Biblioteca de artă

495

Arte şi civilizaţii

civilizaţia europei clasice

Europa clasică şi prima jumătate a secolului al XVIII-lea ar merita mai multe pagini şi desigur mai frumoase. Într-adevăr, nimic nu se încheie în jurul lui 1750, totul abia începe. După trei secole şi jumătate sîntem departe de a fi asimilat totul din miracolul anilor 1620. Miracolul anilor 1620 constă în creşterea exponenţială a puterii omului asupra lucrurilor. Revoluţia industrială este, desigur la început. Independentă fireşte. de miracolul ştiinţific, dar. fără el, de mult timp dezvoltarea materială ar fi dat înapoi.
Mereu mai bogată şi mereu, fundamental, la fel de săracă, umanitatea aleargă, din 1620, după împlinirea sa.

PIERRE CHAUNU

Vol. I, II şi III, lei 63

ISBN 973-33-0009-8

Pierre Chaunu

civilizaţia europei clasice

2

Pierre Chaunu

civilizaţia europei clasice

Editura Meridiane

Civilizaţia
Europei clasice

Biblioteca de artă
Arte şi civilizaţii

PIERRE CHAUNU
La civilisation de l'Europe classique

Pierre Chaunu

civilizaţia europei clasice

Volumul II

Traducere de
ADRIAN ALEXANDRU DOBRESCU şi
MIRCEA GHEORGHE

EDITURA MERIDIANE
BUCUREŞTI, 1989

Pe copertă:
VERMEER DIN DELFT
Străduță
ulei pe pînză 54,3×44 cm, 1658—1660
Rijksmuseum, Amsterdam

ISBN 973—33—0009—0

Partea a doua

DURATA LUNGĂ ŞI CIVILIZAŢIA MATERIALĂ (continuare)

Capitolul IX

ECONOMIA
SECTORUL SECUNDAR

Am arătat cît de important este să nu confundăm sectorul „secundar“ de activitate și orașul. În faza activităților „terțiare“, mai cu seamă comerciale, suprapunerea este, dimpotrivă, aproape perfectă. Rezultă, în total, un ansamblu de probleme complexe și, în starea actuală a cunoștințelor noastre, practic insolubile. În acest domeniu, Europa clasică se află, în mod hotărît, într-o etapă prestatistică, ar trebui să spunem antestatistică. Dacă pentru cîteva sectoare-pilot există unele statistici privilegiate ale negoțului de anvergură elaborate cu greutate de istoricii economiei din ultimii cincisprezece, douăzeci de ani — acei indici de activitate care au permis, împreună cu seriile de prețuri schițarea unei conjuncturi istorice — în ceea ce privește industria, cu două sau trei excepții, nu există aproape nimic. Doar cîteva date dispersate, fără speranța de a le putea racorda vreodată prin integrarea în serii semnificative. Prudența oare ne sfătuiește să le trecem sub tăcere sau să le legăm de ceea ce cunoaștem? Elementele cunoscute nu ne lipsesc și locul lor în acest bilanț trunchiat este evaluat cu o deosebită rigoare. A proceda astfel ar însemna totuși să ne lipsim de un important sector de înțelegere. Vom recurge deci la ipoteză și vom înainta în direcția posibilului.

Iată mai întîi cîteva reguli suficient de generale pentru a fi, practic, de necombătut. În ordinea lucrurilor și a procedeelor pentru ceea ce procură astăzi industria exista o piață foarte săracă oricare ar fi fost progresele realizate în ordinea acumulării.

Seriile de inventare de care dispunem de pe urma deceselor excerptate dintr-un interval de două secole, de la jumătatea secolului al XVI-lea pînă la jumătatea celui de al XVIII-lea dezvăluie de-a lungul Europei privilegiate, în Anglia, Țările-de-Jos, Franța, Italia de nord, axa renană o acumulare de mobile, veselă, obiecte, un confort sporit al locuinței grație saltului tehnic în construirea căminelor, datorită producției ieftine de sticlă netedă, albă și nevopsită pentru geamuri. Mijlocul secolului al XVIII-lea poate fi opus, global, începutului celui de al XVII-lea. Unitatea de ansamblu se păstrează. Sub raport cantitativ și chiar în privința mijloacelor disponibile, prima jumătate a secolului al XVIII-lea nu este încă, să forțăm termenii, decît un Ev Mediu îmbunătățit. Dacă ar exista îndoială în această privință, începutul seriilor statistice industriale ale mutației de creștere ne-ar dovedi-o. Întreaga cantitate de fier produsă de la începutul epocii fierului pînă la jumătatea secolului al XVIII-lea, s-a amuzat cineva să calculeze, nu depășește producția unuia dintre cele patru mari concerne siderurgice americane într-unul din anii deceniului '5Î—'60 al secolului al XX-lea.

În 1815, producția de huilă în lume atinge 30 000 000 de tone dintre care 16 000 000 în Anglia. În prezent, ne aflăm la nivelul de 5 miliarde de tone echivalent cărbune. Cît despre cărțile apărute după inventarea tiparului, întreaga activitate de presă în a doua jumătate a secolului al XV-lea nu echivalează în hîrtie tipărită un număr de Crăciun al unui mare ziar new-yorkez. Se produce o creștere de 20 de ori în secolul al XVI-lea, de 5 sau de 6 ori

în secolul al XVII-lea, precum și în secolul al XVIII-lea. Hîrtia tipărită în lume din 1460 pînă în 1800 nu reprezintă echivalentul în întregime al hîrtiei consumate într-un an de cinci dintre cele mai mari ziare din orașul New-York. Am putea umple cu ușurință o carte cu asemenea banalități.

Sectorul industrial

Din 1750 pînă în zilele noastre dezvoltarea în sectorul industrial a fost infinit mai rapidă decît în sectorul primar. Faptul se subînțelege. A existat în Europa o îmbunătățire foarte evidentă a alimentației. Mai mult în calitate decît în cantitate. În general, creșterea producției agricole în Europa, din 1760 pînă în 1960, este dată de coeficientul de sporire a numărului de oameni înmulțit cu doi. Pentru dezvoltarea industriei, coeficientul de sporire demografică ar trebui înmulțit, în funcție de sectoare, cu 50, 100, 1 000... Această creștere de după 1770—1780 — după acel *take off* al economiei engleze — riscă să mascheze dezvoltarea certă a sectorului industrial în perioada Europei clasice. Între 1620 și 1760, dacă ar fi posibil să calculăm un indice de producție industrială — este absolut exclusă această posibilitate, cel mult se poate spera la o creștere substanțială și în precizie a evaluărilor — s-ar ajunge, fără îndoială, ținînd seama pentru perioada Europei clasice de înmulțirea cu 1,5 a populației, la o înmulțire cu 3 a producției globale și cu 2 a producției unitare. Așadar, o dublare în 150 de ani. În același timp, creșterea producției agricole nu pare să fi depășit cu mult creșterea populației.

Această constatare și anume existența unor evaluări nesigure dar, totodată și a unei linii incontestabile de evoluție, presupune un ansamblu deloc neglijabil de ameliorări tehnice. Să ne înclinăm în fața celor care s-au ocupat

de istoria tehnicilor, în fața direcției animate în Franța de Maurice Daumas și Bertrand Gille și precedată în Anglia de echipa de la Cambridge. Istoria acestor micro-ameliorări dinaintea avîntului din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a fost de curînd foarte bine făcută și e suficient să ne raportăm la ea. În ce ne privește rămîn valabile numai două căi: să desprindem o linie de evoluție și să riscăm o legătură în ordinea economică.

După perioada prodigios de fecundă care duce din 1400 pînă în 1550 (poate că îmbunătățirea bruscă a surselor de informare este amăgitoare), perioada fecundă a unei Renașteri înțeleasă, în linii mari, după modelul italian, care reamintește primăvara tehnică a Europei din timpul revoluției din secolul al XII-lea, din 1070—1080 pînă în 1250, urmează un îndelungat secol al XVII-lea — dar un secol al XVII-lea care, paradoxal, începe în secolul al XVI-lea, ținînd din 1550 pînă în 1700 — riscă să ne apară întrucîtva tern. Într-adevăr, în acest domeniu ca și în toate celelalte, cu excepția celui al gîndirii pure și al gîndirii științifice în care, împreună cu secolul al VI-lea î.e.n., reprezintă perioada cea mai fertilă din istoria umanității, secolul al XVII-lea asimilează, consolidează, conchide, răspunde, cucerește, am fi ispitiți să spunem, realizează. În secolul al XVII-lea, invenția tehnică a Renașterii trece de la cartoanele cîtorva ingineri-poeți, de la performanța realizată pentru plăcerea principelui la domeniul realității practice, efective, concrete, eficace. În măsura în care răspîndirea tehnicii și preluarea ștafetei inovației se face dinspre nordul Italiei, beneficiar al invențiilor tehnice fundamentale din secolul al XV-lea german, în direcția Olandei, secolul al XVII-lea realizează pătrunderea tehnicilor în sfera economicului. Evident, toată această pătrundere lasă puține urme sau, mai exact spus, ea nu aparține domeniului istoriei cantitative. Șansa istoriei tehnicilor este,

tocmai de a fi o istorie a calitativului. Or problemele de răspîndire care sînt esenţiale în secolul al XVII-lea şi care ne preocupă fac parte din domeniul unei istorii economice cantitative, irealizabilă, în esenţă, în secolul al XVII-lea. Iată probabil de ce în mod obişnuit, trecem, fără să o observăm clar, pe lîngă marea înnoire a tehnicii din secolul al XVII-lea: pentru că ştiinţa şi gîndirea pură, matematica şi ontologia eclipsează — şi este drept să fie astfel — modestele progrese ale celui mai mare secol în privinţa măreţiei şi a esenţialului, pentru că secolul al XVIII-lea străluceşte şi el de toate făgăduinţele, înainte de a se confunda în întregime, de pe la 1770, cu revoluţia tehnică, singura revoluţie din secolul al XVIII-lea, engleză, nu cu agitaţia oamenilor mărunţi care, de la Bastilia pînă la grădinile de la Tuileries, apoi de la Valmy pînă la Austerlitz, Bailen şi Moscova se străduiesc, şi cu succes, să prăvălească Franţa şi Europa continentală de pe linia de creastă a evoluţiei.

Un exemplu: sticla. Aparent, pe plan tehnic, esenţialul este achiziţionat între 1450 şi 1550. Bertrand Gille a demonstrat bine acest lucru. Soda înlocuieşte treptat potasa. Se obţine deci o sticlă fuzibilă, „uşor de prelucrat, uniformă, albă şi există posibilitatea, precizează Bertrand Gille, să fie făcută şi mai plată şi mai pură".

Un nou tip de sticlă apare în a doua jumătate a secolului al XV-lea: sticla de Veneţia, o sticlă cristalină, silico-alcalină (silicat de potasă şi oxid de calciu care, mult mai tîrziu, va fi înlocuit de un silicat de potasă şi plumb). Progresul hotărîtor a fost realizat la Veneţia graţie superiorităţii materiei prime importate din Orient, „sode din Egipt şi Siria, produse prin arderea unei ierbi speciale *(kali)* şi nisipul din Ticino". Se realizează de asemenea progrese în secolul al XVI-lea în fabricarea foilor de sticlă: „Se obţin lame de sticlă mai mari, lungi de 0,60 pînă la 0,70 m, tăiate de acum

încolo cu diamantul. Trebuie oare să evocăm cucerirea Europei de către tehnicile venețiene ale sticlei? Sau, dincolo de mult prea bunele cărți, ca un pretext, din nou figura lui Colbert? Da, dar și întemeierea de către Abraham Thévart în 1688 a atelierului care va fi transportat în curînd în apropiere de nisipul pur și de lemnul din pădurea Saint-Gobain, și generalizarea țevii sticlarului (ea face posibilă îmbutelierea pe scară largă a șampaniei), de asemenea și cucerirea de către ferestrele cu geamuri nu numai a palatelor și a caselor bogătașilor ci și a locuințelor modeste,și, în sfîrșit, trecerea de la cilindrul de sticlă, făcut cu țeava, la placa de sticlă care permite obținerea cu precizie a unor ochiuri de geam relativ omogene și ieftine — toate acestea sînt și ele din secolul al XVII-lea.

De la tehnica aproape pură a inginerilor Renașterii, am trecut, în secolul al XVII-lea, la tehnica economică. Secolul al XVII-lea stabilește astfel o nouă legătură: legătura știință-tehnică. Dar în alt sens decît cel dat de noi acestei legături care provine din ultima parte a secolului al XIX-lea. Nu tehnica este aceea care se sprijină pe știință, progresul științelor determinînd progresul tehnicilor, ci știința are în slujba sa tehnica. Fără progresul în tehnica sticlei n-ar fi existat luneta astronomică, fără capacitatea de a confecționa lentile și de a stăpîni mecanica de precizie, n-ar fi existat microscopul. Conectat la explozia fabuloasă a cunoștințelor despre cosmos care domină, vom vedea, întreaga mișcare a gîndirii clasice, omul, între cele două infinituri ale spațiului geometrizat, între stea și furnică pe de o parte, și „tăcerea eternă a întinderilor nesfîrșite“ pe de alta, este, la început, o gîndire lipsită total de mijloace dar o gîndire care în curînd verifică și apoi își desfășoară temerar intuiția pentru că bîjbîielile meșterilor sticlari i-au oferit lentila, prisma și gama largă a utilizărilor lor. Lunete, microscoape . . . iată fructele unei tatonări și ale

unei tehnici pur empirice. Peste puţină vreme, nevoile de lunete, telescoape, microscoape vor determina progresele unei ramuri total desprinse de vechea industrie a sticlei, industria instrumentelor optice.

Cîteva jaloane. Luneta astronomică* s-a născut în primii ani ai secolului al XVII-lea. Folosirea lentilelor pentru a vedea distinct obiectele îndepărtate a apărut aproape simultan în Olanda şi în Italia. Localizarea are semnificaţia ei.

„Primele instrumente, scrie Maurice Daumas, au fost construite începînd din 1608 de cîţiva oameni iscusiţi, meşteri de ochelari, de oglinzi sau mecanici care n-au fost decît realizatori ocazionali: unii învăţaţi, profesori, sau pensionari, călugări dintre care un mare număr se ocupau de ştiinţe, amatori sprijiniţi la nevoie de un meşter au tăiat şi au montat lentilele lor. Aceste instrumente au fost mult timp foarte rare deoarece nu era uşor să-ţi însuşeşti o tehnică ale cărei secrete erau păstrate cu gelozie: în plus, constructorii întîmpinau cele mai mari dificultăţi în procurarea sticlei brute, potrivite unei asemenea întrebuinţări. În consecinţă, încă de la început, cele mai bune lunete şi în numărul cel mai mare au fost fabricate în Italia". Italia mai întîi datorită Veneţiei; cu începere din 1640—1650 vine în frunte Olanda. Nu se poate ilustra mai clar dubla legătură ştiinţă-tehnică, tehnică-economie.

Microscopul* apare între 1612 şi 1618 şi provocarea pe care o lansează, încă din capul locului, industriei sticlei este mult mai severă decît cea venită din partea lunetei astronomice „... măririle de ordinul 100—200 de ori care se puteau, fără îndoială, obţine cu primele microscoape erau deja suficiente pentru ca unele lentile de calitate mediocră să nu dea decît imagini confuze. Fenomenul de aberaţie cromatică era mult mai stînjenitor decît în observaţiile astronomice şi absenţa diafragmei nu

îngăduia diminuarea aberației de sfericitate...". De aici provine neîncrederea multor savanți din prima jumătate a secolului al XVII-lea, în spiritul scolasticilor care contestau lupa cunoscută în timpul lor sub pretextul, din punct de vedere tehnic pe atunci de înțeles, „că natura trebuie să fie observată fără mijlocire sub amenințarea, altminteri, de a nu primi din partea ei decît o imagine deformată și înșelătoare". Va fi nevoie de truda sticlarilor, de îmbunătățirea materialului și de progresele fulminante ale astronomiei cu luneta pentru ridicarea obiecției.

Luneta și microscopul sînt realizate prin bîjbîieli. Dar ce să spunem încă de pe acum despre telescop*? În privința lui, pentru prima dată tehnica este sprijinită și determinată de știință. Expus de Cavalieri, Mersenne*, Zucchi, principiul său a fost descoperit la puțină vreme după invenția lunetelor, realizate, acestea, prin tatonare. Teoria a fost precizată de James Gregory în 1663. În curînd se va trece la executare. Două oglinzi convexe, cea mică în centrul celei mari, imaginea observată cu ajutorul unei oglinzi convexe al cărei tub străbătea oglinda mare în centru. Reeves încearcă, fără succes, să realizeze aparatul. Newton îl prezintă pe al său la *Royal Society* în februarie 1672. Cîte progrese mărunte ar trebui să mai evocăm! O sută de pagini nu ar fi suficiente. Un ultim exemplu, împrumutat din sectorul cel mai umil, acela al cărăușilor. La începutul secolului al XVII-lea în Olanda apar primele arcuri și generalizarea bandajelor fretate la cald datează, cel mai sigur, de la jumătatea secolului al XVI-lea. La începutul secolului al XVII-lea multe plăci sînt încă bătute în cuie. Capete de cui uzate rapid, jante dizlocate și putrezite din pricina găuririlor numeroase — sînt necesare o sută de micro-îmbunătățiri. Căruța și operațiunea de pavare a drumurilor reprezintă condiții ale mutației în dezvoltarea economică din secolul al XVIII-lea.

Totul este realizat pe deplin în secolul al XVII-lea. În acest secol se situează data nașterii secrete a epocii noastre. Progresul tehnic, oricît l-ar trece sub tăcere manualele, este mare. De ce oare transpare atît de puțin din el? Secolul al XVII-lea este lipsit de mijloacele care abundă în secolul al XIX-lea și se înmulțesc în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, și structurile economice tradiționale sînt încă neîntrerupt viabile. Este vorba despre o structură meșteșugărească în care capitalismul nu reușește să se infiltreze. El este stăpînul comerțului de anvergură. Ascensiunea în domeniul industriei va pretinde încă mai mult de un secol.

Industria textilă

Există în secolul al XVII-lea o întîietate a industriei textile* și anume a unei industrii textile retrograde. Deoarece întîietatea industriei textile va rezista mai mult de un secol în fața revoluției industriale, atît timp cît industria textilă nu se clintește, nu se poate produce nimic decisiv. Or, în mod sigur, în secolul al XVII-lea industria textilă nu se clintește. Dovezile abundă, dacă urmăm pas cu pas ritmul monoton al micro-invențiilor, monoton pentru că, spre deosebire de Anglia anilor 1740—1760, nimic nu răzbate la suprafață și pentru că nu știm niciodată pînă unde merge experiența dobîndită.

Mai bine decît oricare alt sector al industriei vechi, industria textilă ne îngăduie să înțelegem structura fundamentală a acestei industrii din secolul al XVII-lea, datînd din cel mai profund Ev Mediu, fracționarea absolută a spațiului economic. Din acest fapt rezultă o tendință de a juxtapune cele mai diferite niveluri tehnice și, în consecință, un mecanism de blocare a mutației. Secolul al XVII-lea aduce unele transformări, secolul al XVIII-lea

pe lîngă transformări inițiază un proces de demaraj, aceasta este diferența.

Sectorul cel mai greu al industriei vechi este dispersat. Evident, predomină lîna în pofida unei „anumite renașteri a bumbacului". În comparație cu secolul al XVI-lea, industria textilă din secolul al XVII-lea, care a fost martorul baterii în retragere a Toscanei și a Flandrei și al ascensiunii grupului din Segovia către Rouen, Maine și Anglia, este, dacă e cu putință, mai puțin concentrat decît era cu 150 de ani mai înainte cînd Italia și Flandra dominau net piața calității. Vrem totuși exemplul unui vechi centru bine adunat în preajma unui orășel nesănătos, îngrămădit în jurul bisericii sale, în apa noroioasă a mlaștinilor sale? Iată, din nou, Beauvais, punctul extrem sudic al nebuloasei industrii textile flamande picarde. „În 1624, în oraș băteau cel puțin 411 războaie de țesut postav și cel puțin 309 războaie de țesut serjuri". Din 1624 pînă în 1750, Beauvais și atîtea altele dintre aceste centre arhaice regresează lent.

Alaunul* din Roma care furnizează, neîndoielnic, cel mai valabil dintre toți indicii de activitate industrială afirmă stagnarea seculară a primei dintre toate industriile. Toate elementele rămînînd egale, acest corosiv prin excelență controlează ansamblul sectorului textil mai bine decît controlează mercurul producția metalelor prețioase. Șansa alaunului ca și cea a mercurului constă în extrema concentrare a unei producții. Alaunul produs în cadrul unei mari întreprinderi, deci bine evaluat, intrat de timpuriu în statistică deține superioritatea asupra sectorului celui mai fluid, celui mai dispersat și, deci, celui mai inaccesibil al industriei vechi.

Ce regulă generală, producția romană, admirabil măsurată grație unei circumstanțe statistice favorabile, valorificate de către Jean Delumeau a reprezentat două treimi din producția mediteraneană și 35—40% din produc-

ția globală a Europei pe trei secole. O dificultate apare totuși: partea relativă a Romei coboară sensibil în secolul al XVII-lea și radical în secolul al XVIII-lea într-o proporție dificil de apreciat în raport cu producțiile din nord (Yorkshire mai ales), aflate în creștere.

Alaunul din Roma ne informează incidental asupra mărimii celei mai mari întreprinderi miniere din secolele al XVI-lea, al XVII-lea și de la începutul, totuși, al secolului al XVIII-lea. În momentul de vîrf al capacității sale, Tolfa, către 1550—1560, întrebuința aproape 800 de muncitori și, după toate probabilitățile, 500 pînă la 600 în secolul al XVII-lea. În cursul celor 285 de ani de exploatare pentru care sîntem informați, din 1462 pînă în 1796, 500 pînă la 600 de oameni în medie au extras 17 000 000 tone de minereu, adică echivalentul a 3 500 000 tone de sare pură de alaun. Exportul lor pe mare a umplut timp de trei secole încărcăturile a peste 10 000 de nave. Să le comparăm cu cele 18 000 de călătorii ale navelor, în medie de trei ori mai mari, aparținînd companiei *Carreras de Indias* din 1504 pînă în 1650: mărimi record ale epocii moderne renăscînde, baroce sau clasice, enorme și derizorii totodată.

O altă comparație, cu siguranță mai valabilă pentru că se situează în interiorul unui ordin omogen de referință este cea între comerț și industrie: totalitatea beneficiilor întreprinderii din Tolfa în secolul al XVI-lea, în momentul celei mai mari prosperități, potrivit calculelor lui Jean Delumeau, furnizează o mărime apropiată de capitalul inițial de 6 300 000 florini ai Companiei olandeze a Indiilor Orientale. Cea mai mare întreprindere minieră a Europei rămîne mult în urma marilor întreprinderi de comerț colonial.

Cifrele lui Jean Delumeau ne îngăduie și să deducem ritmul producției textile, cu prudență, sector cu sector. După un sfîrșit de secol al XV-lea stagnant, în secolul al XVI-lea

este confirmată o creștere frumoasă și rapidă. Iată o corelare prețioasă cu tot ce știm și o fericită coincidență cu schema calitativă a istoriei tehnicilor. Plecată de la 26 130 cantare, media anuală a anilor 1501—1513, producția culminează între 1553 și 1565; media anuală a exporturilor atinge atunci 37 723 cantare. Este un nivel ridicat al unei mari stabilități timp de o jumătate de secol, între 1565 și 1614. Momentul de ruptură se situează după marea criză italiană și mediteraneană din 1619—1622. După o ușoară revenire din 1630 pînă în 1650, Tolfa se prăbușește încet de-a lungul celei de a doua jumătăți a secolului al XVII-lea.

Pe scurt, dacă alăturăm datele sigure despre Tolfa și ceea ce putem cunoaște, de o manieră fragmentară, despre alte sectoare în general prospere ale producției de alaun, constatăm că după creșterea rapidă a producției textile în prima jumătate a secolului al XVI-lea, există o creștere susținută, dar încetinită, în a doua jumătate a secolului, cu mari inegalități de la un secol la altul. Aceste inegalități sînt interesante pentru că ele par să anunțe inegalitățile din secolul al XVII-lea. În sectorul nord-vest altlantic se produce o stagnare în producția textilă a Franței și a Țărilor-de-Jos în folosul Angliei și Provinciilor-Unite. O încetinire se consemnează în lumea mediteraneană. O plafonare a producției în secolul al XVII-lea. Revenirea, destul de tîrzie, fără îndoială, datează din secolul al XVIII-lea. În plus, în secolul al XVII-lea se precizează un nou peisaj industrial: prăbușirea sectorului mediteranean, Italia și Spania, prăbușirea Țărilor-de-Jos, dificultăți franceze, producția crescută și susținută în Provinciile-Unite și în Anglia.

Metalurgia

Iată, schițată în mare, o geografie a principalului sector industrial al Europei clasice. În

privința metalurgiei*, din linia a doua, aflată foarte mult în urmă sub raportul valorilor create, sînt două diferențe substanțiale. O mai mare concentrare, relativă dacă o comparăm cu normele actuale. Geografia metalurgiei fierului se conturează mai bine în secolul al XVII-lea decît geografia industriei textile. Producția de fier este în general legată de lemn, deci de întinderea pădurilor, așadar, cu destulă aproximație în corelație negativă cu densitatea habitatului. În Europa secolului al XVII-lea, există doi poli: un pol de progres tehnic, în jurul lui Liège și al Germaniei de mijloc și un pol de producție masivă baltică suedez, balt, sprijinit pe zăcămintele din Ural și schimbîndu-și mereu locul... în legătură cu întinderea pădurilor. Pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, zona baltică a fost cel mai mare producător și, mai mult chiar, principalul exportator de fier și anume de fier de calitate superioară. La fel în privința cuprului al cărui furnizor principal este Suedia.

Secolul al XVII-lea, în plus, se află, în domeniul metalurgiei, în prelungirea avîntului de mari transformări tehnice. De exemplu, metodele de extracție a minereului, care au progresat mult în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea în Germania și Liège se răspîndesc din acest sector geografic de înalt randament. Efortul acelor *Bergbüchlein,* mici manuale de prelucrare a metalelor, nu s-a epuizat și cu atît mai puțin beneficiul împrăștierii în lume a inginerilor germani emigranți.

Prelucrarea metalelor se poate rezuma în două cuvinte: suflerie și furnale mari. Secolul al XV-lea al alchimiștilor a învățat să facă focul. De atunci, dimensiunea sufleriilor nu încetează să crească. Se discută despre punctul de plecare al foalelor hidraulice la sfîrșitul secolului al XIV-lea și începutul celui de al XV-lea. În orice caz, tehnica difuză se îmbunătățește în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, desființînd lent acea fracționare a spațiului e-

conomic pe care am întîlnit-o deja în legătură cu industria textilă. Progresele sufleriei au impus, după cum a observat judicios Bertrand Gille, mărirea sistematică a instalaţiilor de reducere a metalelor. Se trece de la cuptorul de ardere *(stückofen)*, furnalul scund al forjelor catalane — care se păstrează încă în Franţa secolului al XIX-lea — la furnalul clasic, înalt *(flussofen)* pentru a se ajunge rapid la cuptoare de 4—5 metri înălţime. Furnalul înalt s-a născut; el creşte în înălţime în secolul al XVII-lea. Punctele de răspîndire se situează în regiunea Liège şi în Ţările-de-Jos. Răspîndit în întreaga Europă în secolul al XVI-lea, el mai trebuie să elimine regiune după regiune tehnicile vechi care, concomitent, se mai păstrează. Cu atît mai mult cu cît furnalul înalt nu prezintă doar avantaje. El presupune o mare unitate — la scara lumii moderne — de producţie, un zăcămînt important de minereu şi mai ales mari rezerve de lemn. În jurul cuptorului, pădurea dispare rapid şi înainte ca el să iasă din uz, rentabilitatea sa este frînată datorită obligaţiei din ce în ce mai apăsătoare a transportului de lemn. La sfîrşitul secolului al XVII-lea, dificultatea a luat în Anglia proporţiile unei catastrofe naţionale şi dimensiunile unei sfidări. În plus, furnalul înalt produce, spre deosebire de cuptoarele scunde, un fier din ce în ce mai bogat în carbon. Avantajul este evident: punctul de topire şi deci de turnare coboară. Apare un nou produs, fonta, ale cărei întrebuinţări sînt, la început, foarte reduse (piese pentru vetre); şi reducerea în fier ductil, aproape singurul folosit, pune probleme foarte delicate.

Secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea se vor frămînta la nesfîrşire în jurul problemei reducerii fontei. Nu există nici o soluţie perfectă înainte de secolul al XIX-lea, înainte de *puddlage*, şi mai ales înainte de apariţia convertizorului Bessemer. O ultimă dificultate, fonta susceptibilă să fie redusă, practic, sin-

gura utilizabilă, presupune eliminarea unei părți din minereul folosit pînă atunci, minereurile fosforice atît de răspîndite în Europa continentală, în special în nord-vest. Puritatea și bogăția minereurilor, unite cu întinderea pădurilor explică ascensiunea siderurgiei baltice, și în primul rînd suedeze, în secolul al XVII-lea.

Într-un cuvînt, metalurgia este, în secolul al XVII-lea, în plină gestație tehnică. Ea face dovada unei plasticități relativ mari, se izbește de o serie de gîtuiri tehnice și de obstacole naturale. Principalul rezultă din distorsiunea consum/producție. Zonele de cel mai înalt consum — Anglia, Olanda, Franța — sînt cele mai populate, deci acelea pe care insuficiența lemnului le sufocă cel mai cumplit. Fierul călătorește mult străbătînd Sund-ul unde taxa de acostare ne îngăduie să-i evaluăm, parțial, deplasarea. Cu timpul, această situație devine intolerabilă.

Către marea mutație

Totuși nu din partea metalurgiei va surveni mutația fundamentală. Oricare ar fi primul sector în mișcare la începutul secolului al XVIII-lea, este prea devreme pentru ca el să determine transformarea celorlalte. Deocamdată, îi lipsește ponderea.

Se cunoaște istoria clasică a primei mari inovații tehnice, vestitoare a mutației fundamentale, fonta obținută cu ajutorul cocsului. Într-o Anglie de două ori frînată, de lipsa oamenilor (5 500 000 la începutul secolului al XVIII-lea) și de lipsa lemnului, între 1700 și 1720, siderurgia regresează. În 1720, 60 de furnale înalte produc anual 17 000 de tone de fontă. Furnalele înalte sînt înfometate de păduri, de unde rezultă împrăștierea lor și stagnarea. Acesta este cazul marii regiuni tradiționale Forest of Dean, producătoare din epoca

romană și aproape complet pustie între 1720—1730. La începutul secolului al XVIII-lea, Anglia evoluează spre o soluție de importare a unor produse semi-finite. Industriile prelucrătoare din Birmingham și Sheffield, obligate să importe fier suedez sau rusesc, nu mai pot fi aprovizionate la prețuri scăzute. Este o gravă dificultate într-o țară în care mîna de lucru începe să fie ceva mai scumpă decît pe continent.

De aici provine ideea de a se recurge la huilă.

Folosirea huilei* pentru încălzirea locuințelor datează, în regiunea Charleroi, din secolul al III-lea e.n. Tot acolo, în satul Marchiennes, s-a recurs pentru prima dată la huilă pentru a încălzi o forjă. Anglia, cu bazinele sale din estuar, este plasată remarcabil. În jurul lui 1700, cărbunele englez își face apariția aproape pretutindeni pe fîșia de coastă pînă în lumea mediteraneană, ca lest sau fraht la întoarcere, pentru utilizări marginale. Anglia, desigur, urmărise foarte de timpuriu, la începutul secolului al XVII-lea, primele experiențe ale celor din Liège în folosirea cărbunelui de pămînt pentru locuință. Dar de aici pînă la a folosi huila pentru însăși reducerea minereului, adică pentru operațiunea cea mai costisitoare, este un pas enorm de străbătut. Intermediarul necesar este cocsul, un cărbune ars, debarasat de toate impuritățile care fac fontele obținute cu huilă pur și simplu inutilizabile. În Anglia sînt eliberate, din 1612, mesaje regale pentru o metodă de fabricare a cocsului. Totuși nu se produce nimic decisiv înainte de trecerea unui lung secol de tatonare. Doi oameni, tată și fiu, familia Darby, de quakeri, Abraham Darby tatăl (1677—1717) și fiul (1711—1763) întemeiază o întreprindere pilot la Coalbrookdale, mult timp unică în Europa. În mod tradițional, în 1709 se plasează cea dintîi fabricare certă a unui cocs adevărat și omogen; în cursul anilor 1720—1730, Abraham Darby fiul, după ce a

pus la punct primii fondanți, reușește fabricarea celor dintîi fonte cu cocs de o calitate comparabilă cu cea a fontelor cu lemne. Procedeului Darby îi va trebui o jumătate de secol pentru a cuceri Anglia. Abia după 1860 producția de fontă cu cocs va depăși pretutindeni producția de fontă cu lemn. Aproape un secol și jumătate reprezintă durata unei prejudecăți care ține morțiș ca fontele noi să nu le egaleze pe cele vechi, rezervate în mod tradițional folosințelor alese.

Noile furnale înalte, care nu sînt limitate de insuficiența pădurii și de fragilitatea cărbunelui de lemn cresc. Plecate de la 4 metri, ele atinseseră 6 metri la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Odată cu cocsul din Anglia iată-le meritîndu-și din plin numele: 12 metri, în curînd 17, 18, 20 de metri. Are loc o transformare profundă a unității de producție. Procedeul Darby cîștigă, într-o primă etapă, regiunea Shropshire, unde se află Coalbrookdale. De acum înainte, Birmingham, care se aprovizionează la sursele din Shropshire nu mai depinde de fierul suedez. Către 1750 începe miracolul regiunii. Pe o suprafață de 250 de km^2 se află un bazin bogat unde coexistă 65 de straturi de cărbune (287 metri adîncime), minereu (cu un conținut de 30%, 36—40% aproape de Dudley, între al cincilea și al șaselea strat de cărbune care este și stratul principal), argilă și celamină (adică materia primă pentru fondant). Exploatarea huilei a început la Wednesbury (25 000 apoi 75 000 de tone la începutul secolului al XVIII-lea), s-a extins către est, sud și vest (Kingswindford și Halesowen). Producția de minereu trece de la 7 000 pînă la 8 000 de tone la începutul secolului al XVIII-lea la 60 000 de tone la sfîrșitul secolului. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, South Staffordshire se unește cu Middlands, apoi cu sudul Țării Galilor care în curînd le depășește. Cele două dintîi mari furnale galeze, giganți încă de la început, cele de la Dowlais și de la

Cyfarthfa, datează din 1759—1765 (după Maurice Lévy-Leboyer).

Toate începuturile secolului al XIX-lea se află aici... Şi totuşi această revoluţie tăcută a anilor 1720—1760 nu atenuează dintr-o dată efectele prăbuşirii producţiei naţionale din pricina lipsei de lemn. Iată dovada că vechea economie continuă să domine chiar şi în Anglia, şi chiar şi în 1760. Producţia pare în scădere pînă în 1757 (1757: 10 000 de tone de fontă, 12 000 pînă la 15 000 de tone de fier, adică o treime din consumul total). Din 1757 pînă în 1806, în 49 de ani, producţia de fontă trece de la 10 000 la 260 000 de tone. O creştere de 26 de ori în mai puţin de o jumătate de secol, aceasta înseamnă revoluţia industrială. O altă dovadă că pînă în 1760, chiar şi în Anglia, vechea economie se menţine: Pînă la jumătatea secolului, industria nu duce lipsă de energie. Apa furnizează destulă, împreună cu muşchii omului şi ai animalului şi ajutorul vîntului (morile mari adică morile de vînt cu acoperiş pivotant datează de la sfîrşitul secolului al XV-lea). Alături de mină, deci în legătură strînsă cu metalurgia s-a născut maşina cu vapori, simbol al noii epoci. Să-l lăsăm pe Denis Papin şi inteligentele sale experienţe din 1690, de ordin mai curînd speculativ decît utilitar, într-un mediu în care nu pot avea nici un ecou. Necesitatea ei se află în mină, cu infiltraţiile sale de apă, cu pompele sale şi, de la sfîrşitul secolului al XVII-lea, cu pompele sale de foc. Maşina cu vapori a lui Savary a fost brevetată în 1698. Randamentul ei este scăzut, iar mînuirea primejdioasă. Maşina lui Newcomen (un quaker, la fel ca Darby), brevetată în 1705 nu va izgoni decît foarte lent maşina lui Savary. Preistoria maşinii cu vapori este pierdută în noapte, dar adevărata maşină cu vapori care va schimba faţa lumii este pe cale de realizare. În funcţie de necesităţile nu numai ale minelor, dar şi ale primelor mari manufacturi. James Watt, Mathew Boulton,

John Wilkinson — din 1769 pînă în 1796 mașina cu vapori s-a născut din eforturile lor combinate. Ea deschide poarta Erei Noi.

Revoluția industrială, după cum știe oricine, aparține industriei textile și, în interiorul acesteia, industriei bumbacului. La fel ca în cazul metalurgiei, revoluția se pregătește în intelecte, ea parcurge primii pași în cîteva întreprinderi-pilot. În mod paradoxal, ea reușește chiar — François Crouzet a demonstrat foarte bine — propria sa autofinanțare imediat după bobîrnacul dat de capitalul acumulat în marele comerț colonial, datorită rigidității unei piețe fărîmițate care permite, vreme îndelungată, coexistența unor epoci tehnologice diferite. O industrie engleză care lucrează, către 1760, cu tehnici din secolul al XIX-lea alături de ateliere din Evul Mediu și care vinde la prețurile din 1760 constituie o admirabilă fabrică de capitaluri. Rigiditatea unei piețe fărîmițate, moștenire a unui întreg trecut, și supraviețuirea acesteia timp de o jumătate de secol vor permite demarajul, aproape fără un sprijin din afară, a saltului captivant al industriei engleze.

Atunci trăiește John Kay, acel fiu, grație lui Dumnezeu, lipsit de cultură clasică, al unui umil fabricant de postav din Colchester care, în 1733, în vîrstă de 29 de ani inventează acea vestită suveică, numită mai tîrziu „suveica zburătoare“! El deschide o perioadă hotărîtoare. Avansul tehnologic al lui Kay creează o serie de gîtuiri. Firul se întrerupe. Este o provocare acceptată care... atrage altele. Unda de șoc a suveicii lui Kay, într-un mediu favorabil, înseamnă focul de artificii al Noii Ere. Patru roți mici, o coardă legată de ele și de un levier pe care-l manevrează un țesător — după suveică mașina de tricotat. După ciorapi, după fire, urmează Arkwright. Prea mult fir după ce lipsise atît. Începînd din 1735, prețul bumbacului crește. În 1760, Robert Kay, fiul lui John Kay, inventează războiul; în curînd el

va fi strămoșul războiului de țesut Jacquard. Prima roată de tors — *Jenny* — inventată de Hargreaves este pusă la punct între 1763 și 1767. Revoluția nu este doar calitativă. Ea nu se mai limitează să miște ideile ci este profund angajată în realitate. Mașina de filat — *mule* — a lui Crompton din 1779 înseamnă încă de pe acum o Nouă Eră. Procesul este angajat. De acum înainte, nimic nu-l va face să dea înapoi.

Dar numai în Anglia. Și totuși, deși inițiativa a fost, la început, exclusiv engleză, această mare revoluție din secolul al XVIII-lea, în ciuda compartimentărilor Vechiului Regim, adesea evocate, par inițial să fi tulburat aproape imediat jumătatea nordică a Franței și Țărilor-de-Jos, adică sectorul tehnologic privilegiat al continentului. La un interval de 5—10 ani Franța, continent favorizat, prinde ritmul. Un exemplu, „*jenny*, mașina de tors a lui Hargreaves este pusă la punct în 1763—1767, Holker fiul aduce un exemplar din Anglia în 1771, și o dă spre copiat în mai multe exemplare la Rouen și la Sens; Morgan o introduce la Douai în 1773 și ea se răspîndește în sate de la Douai la Nîmes . . .". (Maurice Lévy-Leboyer).

Pînă în 1790, revoluția industrială este o afacere europeană condusă de Anglia. Revoluția franceză care distruge capitalul, împrăștie elitele, abate spiritele de la ceea ce este esențial, condamnînd Franța și apoi continentul la o mediocritate durabilă, va face din ea o afacere aproape exclusiv engleză.

Producția de indiană

Există totuși un sector în care continentul și Franța se apără deosebit de bine de-a lungul întregului secol al XVIII-lea, care aruncă un pod între prezent și viitor, între Orient și Europa și care definește mai bine decît oricare

altă activitate, un cadru de viață: indianerii-le[1].

La mijlocul secolului al XVIII-lea, apare o industrie cu totul nouă și în plin avînt. În 1760, există 21 de ateliere în Franța, 7 la Geneva, 9 la Neuchâtel, 15 la Mulhouse (care nu este încă francez), și numai unul la Manchester. Această anomalie se explică ușor. În Anglia, filatura, țesătoria sînt, la jumătatea secolului al XVIII-lea, încă de pe acum etape logice pentru producția textilă ieftină. „Dar pe continent, în pofida anumitor similitudini, stambele sînt un lux; folosirea lor a început prin indiană, articol costisitor, imprimat la planșă și pictat cu pensula și a cărei modă a avut un mare succes în secolul al XVIII-lea, înlocuind, în gustul publicului rafinat, mătăsurile țesute cu fir, linourile și batisturile" (M. Lévy-Leboyer). Este o industrie aproape ruptă de condițiile naturale, care datorează totul omului și nimic lucrurilor. Pînza de bumbac pe care o utilizează atelierele de indiană suportă ușor, datorită prețului, transporturile și întîrzierile. Ele vin de foarte departe. În 1785, bucățile de pînză franceze nu intră decît în proporție de 20% în consumul național. „Completarea venea din Indii, 500 000 de bucăți prin import direct, 300 000 prin cumpărare din antrepozitele străine". Un utilaj redus: „blocuri de lemn gravate, mese, cîteva pivnițe . . . forța motrice este inutilă". „Artiștii care desenau machetele precum J.-P. Huet, Linguet, Gergonne, Portalier, Prévôt sau Malaine-tatăl, n-au nevoie să fie de față, atmosfera atelierului, notează cu finețe Maurice Lévy-Leboyer, nu este locul ideal pentru a crea scenele campestre specifice artei *fericite* a secolului al XVIII-lea. Și muncitorii care pun în aplicare desenele sînt foarte puțin numeroși: 1 000 pînă la 1 500 poate, către 1750, abia vreo 25 000 spre sfîrșitul secolului; gravori

---

[1] Ateliere în care se țese *indiana*, pînză subțire de bumbac, albă sau neînălbită și apoi colorată prin imprimare (N. tr.).

și coloriști, mînuitorii pensulei și ai planșei, toți sînt stăpînii unei arte care le dă posibilitatea să-și aleagă un loc de domiciliu și de muncă".

Negoțul

80% din pînzeturile de bumbac vin din Indii. Indiana robustului secol al XVIII-lea reprezintă deja un arhaism pe care secolul al XIX-lea îl risipește cu ușurință. Asociind estul și vestul, pentru ultima oară Europa și Oceanul Indian pe picior de egalitate, ea poartă mărturia unui trafic între egali, este contemporană procesului inițiat de dezindustrializare a lumii în folosul Europei, al unui proces abia început, care este încă foarte departe de a fi încheiat.

Frederic Mauro a plasat în jurul anilor 1730—1750 întorsătura care schimbă raporturile de forță în Oceanul Indian și substituie unui comerț între egali, pe care olandezii îl moșteniseră ca atare prin 1620—1630 de la portughezii depășiți, un comerț care de acum încolo pompează în profitul Europei capitalul oriental. Între 1740 și 1760, balanța plăților din zona Oceanului Indian, tradițional defavorabilă Europei în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, nu contenește să fie defavorabilă Asiei. Această întorsătură corespunde unei transformări radicale în eficacitatea tehnicilor general occidentale și intrării masive a englezilor în Oceanul Indian.

Cu alte cuvinte, victoriile lui Clive (la 23 iunie 1757, tunul de la Plassey subliniază diferența, recentă și paradoxală între nivelul tehnic al celor două lumi, pe lîngă faptul că i-a anihilat pe cei 78 000 de oameni ai subabului Bengalului) și ale lui Warren Hastings sînt pregătite de demult. Asemenea eșecului lui Dupleix (1754) și tratatului lui Godeheu, care-i distrează pe observatori, ele nu se datorează

întîmplării. Victorii ca acelea ale englezilor în Indii se pregătesc cu mult timp înainte.

Pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea, ieșirile de numerar american și, de asemenea, cîștigurile negoțului din India cu India ascundeau deficitul structural al balanței comerciale a Europei în Asia.

După 1750, această situație se modifică. Negoțul particular al funcționarilor Companiei Indiilor engleze, mai ales, traficul licențelor vamale, vînzarea permiselor de trecere liberă și de autorizații potrivit obiceiurilor curente din imperiul Marelui Mogul decad, și cumpărarea voluntară sau forțată a unei cantități tot mai crescute de mărfuri europene, închirierea de servicii către prinții indieni, mai cu seamă cele ale unei prețioase artilerii, perceperea de tributuri de pe fîșii teritoriale din ce în ce mai largi asigură, în folosul Europei o acumulare importantă de capitaluri. „Totalul sumelor scoase de englezi din Bengal și transferate în Anglia, din 1757 pînă în 1780 atinge 38 000 000 de livre", în monedă stabilă de 8 ori valoarea capitalului imobiliar din Londra anului 1666.

Cu China, se petrece aceeași mutație, același proces. În frunte se află ceaiul. Am văzut că el contribuie, chiar în Europa, la regresul tifoidei, la o victorie asupra morții. Din 1640 pînă în 1730, de-a lungul unui secol ceva mai redus, secolul al XVII-lea al istoriei economice, indicele de activitate cel mai sigur (vase trimise din Europa în Asia) crește de șapte ori. Anii 1640—1650, este adevărat, se mențin la un nivel anormal de scăzut. În raport cu punctul culminant al anilor 1590—1620, creșterea este de patru sau de cinci ori, poate, în ceva mai mult de un secol. Din 1720—1730 pînă în 1790—1800, în scurtul secol al XVIII-lea de 70 de ani indicii cei mai reprezentativi cresc de 10, 15, 20 de ori.

Marele comerț colonial nu a încetat să acumuleze din 1690—1700 pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea o masă de bogății a căror

evaluare încă nu s-a încheiat și aceste bogății au jucat la începutul revoluției industriale un rol pe care nu l-am putea prețui îndeajuns. După opinia noastră este vorba despre o creștere de o dată și jumătate în agricultură dintre anii 1620 și 1760, creștere de trei ori a volumului global al producției industriale. Creștere de zece ori cel puțin, de 15 și de 20 de ori cel mai adesea a nivelului de schimburi ale marelui comerț. Comerțul, într-adevăr, este motorul.

Față de această creștere, America apare ca un sector cuminte. E adevărat, ea atinge încă de la sfîrșitul secolului al XVI-lea un nivel pe care putea cu greu să-l depășească. America zahărului nu încetează să se dezvolte într-un ritm aproape chinezesc. Prin ea sînt construite orașele Bordeaux, Nantes și Le Havre, prin ea sînt consolidate puterea Amsterdamului și a Londrei și este reconstruită Lisabona lui Pombal. Aproape inexistent la începutul secolului al XVII-lea, volumul negoțului cu zahăr a sporit de 5, 6 sau 7 ori între începutul și sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

Cît despre America metalelor prețioase (America spaniolă și Brazilia podișurilor), pornind de la cifrele rectificate ale lui Hamilton am propus să evaluăm la 90 000 de tone echivalent argint cantitățile globale exportate în trei secole în direcția Europei; alte aproximativ 10 000 de tone au plecat pe diferite canale în Orientul Îndepărtat. În afara acestor cantități, oare cîte tone de metale au fost tezaurizate la fața locului sau mobilizate pentru nevoile economiei americane? Nu știm. Din 1620 pînă în 1760, perioadă de declin, America, după toate probabilitățile, n-a trimis în direcția Europei mai mult de 20—25 000 de tone. În aparență, Cadíz a succedat Sevillei. E adevărat că negoțul oficial a triumfat asupra celui „la mica înțelegere“, negoțul care se face direct, în afara oricărei reguli din vreun port nespaniol către Indiile Castiliei. Dar la Cadíz, comerțul spa-

niol vine mult în urma celor trei mari rivali, francez, englez, olandez. America spaniolă a devenit, începînd din 1650—1660, un condominium exploatat tacit în comun în folosul marilor puteri maritime ale nord-vestului european. În 1760, Anglia pare să-și fi tăiat un considerabil loc privilegiat dar la nivelul anilor '70, Franța revine în forță. Va trebui, la fel ca în privința industriei, ba chiar mult mai evident, să vină cataclismul continental al Revoluției franceze pentru a face din Anglia singurul și unicul învingător.

Capitolul X

SOCIETATEA. RANGURI ŞI CLASE SOCIALE

Mijlocul secolului al XVIII-lea ne va juca iarăşi o farsă. Totul începe să iasă din inerţie, pretutindeni, în jurul lui 1750. Dar înainte? Marele comerţ colonial a dezvăluit, cel puţin, unde s-a realizat acumularea capitalistă care aruncă în aer, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, lumea aristocratică a unei societăţi agrare.

Dar nimic nu este simplu. În Europa, începînd cu momentul de cotitură de la jumătatea secolului al XVIII-lea, se conturează patru sectoare. Nicăieri acumularea capitalistă, datorată comerţului de anvergură, nu este atît de reală ca în Olanda şi atît de rapidă ca în Anglia. Aici ea n-a trebuit să arunce nimic în aer. Burghezia s-a furişat în tiparele suple ale unei societăţi aristocratice pe care a transformat-o. Nimic deci n-a fost risipit pentru a alimenta procesul de dezvoltare. S-a petrecut, să spunem împreună cu François Crouzet, un *take off* aproape lipsit de şocuri, printr-o succesiune de etape.

Sectorul nord-occidental înseamnă sectorul francez, belgian, vest-german. O acumulare doar cu puţin inferioară, o societate rigidă, condiţii politice nefavorabile — şi iată explozia catastrofală de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea. Ea distruge, răneşte, sfărîmă... ea aduce la disperare, pe întreaga scară socială, reflexele cele mai retrograde de opoziţie faţă de proce-

sul dezvoltării. Pe scurt, ea surghiunește într-o îndepărtată poziție inferioară întregul sector al Europei care împărțea cu Anglia privilegiul de a fi repurtat cele mai însemnate izbînzi.

La sud, se află o lume mediteraneană care și-a accentuat întîrzierea. Nimic nu amenință aici serios vechea societate a rangurilor. La est, din perspectivă occidentală, se întinde o lume paradoxală, o societate aristocratică rurală care-și întărește dominația asupra unei țărănimi cu statutul în declin. Un secol al IX-lea occidental este contemporan cu primele simptome ale revoluției industriale.

Principii de clasificare

Întreaga istorie socială a Europei clasice, a adevăratei Europe clasice, a aceleia din vest — căci estul pretextînd că o imită, o trădează — intră într-o formulă primejdioasă, cu atît mai mult cu cît este reală: o societate de ranguri care se transformă lent, profund, într-o societate de clase. Revoluția franceză — iarăși — nu este altceva decît trecerea în planul juridic, constituțional și politic a unei substituiri aproape încheiate, în domeniul social, în jurul anului 1750. Anulînd dezvoltarea economică, adică motorul răsturnărilor sociale, Revoluția franceză a provocat chiar, printr-un contrașoc inevitabil, o consolidare a ceea ce putea rezista din vechile structuri pe ranguri. În domeniul reprezentărilor colective, reculul este neîndoielnic. O fracțiune deloc neglijabilă a societății franceze este mai legată în 1815 de reprezentările în spiritul rangurilor decît era în 1785. Societatea Vechiului Regim, intactă în aproape întregul sector mediteranean (cu excepția Piemontului și Cataloniei), în proces de înăsprire în est, în lumea slavă, profund dezintegrată în Europa atlantică, la jumătatea secolului al XVIII-lea, de marele comerț colo-

nial, se menţine mult timp după 1781 sau 1815: din punct de vedere juridic, în Europa centrală pînă în 1848, în Rusia pînă mult după 1861, pînă spre 1890, 1905 sau 1917 şi în cîmpiile franceze vestice, în mai multe privinţe, pînă în jurul lui 1880. Odată cu istoria socială regăsim extraordinara inerţie a lucrurilor. Ea ne aduce din nou, în sfîrşit, la acea noţiune de structură pe care am pierdut-o din vedere în măsura în care, pentru a înţelege mai bine realitatea civilizaţiei materiale a Europei clasice, ne-am lovit în mod constant, la sfîrşitul duratei sale, de timpul şovăielnic al anilor 1750—1770 cînd se începe marea transformare de a cărei fascinaţie nu reuşim să ne desprindem. Era important să marcăm temeinic încă de la început faptul că realitatea socială a Europei clasice tinde să se reverse din belşug peste albia sa. Ne vom strădui să arătăm că între secolele al XIV-lea şi al XVIII-lea într-o anumită măsură din secolul al V-lea pînă în secolul al XVIII-lea domină şi se particularizează un acelaşi principiu de stratificare socială, cu numeroase variante şi compromisuri.

Roland Mousnier a aşezat în fruntea unei publicaţii recente cîteva principii generale de clasificare de la care este nimerit să ne inspirăm. Problema iniţială a istoriei sociale — trebuie să ne ferim a o trata prin preteriţiune căci aceasta ar însemna, prin forţa lucrurilor, să dăm un răspuns implicit, aproape sigur anacronic prin transpunerea inconştientă a experienţelor noastre trăite — este, evident, aceea a principiilor, a forţelor motrice şi reprezentărilor care inspiră stratificarea socială. Toate societăţile evoluate care aparţin cîmpului de observare al istoriei par susceptibile să se ordoneze în jurul a trei mari tipuri de stratificare, „stratificarea în caste, stratificarea în ranguri, stratificarea în clase sociale". Aceasta în abstract. În realitatea consumată a fenomenului social cele trei principii pe care o analiză, am fi tentaţi s-a numim carteziană, ne-a

îngăduit să le desprindem de ceea ce este variabil, alcătuiesc un paralelogram de forțe din care rezultă o dominantă. Specificul stabilității acestor motoare de stratificare care aderă atît de complet la ansamblul existenței colective sociale este, evident, de a dura și a de a se transmite de la o generație la alta. Ceea ce nu interzice o anumită plasticitate. Perioada clasică, sub o aparentă imobilitate a echilibrului dintre motoarele de stratificare, reprezintă în realitate o perioadă de plasticitate relativ crescută.

Stratificarea în caste care se marchează printr-o tendință spre ereditate presupune o ierarhizare a grupurilor „nu după averea membrilor lor și după capacitatea lor de consum, nu după rolul lor în producția bunurilor materiale, ci după gradul lor de puritate sau de impuritate religioasă". În secolul al XVIII-lea, cînd Europa clasică întîlnește India și-și extinde zona de impact cu ea, societatea indiană este organizată în aproximativ 200 de caste „ele însele subdivizate în aproape 2 000 de subcaste, ierarhizate în interiorul castelor". Fiecare castă joacă în procesul de producție un rol precis sau, în orice caz, activitățile sale se dispun în jurul unui număr limitat de posibilități. Apartenența la castă este determinată de ereditate, endogamia, doar foarte puțin încălcată de hypergamie, fiind riguros respectată. Nu există deci altfel de promovări decît colective. Acest sistem social care a permis conviețuirea a celor mai diverse rase nu poate fi imaginat decît în perspectiva universal admisă a conceptelor de *samsara* și *karman*. În ciclul implacabil al renașterilor *(samsara)* care se operează după o contabilizare nu mai puțin implacabilă a meritelor și greșelilor *(karman)*, promovarea socială se produce la moarte, în momentul reîncarnării. Nu există deci nici o șansă, oricare ar fi tendința spre ereditate, tendință de prim ordin în Europa reacțiilor aristocratice îndreptate către constituirea în

caste, pentru o stratificare în caste în afara universului religios al renașterilor.

Dar ponderea economicului este într-atît de mare încît chiar și în India secolului al XVIII-lea în interiorul castelor și între caste se insinuează o stratificare în clase sociale. „Există clase sociale“ — putem afirma împreună cu Roland Mousnier, sau și mai exact, există un sistem de clase perfect cînd „într-o economie de piață... rolul jucat în producția de bunuri materiale și venitul realizat... îl plasează pe individ“ la nivelul ce i se cuvine în ierarhia socială. Pentru ca să existe o clasă socială trebuie ca în interiorul unui grup definit printr-o aceeași sursă de venituri, o aceeași unitate de mărime a veniturilor și un același tip de viață să existe un minim de conștiință comună a grupului. De la apariția economiei monetare divizarea în clase sociale tinde să se impună în mod natural.

Și totuși, în societatea secolului al XVII-lea și în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, de-a lungul Europei baroce și clasice stratificarea pe clase sociale este departe de a fi cel mai important tip de repartiție a oamenilor; stratificarea în ranguri continuă să aibă întîietate, dacă nu totdeauna în fapt, cel puțin în normă și în reprezentările care își au originea în trecutul îndepărtat. Dată fiind durata structurilor economice, specificul unității modurilor de producție — modurile de producție din Europa anilor 1750 nu sînt oare infinit mai aproape de modurile de producție din secolul al XII-lea decît de cele ale anului 1880? — este normal ca tipurile de valori sociale ale anilor 1600—1750 să rămînă infinit mai aproape de valorile sociale ale Evului Mediu decît de valorile provenite din revoluția industrială. Lui Roland Mousnier îi place să sublinieze unitatea criteriilor de stratificare socială din Europa modernă cu cele înrudite dintr-un trecut îndepărtat. „Stratificarea după ranguri, scrie el (în germană: *Stande*... în engleză:

estates)... a fost realizată în Europa din secolele al XIV-lea pînă în al XVIII-lea... deși acest tip de stratificare a comportat mai multe variante și deși, pe alocuri, au apărut societăți împărțite în clase în această arie geografică și în această perioadă. Am putea include printre ele sistemul feudal cu începere din secolul al IX-lea și, poate, regimul de vasalitate cu începere din secolul al V-lea".

În această stratificare după ranguri sau *estates,* grupurile sociale sînt ierarhizate nu după poziția sau puterea lor în domeniul economic „ci după considerația, onoarea, demnitatea conferite de societate sau de părți ale societății", fără o legătură necesară cu producția bunurilor materiale. „În interiorul fiecărui strat, al fiecărei *estate,* precizează de asemenea Roland Mousnier, corporații, asociații formează grupuri de acțiune, fiecare cu statutul său social rezultînd dintr-un consens public, dintr-o prețuire socială, și cu statut permanent sau legal..." În fiecare stare socială există tendința către endogamie, în fruntea ei chiar tendință către castă.

„În frunte" se află, urmînd *Traité des Ordres et simples dignités* de Charles Loyseau din 1610 (citat de R. Mousnier), „rangul ecleziastic, clerul, deoarece, de drept, *Miniștrilor lui Dumnezeu* trebuie să li se rezerve rangul întîi în privința onoarei. Apoi nobilimea, adică *noblețea străveche și imemorabilă,* provenind din *vițe străvechi* sau noblețea demnității, provenind din slujbele sau din senioriile care conferă aceleași privilegii. În sfîrșit, starea a treia care cuprinde restul poporului".

Fiecare dintre aceste ranguri principale are propria sa ierarhie descendentă. În Franța din prima jumătate a secolului al XVII-lea, urmîndu-l iarăși pe Loyseau, în interiorul primului ordin în frunte vin cardinalii, apoi primații sau patriarhii, arhiepiscopii, cele trei ordine superioare, cele patru inferioare apoi, în sfîrșit, cei care au primit tonsura. „Starea no-

bilimii se subdivide, de sus în jos, în prinții de sînge, alți prinți din familia regală, mai îndepărtați de suveran, înalta nobilime a cavalerilor, deosebiți unii de alții prin feudele corespunzătoare funcțiilor lor, în ordine descrescîndă, duce, marchiz, conte, baron, castelan și, în cele din urmă, nobilimea simplă a gentilomilor de rînd practicînd meseria armelor". Starea a doua îi cuprinde și pe slujbașii din justiție și finanțe ale căror atribuții le conferă noblețea de funcție și de demnitate.

Această posibilitate de osmoză socială, de trecere comodă din starea a treia în starea a doua a ajuns, diminuîndu-se, și în Franța. La mijlocul sec. al XVII-lea, prima dintre instanțele superioare, Parlamentul* din Paris, această tradițională mașină de propulsare în înalta nobilime, a început să marcheze o distanță față de noii veniți. „Guillaume I de Lamoignon (1617—1677), prim-prezident în 1658, scrie François Bluche, este autorul acestei reacții. La sugestia sa, în 1659, Parlamentul interzice accesul în rîndurile sale a rudelor și asociaților perceptorilor. Ludovic al XIV-lea va reuși, impunînd din cînd în cînd Parlamentului candidaturi neplăcute, să păstreze această poartă întredeschisă. În cursul secolului al XVIII-lea, ea ajunge să se închidă. Jean Egret, citat de François Bluche, „interpretînd hotărîrile Consiliului purtînd scutirea de taxa *marc d'or* de noblețe pentru candidații nobili la funcții înnobilatoare, dovedește că în ajunul lui 1789, aproape 90% dintre parlamentari (nu numai parizieni) intrînd în funcție sînt nobili". În 1715, nobilii reprezintă în parlamentul din Paris 81,5% iar împreună cu fiii deținătorilor de privilegii, 91%; în 1771, 80,9 și, respectiv, 89,9%.

Starea a treia cuprinde deci funcționari din slujbe lipsite de caracter înnobilator. „În principiu (Roland Mousnier) în fruntea categoriei *se află literații*... licențiați ai Facultăților de *Teologie, Jurisprudență, Medicină și arte*...".

Urmează avocații, bancherii, „funcționari și oameni de afaceri“ (grefieri, notari, procurori... tagma magistraților superiori... ajutoarele de portărei, tagma magistraț'lor inferiori); vin apoi negustorii. În privința lor, Loyseau (citat de R. Mousnier) se exprimă în termenii următori: „Atît pentru utilitatea, ba chiar pentru trebuința publică și pentru negoț... cît și pentru obișnuita lor avuție... care le aduce trecere și respect, pe lîngă faptul că posibilitatea pe care o au de a întrebuința meșteșugari și slujitori le dă multă putere în orașe, negustorii sînt ultimii din tagma poporului care poartă calitatea de onoare, fiind calificați *oameni onorabili* sau *persoane de onoare* și *burghezi* ai orașelor.* La egalitate vin spițerii, aurarii, giuvaergiii... Dacă locuiesc în oraș și dacă iau parte la onorurile, sarcinile și privilegiile din Cartierul Vechi, toți pot pretinde titlul de *burghezi*“. Sub tagma burghezilor se află meseriașii „care trăiesc mai mult prin truda trupului decît prin neguțarea mărfii sau prin agerimea minții și aceștia sînt cei mai de jos“.

În fruntea celor de jos se află plugarii, cultivatorii sau fermierii. Această demnitate de țăran* exploatator al pămîntului, independent, proprietar de unul sau mai multe atelaje (o zecime, aproximativ, în Franța, din populația satelor) a prosperat consolidîndu-și puterea pînă ce a stîrnit o adiere de mit, în secolul al XVIII-lea în ipocrita literatură a tratatelor de fericire. Jean Blondel în tratatul său *Des hommes tels qu'ils sont et doivent être,* publicat la Londra și la Paris în 1758 (citat de R. Mauzi) se lasă tîrît cam compromițător de departe: „În sihăstria voastră unde duceți lipsă de aproape toate cele trebuincioase sînteți, într-un fel, de o mie de ori mai fericiți decît oamenii de lume al căror suflet nesățios găsește totdeauna ceva de jinduit... fericiți sînt cei care, asemenea vouă, nu au, ca să zicem așa, alt sentiment decît cel ce purcede din instinctul

natural". Charles Loyseau, care nu cunoaște acest jargon, nu ajunsese pînă acolo. Blondel totuși, merge în pas cu vremea sa și Robert Mauzi subliniază această întîietate conferită plugarului pe treapta de demnitate cea mai înaltă a stării a patra, de sensibilitatea secolului al XVIII-lea, cînd afirmă simpatic: „Printre toți acești fericiți băștinași, cei mai favorizați rămîn *plugarii*. Cadrul natural al vieții lor se potrivește mai lesne cu liberele asociații și cu metamorfozele decît un interior mohorît de artist. Gustul pentru poezia pastorală slujește drept aliment și alibi pentru proslăvirea rînduielilor cîmpenești. Țăranii sînt singura parte din popor cu care oamenii de calitate din orașe ajung uneori în contact. Oamenii de lume și burghezii îl ignoră pe muncitorul de la marginea orașului iar cînd se amuză la țară, îl uită pe morarul satului și merg în vizită la plugari".

Mai jos Loyseau îi plasa pe „meșteșugari sau meseriași... care practică artele mecanice numite astfel spre deosebire de artele liberale... mecanici... murdari și abjecți". Și mai jos, „simplii muncitori cu brațele... cei mai mărunți din poporul de rînd. Mult sub ei se află categoria „cerșetorilor sănătoși, vagabonzi și golani... în trîndăvie și fără grijă, pe socoteala altuia".

Aceasta se vrea a fi ordinea socială în timpul lui Charles Loyseau.

Cu cîteva retușuri, tabloul este aproape valabil pentru majoritatea țărilor europene. Tratatele de fericire demonstrează că imaginea nu s-a pierdut prea mult în secolul al XVIII-lea.

„Fiecare ordin are *marca sa proprie*... adică simbolurile sale sociale". R. Mousnier are dreptate să facă această precizare. Prerogative de onoare, titlul, rangul, „numele dinainte" a căror ierarhie este precisă și pentru noi surprinzătoare. René Descartes, aflat în colegiul La Flèche, scrie către „Mademoiselle sa mère". Ordinele au privilegii* pe care sîntem prea încli-

nați să le observăm într-o singură direcție, ca și cum ele ar acționa numai în favoarea primelor două ordine. „Starea a treia beneficiază de un cuprinzător privilegiu general și anume că gentilomii nu pot participa la cîștigul de pe urma mărfii și a meseriei, în afară de situația cînd este vorba despre sticlari și fierari, nu pot face concurență stării a treia". În sfîrșit, fiecare stare trebuie să-și păstreze rangul. Și aici începe dificultatea.

Domeniul seniorial

Cardinalii, cei dintîi, apoi primații, patriarhii, arhiepiscopii... La sfîrșitul secolului al XVI-lea, Pedro Nunez de Saledo specifica veniturile înaltului cler spaniol: Toledo (primat, aproape obligatoriu și cardinal) 250 000 de ducați, Sevilla, 100 000, Santiago, 65 000, Granada, 24 000, Valencia, 25 000, Zaragoza, 50 000, Tarragona, 16 000, Burgos, 35 000. Episcopul de Siguenza, simplu episcop aparținînd de Toledo, are un venit de 50 000 de ducați, cel din Tuy, aparținînd de Santiago, are 4 000 de ducați. Pentru Toledo, nu există probleme. Dar arhiepiscopul de Sevilla are, în mod normal, întîietate față de cel din Santiago: este o interferență cu economicul, căci în vechime și faimă Santiago este superior. Cît despre arhiepiscopul de Tarragona, este el oare atît de sigur de privilegiul de întîietate asupra episcopului de Siguenza care are un venit de trei ori mai mare decît al său? În interiorul stării, rangul și pretențiile sale reintroduc venitul, așadar economicul. Cînd inegalitatea venitului depășește un anumit prag, ea ajunge să tulbure ierarhia tradițională a claselor. *Poderoso Caballero, es Don Dinero* scria Francisco Quevedo; nobilul își aurește din nou blazonul și hypergamia — ea a condus în Spania la mezalianțele nobilimii cu familiile iudeo-creștine — este un

mijloc de osmoză socială, o revanșă a clasei asupra rangului.

Acest mijloc de osmoză socială, totuși, este larg dezaprobat. Să ascultăm huiduielile cînd familia bancherului Samuel Bernard* pătrunde în cercul nobilimii parlamentare franceze. Iată un fapt care va fi pus pe seama dereglărilor din perioada post-Regenței:

O timpuri, o moravuri, o secol tulburat
Cînd prea ilustre neamuri de ranguri și-au uitat
Lamoignon, Miropoix, Molé
De la alde Bernard își iau nevestele
Și sînt tăinuitori ai banului furat.

Punem rămășag că versificatorul anonim nu este de sînge albastru. Dar ce infuzie de venituri! Cînd magistratul Lamoignon ia în căsătorie, în 1732, pe nepoata lui Samuel Bernard, în contul tinerei neveste se află 800 000 de livre, bani gheață, 200 000 de livre în asigurări, un dar de 40 000 de scuzi pentru ginere, 10 000 de scuzi pentru rufărie și îmbrăcăminte precum și un număr de diamante mari. Malesherbes, vărul magistratului, se însoară cu o verișoară Grimod de la Reynière: *Zestrea logodnicei a ajuns la 600 000 de livre, în bani peșin, plus 200 000 de livre la o scadență apropiată și angajamentul potrivit căruia La Reynière consimțea de bunăvoie să asigure timp de mai mulți ani masa și casa tinerilor căsătoriți.* Magistratul Molé ia în căsătorie pe fiica lui Samuel Bernard în 1735; ea este înzestrată cu 1 250 000 de livre și va moșteni de la tatăl ei 6 842 000 de livre". (F. Bluche).

80% din veniturile Europei clasice sau, mai simplu, 80% dintre bogățiile create provin de pe urma pămîntului și se află pe pămînt. Dar marea bogăție nu este într-atît pămîntul cît țăranii care îl muncesc în această lume lipsită de alte mașini, sau aproape lipsită, în afara motorului muscular.

Problema diversificării nivelelor de trai apare deci secundară. O simplă privire aruncată asupra veniturilor confirmă faptul că evantaiul lor este, în medie, de 10, 15 și 20 de ori mai deschis decît în zilele noastre, cu un prag minim infinit mai coborît, dar această inegalitate nu are consecințele la care ne-am putea aștepta. Pentru cei bogați, ea se evidențiază nu atît printr-un supraconsum de bunuri cît printr-un supraconsum de servicii. În cel mai rău caz, numărul acestora îi diferențiază mai mult pe bogați de săraci. Posibilitățile unui stomac, fără a mai vorbi de ravagiile gutei, sînt totuși limitate.

Gama nivelelor de trai înseamnă gama serviciilor. A zecea parte a populației poate fi — *mutatis mutandis* — în slujba parazitară a 2—3% din populație. Iată adevărata povară, dominatoare, a vîrfului piramidei sociale. În cele din urmă, este mai puțin grea decît ne imaginăm. O prelevare de bunuri materiale dintr-o societate săracă în bunuri și bogată în oameni ar fi avut efecte mult mai periculoase.

S-a spus totul despre servitorimea excesiv de numeroasă din timpul Vechiului Regim. Să nu umblăm după ea doar la etajul superior (un conte de Olivares, copil și mezin într-o familie care nu a ajuns încă în clasa granzilor, student la Salamanca, are 49 de servitori). La nivelurile intermediare, exemplele sînt și mai grăitoare. Gautier de Crèvecœur, nobil mărunt din Beauvaisis, se apucă, în 1593, să-și simplifice stilul de viață: „cu acest prilej se observă că el hrănea“ de regulă, „57 de persoane, ne spune Pierre Goubert, peste 40 fiind servitori“.

Iată-l, în raportul său din 15 iulie 1720 (AN, AE, B_1, 235 f° 181) pe Partyet, consulul Franței la Cadíz dintr-un mediu superior oficial. Chiria reședinței lui îl costă 650 de piaștri pe an. El îl plătește pe cancelarul său, domnul Louis Delastre, francez din Bretagne-sur-Mer, căci drepturile de cancelarie sînt insuficiente, îl găzduiește și îl hrănește. Partyet evaluează

costul hranei sale la 250 de piaștri pe an. La fel pentru vice-consulul Barbier — ajutor de salariu, locuință, hrană. Apoi medicul retribuit pentru bolnavii francezi și pentru cei din familia sa îndeplinește o funcție puțin desprinsă de condiția de servitor. Dar să ne întoarcem la starea propriu-zisă de servitor: un majordom — 120 de piaștri pe an, trei servitoare — 1—2 piaștri pe lună (4—8 piaștri), una cu 3 piaștri, doi paji, după obiceiul pămîntului — 1 pistol și jumătate (6 piaștri) pe lună, fiecare, pentru simbrie și întreținere plus patru piaștri gratificație, un bucătar cu 30 de pistoli pe an, fără a mai socoti gratificațiile, un ajutor de bucătar (1 pistol și jumătate pe lună), un vizitiu, un rîndaș, un portar, plătiți cu 5, 3 și, respectiv, 3 piaștri. În total, pentru Partyet, soția sa și cei trei copii ai lor revin 11 persoane, trei servitoare și opt servitori; pentru un funcționar, am zice astăzi, de importanță medie.

Pe vremea aceea totul era simplu. În centrul mașinăriei sociale, totul gravitează, în cele din urmă, în jurul unui cît și a unui cum. Cît reprezintă partea pe care o prelevă vîrful ierarhiei sociale din veniturile masei de muncitori agricoli? Cum se efectuează prelevarea? Și cum se realizează în interiorul masei țărănești, care este departe de a fi omogen, repartiția restului deloc neglijabil — căci în pofida unor calcule false, țăranii își păstrează totuși cea mai mare parte — cum se realizează deci repartiția bogăției create înăuntrul acestei mase? Fiind de la sine înțeles că bogăția nu înseamnă totul, că onoarea își are altă origine și că trebuie mulți ani pentru a dobîndi o fărîmă din această onoare pe care unii o primesc la naștere, cu riscul de a o pierde din lipsă de bani, adică din lipsa posibilității de a-și ține rangul. Aceasta echivalează cu a spune că nu există, la rigoare, decît o problemă, cea a autorității senioriale pentru că în interiorul autorității seniorale se produce această ciudată alchimie.

Problema domeniului seniorial deține cheia uneia dintre cele mai dificile contradicții, deci a uneia dintre cele mai fertile din istoria socială a celor trei secole legate între ele și ducînd de la sfîrșitul celui de al XVI-lea pînă la sfîrșitul celui de al XVIII-lea. Binefacerea economiei monetare este una dintre constantele a mai multor secole întregi. Așadar, ascensiunea burgheziei, potrivit schemei iritante și uzate — cînd se va încheia oare, în manualele noastre meschine, ascensiunea acestei burghezii, continuată din epoca de piatră pînă în era atomică? — ascensiunea negustorilor, ar fi spus Charles Loyseau, legați de utilitatea, de necesitatea publică a comerțului. Dar ascensiunea acestei clase este mult mai rapidă decît însăși aceea a negoțului „mărfii". Ea urcă proiectată înainte de un multiplicator. Banul fascinează, banul polarizează, banul mobilizează. Ascensiunea burgheziei înseamnă ascensiunea unui grup de oameni care administrează minunatul instrument monetar. Dar acești oameni sînt prea avizați în privința realității economice și sociale a timpului pentru a nu ști, mai bine decît nobilii și agricultorii, că sursa bogăției și a puterii nu rezidă în comerțul care i-a propulsat, ci în masa numeroasă de oameni care trăiesc din lucrarea pămîntului. Cu banii cîștigați în comerț, ei pornesc la cucerirea acestei realități cardinale care, în plus, procură prestigiu și onoare. În măsura în care ierarhizarea pe ranguri este mai puțin mistificatoare decît ne grăbim să credem, cumpărarea de pămînt, de domenii senioriale înseamnă cumpărarea accesului într-o stare superioară, adică această realitate importantă foarte concretă deoarece ea conferă putere asupra oamenilor.

Aici își are originea depășirea contradicției. Mutația comercială și monetară din primele două treimi ale secolului al XVI-lea păruse că sfărîmă societatea ierarhizată pe stări sociale. Burghezul se află în funcții superioare în statele teritoriale. Acolo unde seniorul și-a aban-

donat proprietatea — așa-zisa „directă"* de multă vreme, ca în Franța și și-a transformat obligațiile feudale ale vasalilor în redevențe fixe, revoluția prețurilor, într-o primă etapă, l-a ruinat pe nobil. Putea ea oare să-l ruineze în favoarea bazei piramidei sociale? De fapt această delapidare în favoarea majorității ar fi privat Europa de viitorul civilizației sale, ar fi blocat, cu siguranță, evoluția progresului și ar fi antrenat regresul și moartea. Domeniile senioriale amenințate sînt domeniile obligate să se reinventeze și, mai ales, domeniile oferite clasei sociale provenite din negoț. Sfîrșitul secolului al XVI-lea nu înseamnă doar schimbarea climatului economic, deci paralizia dublului proces de mutație socială al dezvoltării rapide a sectorului comercial și al revoluției prețurilor. Apare acum o nobilime nouă nu mai puțin atașată de valorile de rang și onoare. Cu atît mai mult cu cît ea le-a dobîndit cu prețul celui mai aspru și mai recent efort. Zdruncinată în secolul al XVI-lea de explozia planetară a economiei comerciale și europene la dimensiunile unui univers, deocamdată, foarte superficial, și de revoluția prețurilor, societatea pe ranguri s-a consolidat și confirmat prin pătrunderea în sînul ei a păturii în ascensiune a parveniților de clasă. Este o promovare întărită de schimbarea conjuncturii economice. Iată de ce revoluția economică din secolul al XVI-lea ajungea în mod fatal nu la o dispariție, ci la o întărire a structurilor aristocratice din societate. Astfel încît nu intervine o modificare importantă în sectoarele de producție. Această modificare nu apare, cunoaștem acest lucru, înainte de sfîrșitul celei de a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea în cîteva sectoare privilegiate. Așadar, ascensiunea burgheziei în secolul al XVI-lea, întărirea structurilor aristocratice ale unei societăți pe cinuri în secolul al XVII-lea, o nouă declanșare a procesului în secolul al XVIII-lea. Cu, la vest, nuanța en-

gleză a unei plasticităţi conservate şi nuanţa franceză a unei rigidităţi imputabile unei izbînzi prea perfecte.

Dintr-o perspectivă oarecum limitată, secolul al XVII-lea se opune brutal secolului al XVI-lea, aşa cum a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se opune timpului solidar a unui secol al XVII-lea prelungit indefinit pînă la jumătatea secolului următor. Dintr-o perspectivă mai amplă, secolele al XVI-lea, al XVII-lea şi al XVIII-lea nu mai sînt decît momentele dialectice ale unei aceleiaşi dezvoltări.

Acapararea aristocratică a pămîntului şi a oamenilor se efectuează în cadrul domeniului seniorial. Tradiţional, domeniul seniorial înseamnă partea rezervată exploatării de către nobili (directă) şi partea domeniului de la care nobilul nu beneficiază decît de redevenţele vasalilor *(mouvance)**. Din acest unghi, Europa se repartizează în doi poli: există o Europă în care predomină directa şi o alta în care predomină *mouvance*, am putea spune schematizînd la extrem.

Franţa aparţine pînă la caricatură zonei de *mouvance*, poate pentru că aici sistemul feudal a fost mai perfect decît oriunde în altă parte iar nobilul, prin destrămarea a aproape oricărei forme de stat, a obţinut mai din plin împuternicirea vasalilor. Din numeroase motive, seniorul francez a lăsat rezerva să se distrugă. De la punctul scăzut de la sfîrşitul secolului al XV-lea şi mai ales de la intrarea în linie, în secolul al XVI-lea, a noii nobilimi provenite din capitalismul urban, consolidat pe ogoare şi mult mai violent, se produce o reconstituire a părţii numită directă. Proprietatea a părut noilor nobili care judecă burghez un mijloc mai sigur de întreţinere. Ţăranii francezi nu mai păstrează, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea decît 35—40% maximum din pămînturi, în timp ce în cursul secolului al XVI-lea ei posedau mai mult de jumătate. Din cele 65 de procente din suprafaţa solului po-

sedat de o aristocrație nobilă, ecleziastică sau burgheză în proces de înnobilare, nu mai mult de 10—15% reprezintă pămînturi exploatate direct de proprietarul nobil sau burghez. Pe cele 10—15% din suprafața solului cultivat, țăranul francez este muncitor agricol al unui exploatator mare proprietar care nu este țăran; pe 50% din totalul suprafeței cultivate el este lucrător în arendă, fermier, exploatînd pămîntul în folosul său, dar grevat de două ori de „renterre", arendă, care apasă asupra pămîntului și de impozitele sale personale pe care le datorează seniorului său; pe 30 pînă la 35% din solul cultivat el este proprietar în fapt, cu sarcina de a achita seniorului impozitele sale personale și, într-un mare număr de cazuri, sub forma celui mai împovărător, mai recent, mai contestabil și mai contestat dintre drepturile senioriale, plata în natură a unui procentaj variabil din recoltă. De pe toate pămînturile se percepe dijma, 2, 3, 4%, niciodată practic 10%, destinată Bisericii și care alimentează, *mutatis mutandis,* primul embrion eficace al bugetului social al națiunii. Răzășia, adică pămîntul fără senior nu reprezintă nicicum mai mult de 1—2% din teritoriu.

Oricît de neplăcută ar fi situația sa, țăranul francez este, măcar din punct de vedere juridic, un privilegiat, chiar dacă nivelul său de trai rămîne în urmă, de la sfîrșitul secolului al XVII-lea și din secolul al XVIII-lea în raport cu cel al țăranilor din Anglia și din Provinciile-Unite.

La polul opus se află țările care nu cunosc aproape deloc poprietatea țărănească. Ele sînt și cele în care drepturile senioriale utile sînt și cele mai ușoare. În Castilia, proprietatea țărănească, după Noël Salomon, nu depășește, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, 15 pînă la 20%. Desigur, ea este ceva mai întinsă în Galicia, dar foarte restrînsă în Andaluzia. In Spania, în mod tradițional proprietatea țărănească este redusă. Cu totul altfel merg lucrurile în An-

glia unde, pornindu-se în secolul al XV-lea de la o situaţie aproape comparabilă cu situaţia franceză, totuşi simţitor mai puţin avantajos pentru proprietatea ţărănească, se ajunge la o reconstituire a directei.

Mişcarea „împrejmuirilor“*, începută în secolul al XVI-lea, dar aflată în toi după 1750, impunînd cheltuieli de delimitare, sub ameninţarea de a suporta, fără reciprocitate, drepturile altora pe pămînturile neîngrădite precipită procesul de constituire a unor proprietăţi foarte mari. În secolul al XVIII-lea, proprietatea ţărănească dă înapoi, dar, spre deosebire de Castilia, Anglia asociază marea proprietate la marea exploatare. Aceasta îngăduie agriculturii engleze să se situeze în fruntea marii înnoiri a tehnicilor agricole.

Există aşadar trei poli în Europa occidentală şi meridională: un pol de mare proprietate seniorială şi de mică exploatare, Castilia; un pol de mică proprietate ţărănească dar de drepturi senioriale foarte apăsătoare, Franţa; un pol de mare proprietate aristocratică unită cu o mare exploatare, cu randamente înalte şi tehnici înnoitoare, Anglia.

La est există situaţia paradoxală a unei mari proprietăţi care în loc să se cramponeze, ca în Anglia, de pămîntul ţăranilor se cramponează de trupurile lor. Boemia, Polonia, Rusia parcurg în secolele al XVI-lea, al XVII-lea şi al XVIII-lea un drum care-l reaminteşte pe cel al ţăranilor din Occident în secolele al VII-lea, al VIII-lea şi al IX-lea din era noastră. Josef Vúlka demonstrează, în acest sens, o asociere interesantă a corvezii la condiţia de salariat. Înmulţirea corvezilor, recurgerea la vechiul şi odiosul sistem, abandonat aproape pretutindeni în Occident, al corvezii nelimitate şi arbitrare în schimbul salariului, aceasta este noutatea. Dar, fiind vorba de constrîngere, apare evident că salariul este fictiv, mult inferior valorii economice a muncii furnizate.

Instituirea noului sistem — el se bazează pe o creștere radicală a corvezii care pretinde șerbi, mai multe zile de lucru pe săptămînă și mai ales corvoadă nespecificată (situația Occidentului din secolul al VIII-lea) — s-a realizat mai devreme în Polonia (secolul al XVI-lea) decît în Boemia-Moravia unde procesul a fost precipitat la începutul secolului al XVIII-lea de înlocuirea vechii nobilimi de una nouă, după Biela Hora.

Așadar, în Europa centrală și orientală se produce o evoluție către marea exploatare dar care, în lipsă de mijloace monetare, — să-i dăm dreptate lui Josef Vúlka în sensul că un asemenea sistem paralizează formarea unei piețe veritabile a mîinii de lucru — recurge la cel mai rău dintre sisteme, cel al muncii forțate. Odios sub raport social, jalnic sub raport economic. Inițiativă nulă și randament minimal. În Rusia ultima mînă este întinsă iobăgiei după 1750, sub domnia Ecaterinei a II-a, statul acordîndu-și mai eficace sprijinul și asistența sa boierilor împotriva iobagilor fugari, răzlețiți de domeniul seniorial.

Iată, așadar, un al patrulea pol al istoriei domeniului seniorial. În Franța, asistăm la o întărire a părții de *mouvance* prin agravarea drepturilor reale în bani și în produse, în întreaga Europă orientală, la o slăbiciune a acesteia prin intensificarea constrîngerilor personale.

Condiția țăranilor

Numai în cadrul monografiei regionale putem spera să abordăm realitatea socială a domeniului seniorial. Franța oferă cîteva exemple bune începînd de la ținuturile nordice tratate de Georges Lefebvre, acoperind în fapt întregul secol al XVIII-lea, pînă la Beauvaisis studiat de Pierre Goubert, la Neubourg, studiat de André Plaisse, și la Burgundia superioară a

lui Pierre de Saint-Jacob, așteptînd lucrarea despre Languedoc a lui Emmanuel Le Roy Ladurie. Secolul al XVII-lea se înscrie între două reacții senioriale: cea de la sfîrșitul secolului al XVI-lea și cea din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea care precipită climatul teroarei. Preluăm de la Pierre de Saint-Jacob aceste cîteva aspecte referitoare la realitatea țărănească din Burgundia superioară. Cu excepția cîtorva nuanțe ele sînt valabile pentru Franța și o întinsă parte a Europei centrale.

Aspectele juridice ale posesiei solului nu au nicăieri simplitatea pe care o vor lua mai tîrziu în Franța, din nou, și mai apoi la est.

Cuvîntul *proprietar* este întrebuințat în sensuri diferite, dar totdeauna noțiunii de proprietate asupra solului i se atașează, sub Vechiul Regim, noțiunea de folosință perpetuă și de transmitere. În acest sens, și numai în acest sens se poate vorbi despre proprietate țărănească: „În consecință, proprietarul se opune celui a cărui posesie este nesigură și limitată în timp, *fermierului*, arendașului, cultivatorului". (P. de Saint-Jacob). Un cenzitar este, în concepția țărănească, proprietar, oricare ar fi povara obligației care grevează fondul, pentru că pămîntul concesionat în schimbul censului este transmisibil. Iată pentru ce țăranul rus bun de corvoadă la discreție și șerb în privința persoanei sale nu are mai puțin impresia că posedă părticica de ogor din „*Mir*" pe care el o cultivă din tată în fiu.

Pămîntul concesionat în schimbul censului, formă curentă a posesiunii, rezultă, probabil, dintr-o fărîmițare îndepărtată la care a fost supus *indominicatum*. Există pămînturi censive vechi pentru care seniorul nu posedă titluri ci numai „recunoașteri" a căror redevență este scăzută și există pămînturi censive care se află în mîinile mai multor deținători, răspunzători solidari pentru cens.

La orice schimbare, beneficiarul datorează seniorului spre a-i fi recunoscută legitimitatea, impozitul de subrogaţie.

În secolul al XVII-lea s-a creat un nou statut, sinteză între un lung trecut seniorial și o lume de exploatare domenială mai conformă cu posibilităţile de schimb: concesiunea de către senior a unei părţi a pămîntului („*tenure*") pentru cens și rentă, cu un cens scăzut, cuprinzînd, ca de obicei, diversele impozite ale fiefului și o rentă ridicată, constituind adevăratul venit. Nici o vînzare nu este posibilă aproape niciodată, înainte de rambursarea rentei. Ea apare deci ca o garanţie a pămîntului concesionat. Multe ogoare sînt numite, simplu birnice. La origine, birul nu este o formă a concesiunii ci un fel de taxă de protecţie care trebuie percepută asupra tuturor locuitorilor. Birul este „*portable*" faţă de autoritatea seniorială, adică trebuie să fie plătit la un loc fixat prin convenţie sau la domiciliul seniorului (spre deosebire de dijmă care este „*querable*", adică trebuie să fie strînsă de dijmar de la ţărani). El devine „*tierce*" sau „*champart*" părţi din recoltă percepute de senior, cel mai apăsător dintre drepturile seniorale. Din vechime rămîn ici și colo pămînturi supuse dreptului seniorului de a dispune de ele total, după moartea cenzitarului, moșteniri ale unei iobăgii îndepărtate; pentru deţinătorul pămîntului se menţine o condiţie aproape sclavagistă de care el se poate totuși elibera prin modalitatea eroică a renegării, adică a fugii de pe domeniu.

Două mari noutăţi apar în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, o dată cu pătrunderea burgheziei înnobilate sau în curs de înnobilare, în agricultură: redevenţele la termen fix, apropiate de închirierea modernă (către „*grangers*", fermieri); „*la renterre*", sau „*la rentaire*", arenda, cantitatea fixă de cereale (2 pînă la 5 măsuri, în funcţie de fertilitate), raportată la un „*journal*" de pămînt, adică suprafaţa pe care o putea ara un om într-o zi.

În insulele britanice, paralel cu dezvoltarea marii proprietăți, atunci cînd seniorul nu exploatează el însuși pămîntul — cazul, mai ales, al Irlandei — aceste forme moderne de cedare provizorie au triumfat definitiv asupra formelor vechi căzute în desuetudine. Dar marea inovație a autorității senioriale franceze o constituie plata în natură a unui procentaj variabil din recoltă, descendent ipocrit din birul senioriai. Va fi nevoie de cinci secole, în Burgundia, de la sfîrșitul secolului al XII-lea pînă în secolul al XVIII-lea pentru ca tot pămîntul neexploatat direct de senior, în proporție de 97—98%, să fie lovit progresiv de această plată în natură, „*le champart*". „*La tierce*", sau „*le champart*", reprezintă o povară foarte grea. În Burgundia, ea oscilează în jurul plății fiecăruia al nouălea snop. Ea poate să coboare la al treisprezecelea, chiar la al cincisprezecelea snop, poate să urce în mod excepțional pînă la al șaselea, chiar pînă la al cincilea „adică cel puțin pînă la o treime din produse căci ea nu anulează dijma obișnuită", dijma Domnului. Putem urmări ascensiunea plății în natură din recoltă în continuarea elanului său de început în plin secol al XVII-lea. „În 1602, sub pretextul unei datorii de 6 900 de livre, 790 de *journaux* (263 de ha) din Fontaine-en-Duesmois, numite pînă atunci *pămînturile libere* sînt lovite de impozitul seniorial în natură — *la tierce* — și menținute în această stare pînă în 1695 de intendentul Boucher, apoi de Fernand, în pofida protestelor locuitorilor".

La sfîrșitul secolului al XVII-lea puține pămînturi rămîn la adăpost de plata în natură. Cîteva ostroave destul de importante în Normandia... iată o întreagă geografie care trebuie schițată. Extinderea impozitului în natură numit *la tierce* a constituit modalitatea franceză a reacției senioriale. În contrast, țările europene în care prevalează *indominicatum* — *indominicatum* moștenit (Spania) sau reconstituit sub o formă de însușire capitalistă (Anglia)

— îl ignoră cum îl ignoră și țările europene ale noii iobăgii (Polonia, Boemia, Rusia): corvoada nespecificată, de două sau trei zile pe săptămînă, această aliniere la Europa occidentală de dinaintea revoluției liberatoare din secolul al XII-lea este cu totul altceva decît *„le champart“*.

Aproape pretutindeni s-a încercat să se calculeze suma totală a transferării de bunuri, efectuată în detrimentul masei țărănești. De regulă, ea a fost exagerată. Cu această rezervă, ajungem la o constanță extraordinară în timp și în spațiu.

Noël Salomon ajunge, referitor la Castilia Nouă din 1575, la concluzii foarte apropiate, în ciuda unui sistem seniorial profund diferit în formele și posibilitățile sale, de cele ale lui Pierre Goubert pentru ținutul Beauvaisis din secolul al XVII-lea. „Putem afirma fără teamă de greșeală, scrie Noël Salomon, că mai mult de 50% din recoltă ajungea, sub diferite pretexte, să îmbogățească clasele nețărănești“. Pierre Goubert, la sfîrșitul unor calcule, după toate aparențele riguroase, ajunge la rezultate foarte învecinate, țăranul proprietar păstrîndu-și 48% din recoltă, fermierul chiriaș, mai puțin de o treime. Calculele lui Pierre Goubert amestecă, de altfel, aspectul tehnic și cel social. Defalcînd 20% de cheltuieli forfetare pentru cultivare și exploatare, se ajunge la 70 și, aproximativ, 50%, adică la o situație aproape deloc mai bună decît aceea a țăranilor din Noua Castilie. La urma urmelor, aceste calcule, atît ale lui Pierre Goubert cît și ale lui Noël Salomon nu trebuie să fie luate în sensul propriu, exact al termenului. Economia țărănească este o economie în parte închisă. Documentele noastre nu cuprind totul. O parte din recoltă pentru autoîntreținere, pentru consumul propriu al aparatului de producție a scăpat din calcule, atît pentru Castilia, cît și pentru Franța dintre Somme și Loara. Dacă ar fi fost posibil să se deturneze 50% din pro-

ducția țărănească, una dintre condițiile pentru demarajul dezvoltării susținute ar fi fost realizată încă din secolul al XVII-lea. Și mai sigur, țăranii din Castilia și din Franța ar fi murit de foame, ca indienii din America de la care nimeni n-a putut pretinde, timp îndelungat ca și costul producției, și cel al reproducției să fie achitat. În asta constă, în mare, diferența fundamentală care separă condiția lui „Jacques Bonhomme", a lui „Juan Labrador" de aceea mult mai tragică, din noile provincii europene fără țărmuri, a lui „Juan Indianito". Fără această oportună revoltă latentă a oamenilor și a lucrurilor, masele țărănești, sursa bogăției și puterii Europei, ar fi fost strivite de vîrful piramidei sociale pe care ele o susțineau.

Dar în această masă țărănească cîte diferențe de condiție materială! Pe ultima treaptă sînt zilierii, aproximativ 50%, mai curînd peste decît sub acest procentaj, în întreaga Franță. Tot 50% de *jornaleros* sînt în Castilia, mult mai mulți, 80%, în Andaluzia, Sicilia, în cîmpiile regatului Neapole, în întreaga Europă „latifundiară", la sud de 40° latitudine nordică. Dar în măsura în care ei sînt foarte numeroși, condiția lor este, psihologic cel puțin, mai puțin nefericită. Muncitorul agricol englez care apare la sfîrșitul secolului al XVIII-lea își răscumpără situația precară de proletar prin accesul, datorat unui început de progres tehnic, la o hrană mai bună. Din masa zilierilor se detașează, și mai jos, mai numeroși cînd survine foametea conjuncturală, „cerșetorii" și „vagabonzii" lui Charles Loyseau, aceia totuși ale căror frămîntări, în cursul verii lui 1789, contribuie la declanșarea mecanismului psihologic al Marii Spaime. Se desprind poate în sus cîțiva meșteșugari rurali, șițari, „zidarii de pămînt" din ținuturile de chirpici care pleacă în fiecare dimineață fie în satul din apropiere, fie în oraș și care, „oameni de meserie", refuză „numele de zilieri, unul dintre cele mai

umile", notează Pierre Goubert în acord cu Loyseau.

Zilierul este un rural nespecializat care muncește acasă la alții la treburi simple. Este o mînă de lucru hrănită la fermă, care primește o parte din plată în natură sau cîțiva soli pe zi și care este menținută în situația de debitor prin avansuri în timpul iernii și în perioadele dificile. Spre deosebire de acei *„jornaleros"* andaluzi și de muncitorul agricol englez, după încheierea „împrejmuirilor" *(enclosures)*, se întîmplă rar ca un zilier francez să fie un „proletar" total. Destul de des îl vedem proprietar al locuinței sale, o modestă căsuță cu pod, flancată de un grajd, de o cocină, de un hambar micuț, de o grădină de cîțiva ari... În interior, cîteva mobile primitive, mindire, veselă de pămînt, două sau trei perechi de cearșafuri, cîteva cămăși de cînepă, îmbrăcăminte și o cuvertură de serj: rareori mai mult, uneori... mai puțin". (Pierre Goubert). Deseori căsuța a fost împărțită între două familii, condamnate la o promiscuitate jalnică. În mai multe locuri situația zilierului, în Franța cel puțin, a ajuns să se deterioreze. Așa gîndea, pentru Burgundia superioară, Pierre de Saint-Jacob care dramatizează, neglijînd cîștigurile necontabilizate: „mulți... nu cîștigă decît 100 pînă la 150 de livre pe an, în care intră și hrana... în 1726, cu cei 8 sau 10 soli de cîștig zilnic, zilierul din Mirebeau putea să-și procure 10 livre de pîine neagră sau 5 livre de pîine albă. În 1768, cu 12 soli, el nu mai are decît 7 livre de pîine neagră sau 3 livre de pîine albă."

Dar tot muncitori zilieri sînt acei oameni care fiind „zilieri însărcinați cu strîngerea birului", izbutesc să hrănească „animale cu lînă" pe seama averii comunale, acești zilieri-fermieri, cum îi numește Pierre Goubert, care întrețin mai multe vaci și duzina lor de oi? Sînt oare tot zilieri acei muncitori-țesători care umplu golurile din calendarul agricol închi-

riindu-și brațele antreprenorului-negustor din orașul vecin care fabrică postavuri?

Condiția cea mai originală a țărănimii franceze este aceea, admirabil pusă în evidență de Goubert, a așa-numiților „*haricotiers*", „tocănari". „Pentru a căuta originea acestui termen pitoresc, trebuie oare,scrie el, să ne gîndim la *haricot de mouton*, la tocana pentru care se tăia *carnea* în bucățele? «Tocănarul» deținea mici parcele de pămînt, valorifica altele pe care le lua în arendă, îngrășa o turmă mică de animale și trăia din tot avutul acesta modest. Nu se angaja . . .; «tocănarii» se într-ajutorau numai în regim de reciprocitate" . . . „Demnitate este cuvîntul care îți vine mai întîi sub condei. Tocmai această categorie lipsește aproape pretutindeni la periferia Europei. Ea există în Spania cantabrică, dar nu există nici în Castilia, nici în Andaluzia; în Piemont, da, dar nu în sudul Italiei. De asemenea da, în Țările-de-Jos, *lato sensu*, în Elveția și în Germania renană; nu, în Germania răsăriteană și nici *a fortiori* în Europa centrală, și orientală, slavă și maghiară. I-am găsi echivalentul, cu siguranță, în Suedia și în lumea scandinavă. În Franța, „tocănarii" exploatează 2 pînă la 8 hectare, în medie 4. Aproape de condiția lor sînt meșteșugarii rurali, cunoscători ai unei meserii nobile, dulgherul, croitorul, rotarul, dogarul . . . care posedă în sistem cenzitar cîțiva *journaux* de pămînt bun, podgoreanul, „fîntînarii" și „grădinarii", zarzavagiii din apropierea orașului. Plugarul, al cărui tip se regăsește de-a lungul întregii Europe, este un „tocănar" care dispune măcar de un atelaj în vederea unei exploatări agricole măsurînd, în medie, cel puțin 8—10 hectare. Prestigiul său în mijlocul societății țărănești este într-atît de mare încît se poate întîmpla ca o familie de plugari ruinați, fără atelaj, să-și păstreze încă titlul în registru pentru o generație sau două.

În vîrful societății țărănești, plugarul este la fel de înfrumusețat de consacrarea literară ca

și fermierul înstărit. Și nu este oare aceasta cea mai bună dovadă despre pătrunderea lentă, dar sigură, a capitalismului la sate? Marii fermieri alcătuiesc, în Anglia, aflată în proces de transformare în secolul al XVIII-lea, elita țărănimii. Elie Halévy a înțeles bine cele două aspecte contradictorii — e adevărat, pentru a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Elita — *the Peak* — din Derbyshire, Shropshire, Cornwall și chiar din împrejurimile Londrei, în Surrey, atît de înceată, după opinia lui Board of Agriculture în a se sincroniza cu ritmul secolului, se păstrează aici intactă la sfîrșitul epocii de care ne ocupăm, în ajunul marilor transformări generalizate în Anglia cea fericită, modul de viață de pe continent; „în casa pardosită cu dale" (în Irlanda aceasta ar fi din pămînt bătătorit), se află „masa fără față de masă, vasele de cositor, mindirele... la cîmp, vechile juguri de lemn, căpestrele de pai". Îmbrăcați cu *Round frock*, „dușmani la fel de hotărîți ai progresului agricol ca și ai îndulcirii moravurilor", descendenții din „Commonwealth" „preferă", pretinde James în studiul pe care el îl consacră ținutului Surrey în 1794 (citat de Halévy) „să vîndă pîinea ieftin clienților vechi decît să accepte oferte mai avantajoase venind din partea unor inși cu care nu au obiceiul să trateze". Iată de ce din această categorie, singura care provine din marea revoluție agricolă din secolul al XVIII-lea, se recrutează avangarda și motorul transformărilor agrare. Dacă îi dăm crezare lui Young, înclinat oarecum să înfrumusețeze tabloul, martor, în plus, al unei situații care deocamdată, în jurul lui 1760, abia se schița, de o treime de secol fermierii englezi sînt capitaliști avizați, pîndind toate mijloacele de îmbogățire, toate prilejurile să-și îmbogățească experiența: în Lincolnshire, în Durham este din în ce mai mult un fapt obișnuit ca, în cursul celei de a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, un fermier destoinic se suie uneori pe cal și stră-

bate toată Anglia pentru ca să se informeze în legătură cu progresele realizate în alte provincii. Într-o asemenea măsură încît prin felul său trai, o elită de fermieri sfîrșește prin a se întîlni cu o parte din *gentry*. „Fermierul englez este un nobil de rangul al doilea“, scrie Élie Halévy. Iată cît de departe ne aflăm de fermierul din Beauvaisis și chiar de acei „încasatori de drepturi senioriale“, țărani paraziți ai sistemului seniorial și care nu contribuie în nici un fel, datorită ușurinței de a se îmbogăți prin simplu abuz, la progresul tehnic.

Burghezie și mobilitate socială

Plugari îmbogățiți, fermieri colectori de bir, manipulatori abili ai reacției senioriale ale cărei foloase știu, la nevoie, să le capteze, această mică aristocrație de „fruntași ai satelor“ constituie primul eșalon de ascensiune socială, prima etapă către burghezie. Trebuie oare să ne mirăm, în aceste condiții, că de îndată ce și-a asigurat succesul, burghezul din oraș, în proces de infiltrare în clasa nobiliară, caută, concomitent cu funcțiile, consacrarea unei ascensiuni aprige la țară, prin domenii senioriale?

O întreagă istorie se poate clădi la vest — comod și cam prea simplu — între o modalitate engleză de mai mare fluiditate și o modalitate franceză, adică mai general continentală, de sterilizare aristocratică a ascensiunii burgheze.

Ascensiunea socială este totdeauna frînată de efortul pe care fiecare grup, în curs de parvenire, îl furnizează pentru a pune un ecran între el și etajul inferior pe care tocmai l-a părăsit. Pentru că totul începe pe ogor ca să se reîntoarcă la el, este simptomatic efortul plugarilor de a se delimita față de zilieri și „tocănari“. În cazuri extreme este tolerat o vreme plugarul ruinat și este lăsat să aștepte

în prag „tocănarul“ îmbogățit, înzestrat cu un atelaj, înainte de a i se recunoaște titlul rîvnit. Și mai evident încă, Pierre Goubert a văzut în ținutul Beauvaisis de la începutul secolului al XVIII-lea, la nivelul superior al încasatorilor de bir, cum grupul ia tendința de castă. Endogamia încasatorilor senioriali, care se consolidează în secolul al XVIII-lea, aduce o bună mărturie despre amploarea frînelor pe care secolul al XVIII-lea se străduiește să le pună pretutindeni mobilității sociale.

Burghezul este mai întîi negustor. Într-un oraș de mărime medie, cum era Beauvais (10 000 pînă la 15 000 de locuitori) ei au fost în număr de 80,100, 130. De la prăvăliaș, pînă la negustor, la negustorul antreprenor, magnat de industrie, pînă la vîrful burgheziei: acei *cargadores* ai comerțului din Indii, membrii consiliului *Heeren XVII* ai Companiei Indiilor Orientale de la Amsterdam, negocianții marelui comerț colonial din Londra, Bristol, Nantes, Bordeaux, Rouen, Le Hâvre, Hamburg, negustorii-bancheri, mai ales, convivi ai marilor seniori, prieteni ai miniștrilor, măguliți de atențiile regelui; un Samuel Bernard la sfîrșitul Războiului de succesiune la tronul Spaniei cînd va contribui la salvarea Franței, un Isaac Thellusson sau un Necker, bancher genovez, adept al Religiei Pretins Reformate (R.P.R.) și controlor al Finanțelor din cea mai mare monarhie a Vechiului regim, aflată în regres.

Să faci istoria ascensiunii burgheziei înseamnă să faci istoria comerțului de anvergură, al doilea sector de activitate în economia veche, imediat în urma agriculturii și cu mult înaintea industriei. Să notăm doar că mobilitatea socială este mai mică în secolul al XVII-lea decît a fost în primăvara dezvoltării strălucitoare de la sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul celui de al XVI-lea.

Nicăieri stagnarea nu este mai evidentă ca în Peninsula Iberică unde societatea, încă remarcabilă la începutul secolului al XVI-lea,

prin rapiditatea osmozei sociale, se împietrește în secolul al XVII-lea într-un refuz general față de mobilitate; marii seniori, hidalgos, burghezii resemnați și țăranii satisfăcuți de demnitatea lor de vechi creștini încorsetează ansamblul corpului social cu o aceeași viziune aristocratică.

În Franța, a trecut vremea cînd familiile Beaune, Briçonnet, Berthelot, Ruzé colonizau în două generații, statul și Biserica. A trecut vremea fluidei Anglii a familiilor Fisher, Lattimer, Tyndale, Morus care treceau atît de ușor din prăvălia de mărunțișuri la conducerea regatului și la demnitatea de episcop fără a se desprinde, din pricina asta, de mediul social de origine și de afacerile lor.

Frînată în ascensiunea sa din secolul al XVII-lea de stagnarea prețurilor și de apărarea aristocrației înlocuite în timpul revoluției și al Commonwealthului de mărunta *gentry* ruinată, marea burghezie engleză, cu excepția cîtorva dezertări, rămîne fixată în afaceri. Într-adevăr, instituțiile statului englez, apărate prin insularitatea acestuia și suferind din pricina arhaicului control al parlamentului, nu oferă tentații importante.

Pe continent, Franța deschide calea unei soluții necesare, eficace dar, cu timpul, sterilizantă și primejdios de stăpînit. Vînzarea funcțiilor va cîștiga, după modelul francez, cu 50 de ani întîrziere Spania și o bună parte a continentului. Ea nu atinge Anglia. Și nicăieri nu va lua o asemenea extindere ca în Franța.

Majoritatea funcțiilor publice regale au devenit, în secolul al XVI-lea, slujbe, adică, potrivit definiției lui Roland Mousnier, „demnități sociale însoțite de funcție publică". Cele mai importante conferă o noblețe de funcție. Acesta este cazul, în afară de comisarii cu brevet, funcțiilor de concelar, de păstrător al sigiliului, de consilier de stat, de raportori la Consiliul de stat, de magistrați ai unor instanțe superioare. Consilierii din instanțele

superioare cu Parlamentul în frunte, dobîndesc o noblețe netransmisibilă care se păstrează totuși după trei generații de funcție. Cumpărate foarte scump, slujbele* contribuie la recuperarea unei fracțiuni importante din cheltuielile statului, în creștere. Prețul lor reprezintă o garanție de eficacitate. Artizani ai regatului, slujbașii pun aceeași înverșunare și pentru prosperitatea statului și pentru creșterea patrimoniului propriu. Dar patrimoniul lor nu înseamnă oare Franța? O parte tot mai mare a burgheziei de afaceri, deviată de la lumea mărfii, va ajunge, în curînd, să alcătuiască o „a patra stare“, starea magistraților. De la cumpărare la ereditate mai rămîne să se facă un pas mare, în mai multe etape. Din 1522, regele dă în mod curent slujbașilor săi, contra plată, *des survivances* adică posibilitatea de a-și desemna, continuînd să-și exercite funcția, succesorul, fiu, ginere, nepot sau cumpărător. Liga fusese tentată să sfărîme această putere. Ostilitatea slujbașilor va salva monarhia, așadar Franța. Regele le datorează o recompensă. Ea se situează la începutul atenuării conjuncturii, cînd marfa oferă mai puțină atracție și cînd statul are mai multe nevoi. Charles Paulet, acest adept genial, va oferi soluția care îngăduie concilierea dorințelor slujbașilor cu drepturile regelui. La Paulette* este o primă de asigurare care dă certitudinea de a putea lăsa slujba altcuiva. Succesul a fost enorm. Rezistența nobilimii nu a dus la nimic. În pofida aroganței unui Charles Sorel și a unui Balzac, în pofida contraofensivei, din partea Regenței, a Mariei de Medicis, a agitației Stărilor Generale din 1614—1615, venalitatea și ereditatea funcțiilor erau dobîndite în Franța de la începutul secolului al XVII-lea. De aici, ele vor cuceri, parțial, Europa continentală.

Venalitatea fusese în secolul al XVI-lea o condiție a mobilității sociale, dar ce însemna oare ereditatea asigurată de Paulette? Starea a doua greșise cînd luase foc și pară. Burghe-

zia cumpără domenii și funcții. Ea devine nobilime de robă. Satisfăcută de promovarea sa, ea zăvorește solid poarta prin care a intrat. Reacția aristocratică în stat, reacția seniorială la țară va fi condusă în secolul al XVIII-lea de aripa de robă a nobilimii. Această burghezie din secolul al XVI-lea, devenită aristocrație în stat și pe domenii, conferă secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea duritatea cristalină a structurilor sale aristocratice. Vechea nobilime se lăsase invadată, cea recentă înmulțește, cu simțul ei înnăscut de șicană, barierele și cursele împotriva noilor promovări. Desigur, ea nu reușește să mențină burghezia în ascensiune îndărătul tejghelei și a mărfii, totuși ea ajunge să blocheze suficient supapele pentru a face mașina să explodeze. Această explozie va fi sancționarea pe continent, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, a unei mobilități sociale frînate excesiv.

Nimic nu este mai semnificativ din acest punct de vedere ca parlamentul din Paris în secolul al XVIII-lea. Prima dintre instanțele superioare a încetat complet să-și mai joace rolul său de mijlocitor al ascensiunii. Se intră în el din tinerețe, ceea ce este un semn al privilegiului de la naștere. Din 1659 pînă în 1703, media de vîrstă a consilierilor succesori la intrarea în funcții este de 25 de ani și 8 luni, a consilierilor clerici de 32 de ani și 3 luni, media generală, de 26 de ani și 3 luni. Din 1704 pînă în 1715, se produce chiar o scădere, 22 de ani și 8 luni, 30 de ani și 8 luni și, respectiv, 22 de ani și 11 luni. În 1709, din 209 consilieri în exercițiu (după F. B. Bluche) numai 10 sînt oameni de rînd (4,8%); în 1771, din 155 consilieri, 15 sînt oameni de rînd (9,6%). Membrii nobilimii foarte vechi sînt încă destul de rari; aproape un consilier din doi, totuși, intrînd în Parlament, între 1716 și 1770, reprezintă, cel puțin, o nobilime ajunsă la a patra generație. Aceasta nu din pricina regelui ci din pricina corpului nobiliar. 33 de fa-

milii (5,65%) își datează noblețea de funcție cel puțin din anul 1500. Este deja o veche noblețe și, oricum, o așteptare îndelungată pentru înnobilare... Familia Grange-Trianon, de exemplu, care a dat în 1464 un staroste al negustorilor, nu intră în ordinul al doilea înainte de sfîrșitul secolului al XVI-lea. Mai mult de un secol, de asemenea, face parte din foarte înalta burghezie familia Taupinard de Tilière, înainte de trecerea în ordinul nobiliar în 1720. Să luăm exemplul familiei Terray (unul dintre triumvirii din 1771, împreună cu unul dintre cei mai importanți controlori de finanțe ai vechii Franțe, și cu un consilier cleric în Parlament din 1736). Primul strămoș cunoscut (+ către 1552) este, la Boën-sur-Lignon un fel de „fruntaș local". Antoine, fiul său „birtaș și măcelar" pătrunde în mica burghezie și face o partidă bună. Antoine al II-lea este negustor și cumpără pămînt. Pierre, fiul său, iată-l ajuns la mijlocul secolului al XVII-lea, accede prin căsătorie în marea burghezie. Jean Terray, fiul lui Pierre, deține prima slujbă, o funcție financiară, bineînțeles. „Din căsătoria lui Jean Terray cu fiica controlorului domenial al contelui de Forez se nasc François (+ în 1753), primul medic al regelui și Antoine al III-lea, bancher, director general al administrației gabelei, înnobilat în 1720 printr-o funcție de cancelarie, tată a zece copii, printre care Joseph, abatele Terray, consilier cleric în Parlament și controlor general al Finanțelor". (F. Bluche). Șapte generații, care parcurg într-un secol drumul de la condiția de țăran la condiția de burghez și în următorul, drumul de la condiția de burghez către clasa nobiliară și notorietate.

Dacă vechii burghezi care alcătuiesc această orgolioasă nobilime parlamentară s-au rupt de bază, exceptînd mezalianțele pentru un milion și mai mult cu cei de felul lui Samuel Bernard, ei au știut, din contră, să păzească larg deschis accesul către eșaloanele superioare ale puterii în stat.

Din Parlament, marile ambiții se află în trecere printr-o funcție de raportor la *Consiliul părților*, „o funcție-șperaclu“, va spune marchizul de Mirabeau (citat de Bluche). Ca și cancelarul d'Aguesseau: „Raportorii la *Consiliul părților* sînt aidoma dorințelor din sufletul omenesc; aspiră să nu mai fie: este o stare pe care n-o îmbrățișezi decît pentru ca s-o părăsești; o colectivitate în care nu intri decît ca să ieși și oricine îmbătrînește în mijlocul ei se simte slăbind pe zi ce trece, *căzînd în uitare*“. Din 1717 pînă în 1789, patru cancelari ai Franței provin din Parlament (d'Aguesseau, Lamoignon de Beaumesnil, Maupeou, tată și fiu), șase miniștri de justiție (Louis Chauvelin, Machault d'Arnouville, Berryer, d'Aligre, Lamoignon de Basville și Barentin), 13 controlori generali de Finanțe, printre care și Terray, trei secretari pentru afacerile externe, unul pentru cel de război, unul la Marină, unul la Palat... și François Bluche conchide: „Parlamentul a dat așadar 30 de miniștri secretari de stat, controlori generali, cancelari sau păstrători de sigiliu“... fără a mai vorbi de magistrați de ordine, ambasadori, magistrați municipali din Paris, magistrați civili de pe lîngă Chatelet etc.

Cîteva cifre dau o idee despre ce a reprezentat imobilizarea bogățiilor aferente slujbelor, în serviciul statului, în secolul al XVIII-lea, într-o epocă totuși de relativ reflux al prețurilor funcțiilor. În averea nobilimii parlamentare pariziene, valoarea slujbei reprezintă 23,44%, după calculele lui F. Bluche (30,9% la începutul carierei, 14,31%, la sfîrșit). O slujbă de consilier laic, oscilează, între 1748 și 1750 de la 35 000 de livre la 40 000 de livre, o slujbă de consilier cleric, de la 34 500 la 36 000 de livre, una de substitut, de la 25 000 la 30 000 de livre, de magistrat de cercetări și reclamații valorează 185 000, 172 000 sau 200 000 de livre. Și totuși, datorită barierei lăsate împotriva cooptării *oamenilor noi* care vehiculează

banul recent al prăvăliei și al mărfii, funcțiile din Parlament, în pofida sau din cauza prestigiului atașat valorează de patru sau de cinci ori mai puțin decît taxele pentru slujbele înnobilatoare, aflate la unica discreție, mult mai liberală, a regelui. Între 1748 și 1750, o slujbă de casier la Departamentul Podurilor și Șoselelor Franței valora 595 000 de livre, funcția de încasator general al Finanțelor la Caen a fost dobîndită pentru 484 000 de livre, una de secretar al regelui în Cancelaria Mare (înnobilatoare la prima treaptă) valora de la 185 000 la 105 000 livre, o intendență de finanțe (funcție înaltă), 200 000 de livre... și foarte jos pe scara ierarhică, 12 000 de livre pentru un comisar de robă scurtă la Paris, 9 000 de livre pentru o slujbă de avocat în consiliul regelui, 7 500 de livre pentru un inspector de poliție. La sfîrșitul domniei lui Ludovic al XIV-lea, în pofida repetatelor reduceri draconice, suma totală a rentelor* asupra statului atingea 86 000 000 de livre, adică aproximativ jumătate din veniturile teoretice ale statului, dar mult mai mult decît totalul încasărilor reale din anii grei, 1700—1715, în medie 55 000 000 anual. Suma totală a datoriei reprezenta aproape 2 000 000 000. Două miliarde și, probabil, un miliard în slujbe, iată ultima destinație a beneficiilor comerțului. Restul se plătește pentru domenii senioriale. Ciclul este încheiat. Statul este scump pe continent, dar, în lipsa unui „Channel“, Fronda și Războiul de treizeci de ani au dovedit-o, își merită cu prisosință prețul.

Marea ambiție a lui Colbert fusese să îndepărteze burghezia franceză de ispitele statului. În corespondența sa el se dezlănțuie „împotriva trîndăviei, milosteniei, pelerinajelor, a sărbătorilor nelucrătoare, a mănăstirilor, rentierilor, a magistraților“. Într-o asemenea măsură încît Herbert Lüthy a putut să spună: „Îți dai seama cît de mult visa economistul din el o societate cu moravuri calviniste, un sistem

opus de valori și cît îl deznădăjduia o societate concomitent catolică, nobiliară și ahtiată după magistraturi.

Iată de ce, datorită ostracismului care o lovește, burghezia protestantă trebuia să fie, în Franța și în rețelele Refugiului, unicul sector al burgheziei franceze constrîns prin necesitate să rămînă în domeniul mărfii, al finanței și al băncii.

Să ne ferim bine de anacronism. Rolul băncii* rămîne modest: să asigure prin emisiunea de polițe schimburile internaționale, intermitent după generalizarea, mai întîi la Amsterdam și la Londra, apoi treptat pe continent, a practicii scontului, să furnizeze comerțului credit pe termen scurt, să plaseze polița de stat, să servească drept intermediar între Stările fără credit și căutătorii de rentă, în mod justificat timizi, acestea sînt rolurile de importanță limitată ale acestui sector privilegiat al comerțului: comerțul cu bani. Banca din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea nu joacă, practic, nici un rol în industrie. Finanțarea revoluției industriale engleze din secolul al XVIII-lea s-a realizat, să ne amintim, prin recurgerea aproape exclusivă la autofinanțare.

Lüthy a demonstrat bine, banca franceză la sfîrșitul secolului al XVII-lea și în secolul al XVIII-lea este protestantă, slujită de rețelele de solidaritate ale „diasporei" din secolul al XVI-lea și ale Refugiului din secolul al XVII-lea. Înseamnă asta oare că burghezii francezi, aparținînd Religiei Pretins Reformate, supunîndu-se unei anumite vocații a predestinarismului calvinist, cum voia Max Weber, sau, mai cuminte, acelui ascetism al muncii* care îi duce înainte, ținuți la o parte, mai ales, de Capua slujbelor, se supun total și pînă la capăt vocației burgheze a mărfii, a prăvăliei, în slujba dezvoltării economice?

Aceasta nu este decît foarte parțial adevărat. Banca pariziană — la începutul secolului al XIX-lea se va spune banca genevează — se

află în slujba regelui. Înainte și după experiența lui Law, pe care ea o parcurge fără prea mare pagubă, banca protestantă rămîne în slujba statului. În prim-plan apar mereu alți oameni: Tourton și Guigner în momentul Revocării, steaua lui Samuel Bernard* în timpul Războiului pentru succesiune la tronul Spaniei, înainte și după Law, rolul mai discret al lui Isaac Thellusson, Crozat, al clanurilor André, Boissier, Bouer, Bigs, Labat, Tronchin... ascensiunea finală a lui Necker. Ar fi nedrept să limităm activitatea lor la slujirea exclusivă a statului. Bancherii hughenoți au jucat un rol decisiv în extinderea facilităților comerțului internațional, ei au reprezentat, chiar, elementele cele mai active ale coloniei franceze la Cadíz; fundamental deci în anii 1730, rolul lor este cu atît mai mult astfel către 1740—1750 — o dată cu Garnier, Mollet și Dumas — în dezvoltarea marelui comerț cu America, furnizorul Europei în privința mijloacelor monetare. Important este, de asemenea, grupul bancherilor hughenoți din Geneva în avîntul industriei de ceasornice. Nu trebuie însă ca arborii să ne ascundă pădurea. Tocmai în slujba statelor și îndeosebi în mobilizarea capitalurilor din Franța și din Europa, prietenă și adversară, a realizat banca hughenotă cele mai mari afaceri ale sale.

Destul de caracteristică pentru acest mediu esențial al băncii hughenote este familia Thellusson. Originară din Saint-Symphorien-le-Châtel, în Lyonnais, ea aparține primei generații a Refugiului genevez, cea din secolul al XVI-lea, ca și familiile înrudite Des Gouttes și Battier din Basel. Negustori, fabricanți de mătase, proprietari de filaturi... ei au rămas mult timp devotați Genevei, tradiției lor de mătăsari. Ramura geneveză, atît de lentă în a se adapta, era deci decăzută la sfîrșitul secolului al XVII-lea cînd Isaac îi conferă un lustru durabil în domeniul finanței și al băncii. Născut în 1698, singurul fiu (din patru copii

supraviețuitori și opt dispăruți la o vîrstă fragedă) al lui Théophile al II-lea și Jeannei Guigner, Isaac, părăsește Geneva la 17 ani, cu un an înainte de moartea tatălui său. De la protectorii săi, rude și prieteni, muncind din greu ca vînzător și funcționar, Isaac cunoaște lumea de afaceri, învață limba germană la Basel, olandeza la Rotterdam (el se folosește de ea cu mai multă ușurință decît de franceză), engleza la Exeter, la Bidwell, protectorul verilor Guigner din Londra. În momentul desfășurării sistemului lui Law, averea familiei Thellusson este asigurată.

Rămași fideli culturii lor, larg deschise, din necesitate, către vastitatea lumii, bancherii protestanți ai Refugiului au jucat un rol capital în realizarea unității în gîndire a unei modalități franceze din Europa luminilor.

Situația de minoritate care constrînge burghezia protestantă la izolarea în afaceri și o condamnă să-și mărească încontinuu averea ajungea oare într-adevăr să o rupă de stat și de ispitele sale? Paradoxal, nu. Regele Franței se sprijină pe funcționarii săi catolici și pe bancherii săi protestanți. În cele din urmă, este o uimitoare diviziune a muncii care dezvăluie o importantă realitate structurală.

Construirea statului rămîne cea mai mare afacere economică a Europei clasice.

Capitolul XI

CONJUNCTURA

O primă schiță de conjunctură mondială

Banca și statul — nimic nu este mai sensibil la fluctuațiile conjuncturii.

Oare plasarea conjuncturii, adică a mișcării în stare pură la sfîrșitul unui studiu consacrat celor mai rigide dintre structuri este un paradox? Într-adevăr, un paradox, dar fals. Oscilația este o modalitate în plus de a nega mișcarea. Singură, tendința majoră deplasează structurile, cînd ea produce dezvoltare. Toate oscilațiile se petrec în jurul unei axe. După toate probabilitățile, tocmai într-o anumită manieră de a oscila se dezvăluie cel mai sigur rigiditatea vechii economii.

Istoria, în explorările sale recente, a stabilit într-un mod indiscutabil permanența, atît cît putem coborî în timp — nu se poate dovedi nimic, desigur, dincolo de era prestatistică, dar Europa clasică este în întregime *pre*, chiar *protostatistică* — a unor mari ritmuri fundamentale ale economiei. Vibrație, oscilație pretutindeni — cu amplitudini care le depășesc pe toate acelea cu care observația economică ne-a obișnuit cu privire la realitatea din timpul nostru: oscilație a prețurilor în raporturi, frecvent, de 1 la 3, pentru mărfurile cele mai obișnuite, oscilație a producției de cereale de la un an la altul, oscilație a producției de mărfuri textile în raporturi de 1 la 2, chiar de la 1 la 4, care ne surprind, oscilație a celor mai

importante negoțuri într-un chip și mai surprinzător, de la 1 la 10 în volum, de 1 la 100 în valoare, oscilație, mai ales, a celui mai important dintre toate traficurile, a aceluia care se face între Europa și America spaniolă, producătoare de metal monetar, oscilație a volumului monedei. Spania, în primul rînd, pînă în 1680, Franța într-o măsură aproape comparabilă, din 1700 pînă în 1726, cunosc oscilații monetare care ne trimit cu gîndul la avatarurile monetare din Europa anilor 1920—1929; oscilație, în sfîrșit, mult mai dramatică — am studiat-o în amănunt — a numărului de oameni. Toate aceste oscilații nu alcătuiesc o pînză de fond anarhică a activităților umane. Ele sînt legate între ele în interiorul unui aceluiași spațiu printr-un ansamblu de corelații; de corelații care, uneori, surprind. Există o corelație negativă, desigur, între prețuri și producția de cereale. Ea este de așteptat. Există o corelație pozitivă, mai puțin evidentă din primul moment între prețuri și marile traficuri maritime. Ansamblul înnodat al acestor corelații reprezintă conjunctura. Dar conjunctura înseamnă și un climat. Conjunctura din economie care se impune omului nu este independentă față de om. Ea poate, evident, în economia strict dependentă de condițiile naturale ale secolului al XVII-lea si chiar ale primei jumătăți a secolului al XVIII-lea, să incorporeze mulți dintre factorii exteriori voinței umane — numiți de noi „exogeni“ — dar în esență, conjunctura este o rezultantă desprinsă în mod curios dintr-un ansamblu conciliat de micro-voințe. A vorbi despre influența conjuncturii asupra totalității activităților umane și nu numai asupra celor economice, deoarece nimic, nici politica, nici gîndirea, nici sensibilitatea artistică, nici chiar exprimarea sentimentului religios nu scapă conjuncturii, înseamnă a afirma, simplu, influența omului asupra omului, influența oamenilor și rezistența lucrurilor. *Yo soy jo y mi circunstancia* îi plăcea lui Ortega

y Gasset să spună, *eu sînt eu și împrejurările mele*. Conjunctura nu limitează libertatea umană. Ea este un aspect al acestor *circunstancia:* structura unduitoare a lucrurilor, gîndurilor și ființelor.

Sînt oscilații ordonate, înnodate, legate în interiorul unui teritoriu regional, chiar național; există cel puțin trei Franțe: o Franță între Somme și Loara, o Franță sudică și o Franță de est periferică; există, în mare, trei Spanii: un ansamblu Castilia-Andaluzia, un ansamblu Cantabric și un ansamblu Catalonia-Valencia; există o Anglie de est și o Anglie de vest, o Irlandă de sud și una de vest, și un ansamblu Scoția-Irlanda de nord dar Provinciile-Unite sînt pe cale să constituie un ansamblu economic omogen. Se află aici o cucerire capitală a istoriei economice în acești ani din urmă, și anume, certitudinea unei rezultante în conjunctura mondială a tuturor conjuncturilor, mult dincolo de limita care i se recunoaște. În secolul al XIX-lea există deja cîteva fire, mai mult sau mai puțin groase, de activități prinse într-o economie-lume, supunîndu-se așadar unei conjuncturi mondiale, dar tot așa și în secolele al XVIII-lea, al XVII-lea — în epoca Europei clasice — și, neîndoielnic, și în secolul al XVI-lea — în momentul marii mutații spațiale, explozia planetară a Occidentului creștin — în care analiza recunoaște cei patru timpi fundamentali: fluctuația scurtă de doi, trei, patru ani, ciclul, în mare, decenal, variația interciclică și, eventual, fluctuația Kondratiev*, aproximativ tridecenală, faza seculară.

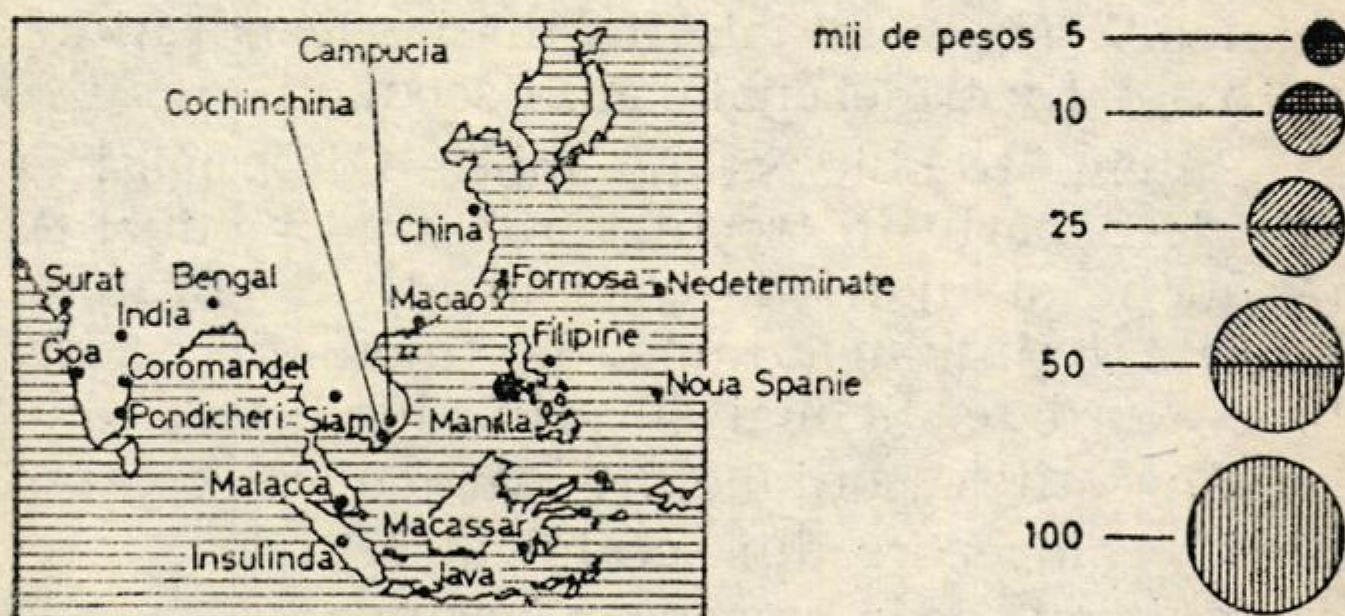
Putem, trebuie să ne mirăm de regăsirea atît de departe în trecut, străbătînd moduri de producție și tipuri de consum atît de profund diferite o întreagă lume de fluctuații relativ bine acordate. Și mai surprinzător este să observăm atîtea conjuncturi particulare compunînd, cu începere din secolul al XVI-lea, în eșalonul nu doar european ci pur și simplu mondial, o rezultantă, prima schiță nesigură,

parțială de conjunctură mondială. Acest aspect al lucrurilor este capital. Fără el, n-am fi în drept să vorbim despre conjunctură. E adevărat, nu putem s-o facem pentru că nu-i vorba nicidecum de o certitudine imediată, percepută și păstrată decît prin asimilare, prin referință la o realitate prezentă pe care o numim conjunctură. Această conjunctură a trecutului rezultă din calculele pe seriile statistice pe care ne străduim să le construim pornind de la elementele calculate fragmentar, ale prestatisticii vechi.

Legile dinamicii vechi. Moneda

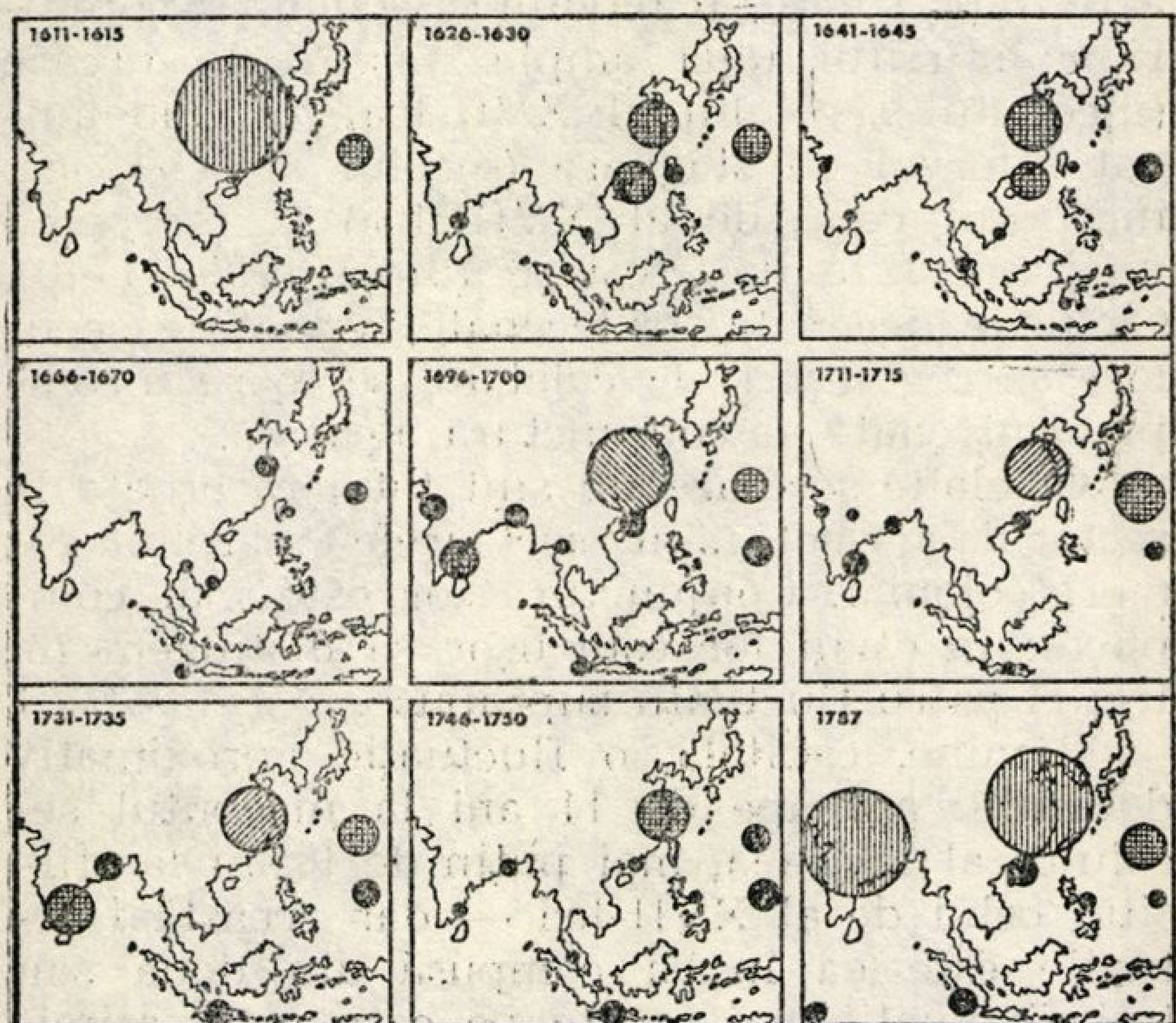
Aceste identități prealabile nu trebuie să ne ascundă esențialul, dinamica foarte specifică a acestei conjuncturi vechi. Ne revine să-i desprindem, foarte rapid, trăsăturile generale. Și condițiile.

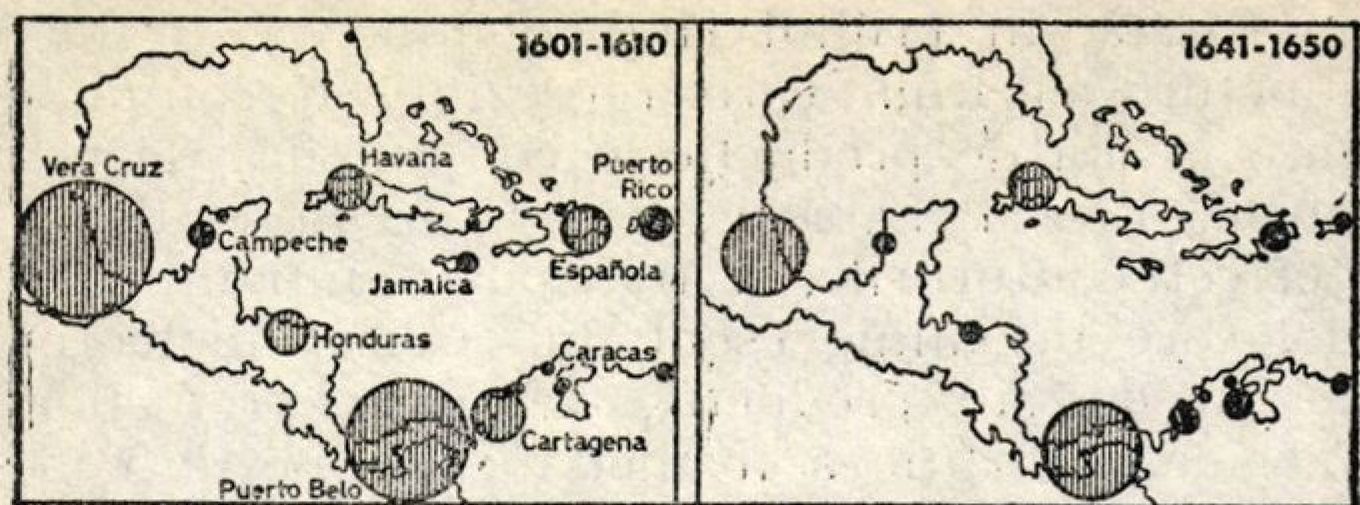
Condițiile? Este vorba, mai întîi, despre ordinea și raportul dintre activități. În Europa anilor '60 din secolul al XX-lea sîntem obișnuiți cu raportul industrie-comerț-agricultură, în care sectorul industrial este dominant. Raportul care se afirmă de-a lungul întregii Europe clasice este cel tradițional agricultură-comerț-industrie, cu o largă predominanță agricolă.

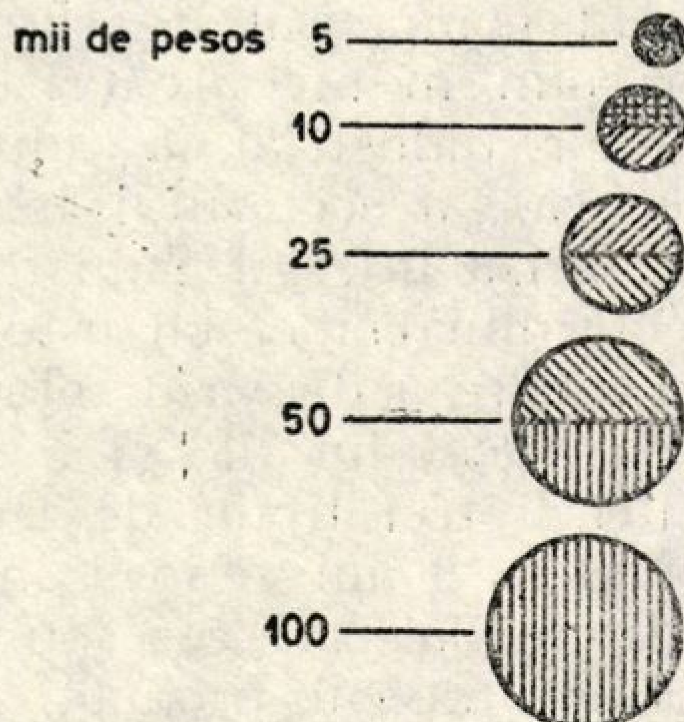

28. Extremul Orient în negoțul portului Manila.

Există, în primul rînd, dominantă, o conjunctură agricolă care reprezintă o conjunctură în gol de producție, o conjunctură de penurie. Ernest Labrousse i-a pus în evidență perfect contururile, a transpus-o într-un model care dezvăluie esențialul. Criza* meteorologică de sub-producție, vîlvătaia prețurilor, inegala repartiție a foamei inevitabile de conjunctură, deficitul venitului agricol al celor săraci, insuficient compensat de supraveniturile privilegiaților pun în mișcare criza celui mai important sector industrial, a celui mai sensibil, în orice caz, a sectorului textil și, prin efectul indus, criza întregii industrii. Chiar și o parte a sectorului comercial este atins. Este un tip de criză care a dispărut total în Europa de la mijlocul secolului al XIX-lea. Curbele agricole schițează trei tipuri de fluctuații: un ciclu de 7 pînă la 9 ani centrat în jurul unei culminații a prețurilor care corespunde accidentului meteorologic de sub-producție, o perioadă Kondratiev de 25 pînă la 30 de ani, aflată, mai mult sau mai puțin, în raport cu ritmul

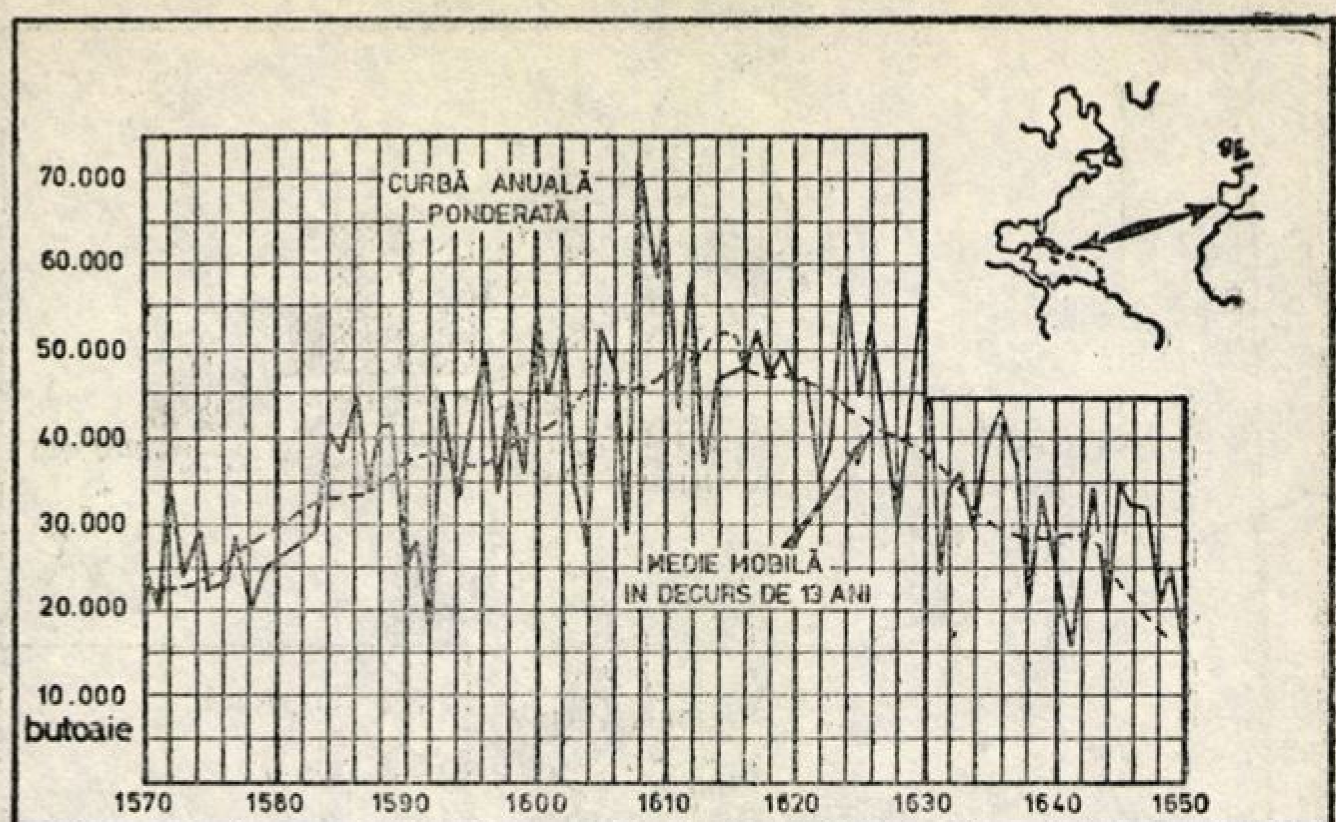

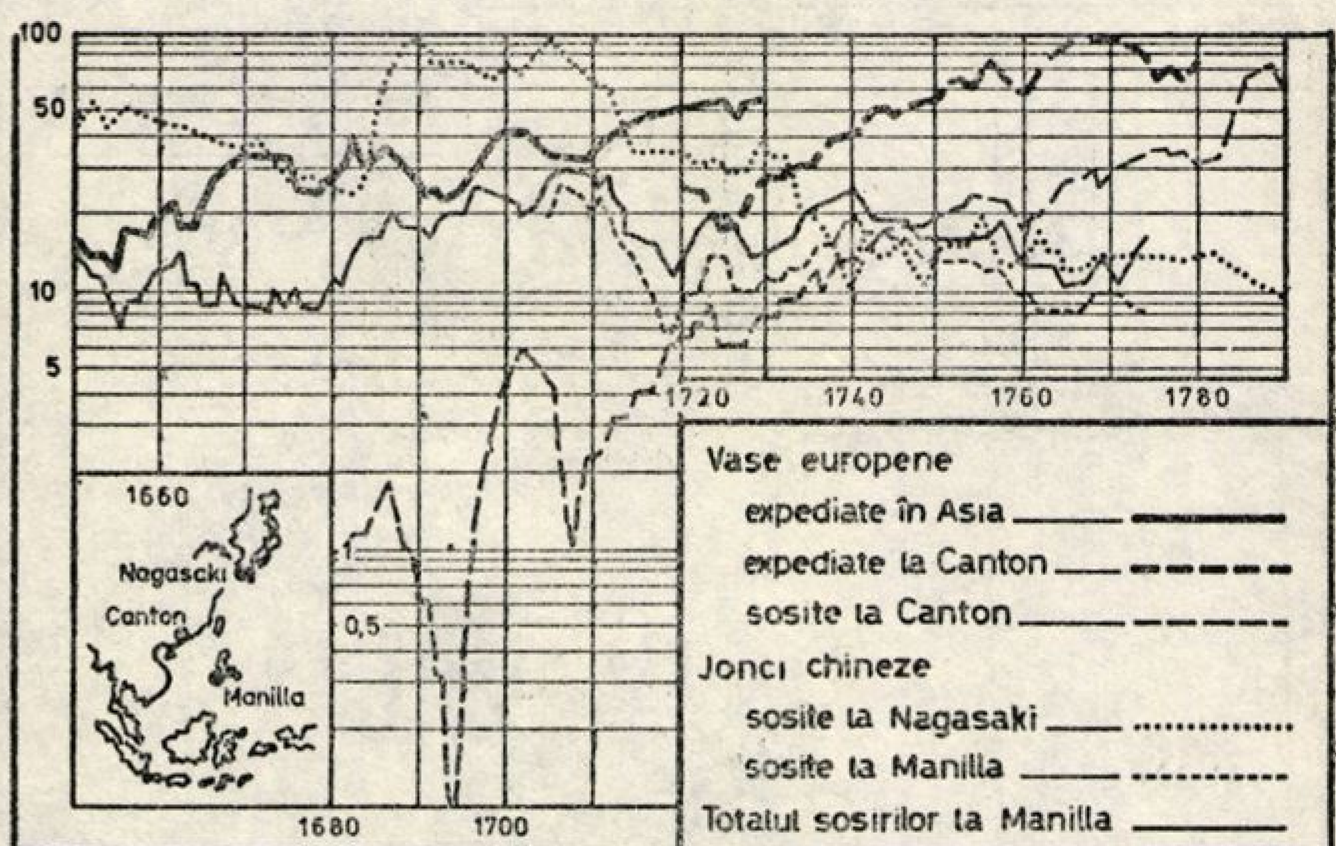
29. America în negoțul complexului portuar Sevilla-Cadiz

activității solare, o tendință seculară a prețurilor: sfîrșitul unei ample mișcări în urcare (începutul secolului al XVII-lea), un îndelungat interval de stagnare (secolul al XVII-lea, începutul celui de al XVIII-lea) și începerea unei noi faze de creștere (după 1730—1740). Ciclurile decenale, tridecenale, variațiile seculare se regăsesc și la celelalte sectoare incomplet antrenate de conjunctura agricolă.

Celelalte sectoare nu sînt total racordate la sectorul agricol, sînt sectoarele marelui comerț colonial. Conjunctura lor este mai complexă: în cazul lor este ușor să distingem nu trei ci patru fluctuații suprapuse.

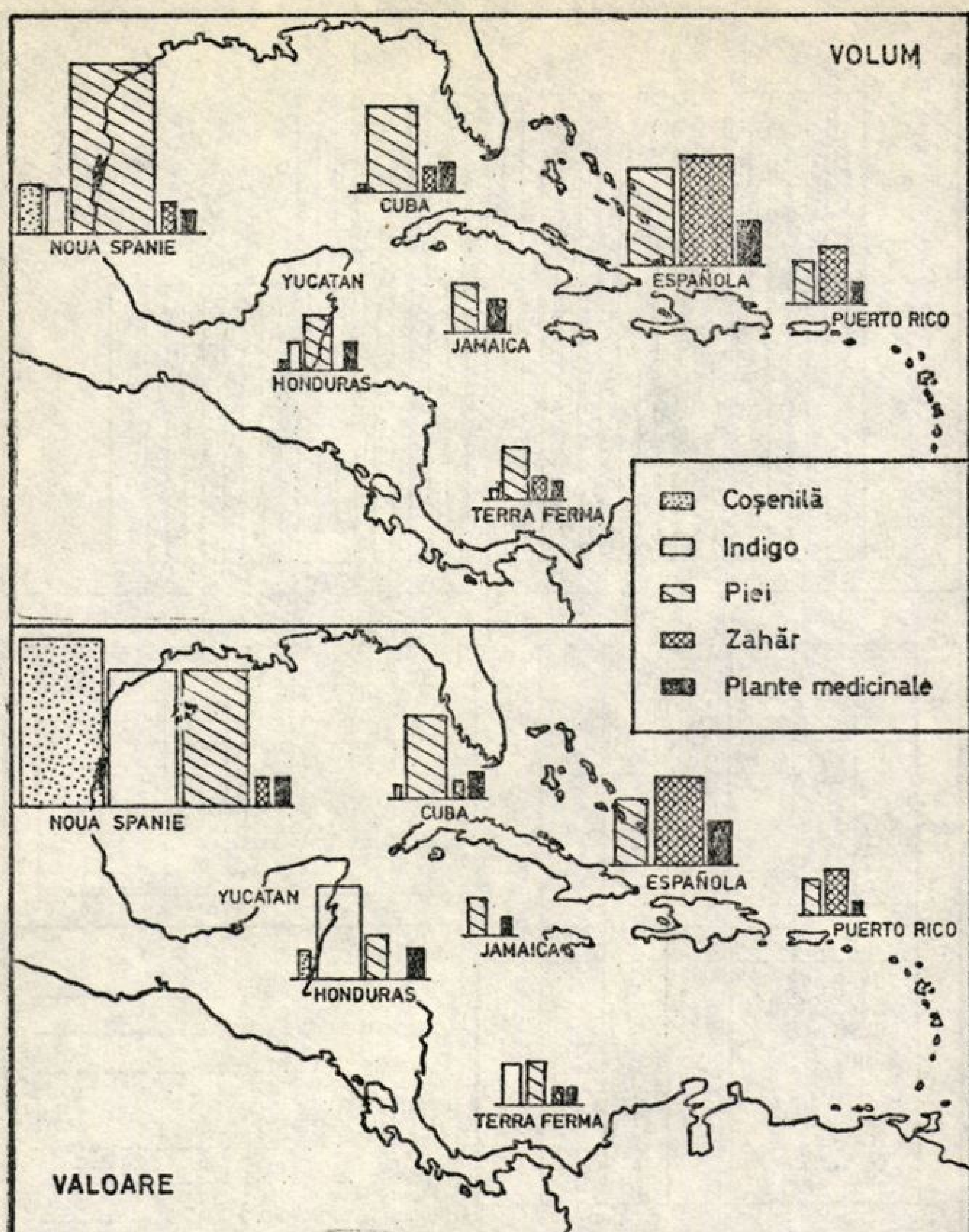
Rămîne, capitală, o fluctuație aproximativ decenală: aproape de 11 ani la începutul secolului al XVI-lea, mai puțin de 9 ani la sfîrșitul celui de al XVII-lea — dar această fluctuație este ea însăși compusă din două sau trei fluctuații mai scurte pe care, prin asimi-

30. Indicii esențiali ai activității economice
A. Situația comerțului Spaniei cu America
B. Situația comerțului european în Extremul Orient

lare superficială cu ritmurile economiei nord-americane între 1919 și 1939, am propus să le numim ciclurile lui Kitchin. Fluctuația agricolă dominantă se află în corelație negativă cu prețurile și are un caracter exogen; fluctuațiile marelui comerț colonial sînt în corelație pozitivă cu prețurile, ele sînt și endogene. Cel puțin la stadiul fluctuației decenale. Dimpotrivă, fluctuația trienală pare legată, în esen-

31. Exporturile principale ale Americii către Europa
A. Volum; B. Valoare

ţă, de şocurile navigaţiei la distanţă foarte mare. Fluctuaţia decenală este determinată de dificilele adaptări ale aprovizionării la cerere pe asemenea distanţe lungi. Ea este deci endogenă şi se înrudeşte, într-o oarecare măsură, cu ritmurile actuale ale economiei, provocate de adaptările aparatului de producţie la modificările cererii.

Fluctuaţiile agricole şi fluctuaţiile comerciale nu sînt complet independente. Am demonstrat acest lucru în privinţa comerţului cu

America din Sevilla și a ritmului prețurilor agricole în Andaluzia.

Prima condiție, așadar, o constituie raportul dintre activități. A doua condiție — insuficiențele economiei monetare. Nu putem insista prea mult asupra acestui aspect. Stocul monetar al Europei s-a mărit din 1510 pînă în 1620 într-un ritm care, în ansamblu, depășea nevoile imediate. Pornind de la calculele lui Hamilton și procedînd la corecțiile care se impun (fraudă asupra sosirilor de metale din America, producția minelor germane) masa de metal monetar infuzat economiei europene poate fi evaluată la 25 000, poate 30 000 de tone echivalent-argint. Secolul al XVI-lea a cunoscut nu numai o creștere generală a prețurilor metalelor de 450% ci și un cîștig generalizat al economiei monetare.

Este oare nevoie să spunem pînă la ce punct contrastează această perioadă cu secolul al XVII-lea și prima jumătate a secolului al XVIII-lea? Față de o populație superioară numeric, față de un teritoriu mai vast, extins către est, masa monetară nu mai crește într-un ritm suficient. Între 1620 și 1750 economia europeană nu primește, în cel mai bun caz, mai mult de 15 000 pînă la 20 000 de tone echivalent-argint. La cereale, preț-pilot în Franța, între punctul culminant din anii 1630 și cel minim din 1720, căderea în monedă* constantă se fixează de la 100 la 40. O treime din creșterea secolului al XVI-lea a fost ștearsă. Chiar dacă recurgerea la inflație îi atenuează parțial efectele, prăbușirea prețurilor este marea realitate economică și socială a secolului al XVII-lea. Ea contribuie la acea rigiditate socială pe care am întîlnit-o, în contrast cu mobilitatea din secolul al XVI-lea. Prăbușirea prețurilor îi face pe bogați mai bogați și mai siguri de ei, iar pe săraci mai săraci, și veșnic amenințați, izolați definitiv în situația lor.

Masa monetară din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea a rămas, într-adevăr, în strînsă dependență față de numerar. Tentativele fă-

cute concomitent în Anglia și în Franța (sistemul lui Law* din mai 1719-decembrie 1720) în direcția sporirii hîrtiei-monedă, desprinsă de corespondentul metalic au condus la un insucces care a avut drept efect, mai ales în Franța, împiedicarea recurgerii raționale la un nou mijloc de multiplicare, adică la infuzia masivă de hîrtie-monedă a unei bănci de emisie.

Care sînt mijloacele de multiplicare aflate la dispoziție? Cel mai vechi, cel mai sigur, singurul incontestabil, este polița negustorilor-bancheri. Am văzut, eficacitatea ei a fost sporită la începutul secolului al XVII-lea prin recurgerea la scont. Întrebuințarea sa e limitată la negoț, la arbitrajul schimburilor internaționale. Intim legată de acoperirea în metal, ea este mai puțin un multiplicator de volum, și mai mult un accelerator al rulării. În raport cu secolul al XVII-lea, cantitatea polițelor emise nu a suferit o creștere substanțială. Cel mult, beneficiile lor s-au făcut simțite mai profund înspre est — prin extinderea în direcția Germaniei a rețelei piețelor de schimb, strict mediteraneană și occidentală în secolul al XVI-lea.

Mult mai contestabile erau biletele-monedă emise în timpul Războiului de succesiune la tronul Spaniei de către Controlul general. Este vorba, înaintea „Sistemului", de o tentativă de hîrtie-monedă, fără recurgerea la o bancă de emisie. Emisie inițial fără dobîndă, în 1701, biletele-monedă (1703—1704) vor fi purtătoare a unei dobînzi de 4 apoi de 8%. În octombrie 1706, masa biletelor în circulație depășește 180 000 000. Nimic nu mai pune stavilă deprecierii. „După o evaluare oficială făcută în 1709, scrie Herbert Lüthy, de comisii financiare însărcinate să verifice conturile biletelor remise armatei, biletele-monedă încă aproape intacte ca valoare la sfîrșitul anului 1705, ar fi pierdut 6% în ianuarie-martie 1706, 14% în aprilie-iunie, 28% în iulie-septembrie, 53% în octombrie-decembrie 1706, 63% în mai 1707,

pentru a crește apoi ușor, datorită opririi emisiei și măsurilor de retragere și de conversiune; dar... în decembrie 1706, Samuel Bernard a obținut rambursarea de către Vistierie a unei pierderi de 78,5% la biletele-monedă pe care el le primea. Expedient al economiei de război, biletele-monedă n-au depășit cu mult cercul restrîns al financiarilor, bancherilor și intendenților.

Întregul sistem monetar al Europei moderne depinde deci strict de stocul monetar. Această insuficiență este deosebit de evidentă în Franța din 1680 pînă în 1720. Lipsită de resurse metalice autonome, moneda franceză este amenințată de un schimb în mod constant defavorabil. Acesta însuși este consecința unei balanțe comerciale structural deficitare, o realitate la începutul secolului al XVIII-lea, realitate încă din secolul al XVI-lea și în aproape întreg secolul al XVII-lea. Pînă cînd războiul vine să compromită relațiile comerciale cu America și totul se prăbușește în întreaga Europă — situație secundară în timpul războiului cu Liga de la Augsburg, și de prim ordin în timpul Războiului de succesiune la tronul Spaniei. Franța este afectată grav. Evaluările lui Arnold, bazate pe retopiri, nu țin seama de tezaurizări, ele sînt deci inferioare realității, dar linia pe care ele o schițează (citată de H. Lüthy) este incontestabilă.

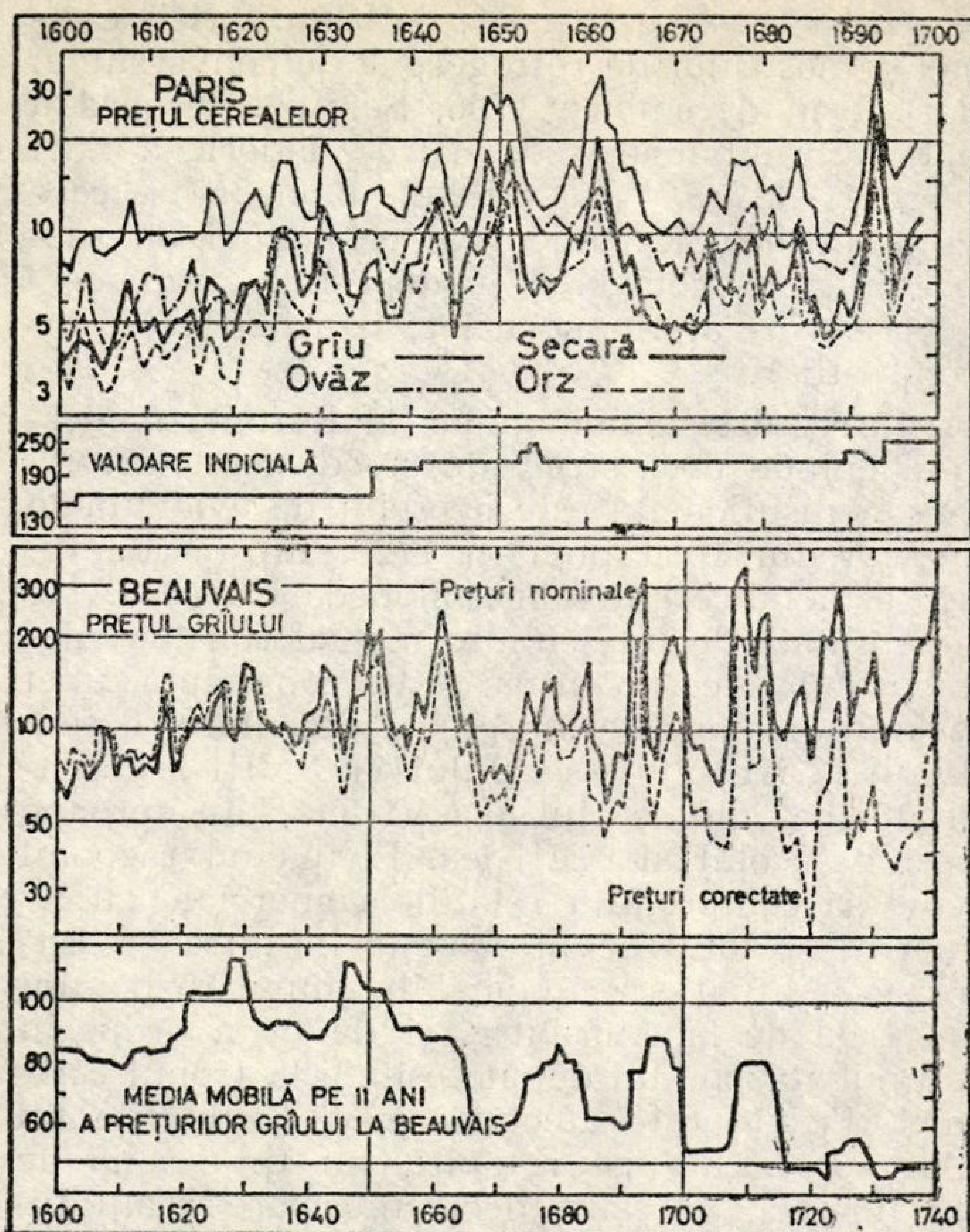
În 1683, există 18 518 marcuri[1] de argint, adică 500 000 de livre *tournois*, a 27 de livre marcul, adică 1 000 000 000 de franci *germinal*.

În 1693, sînt 17 666 607 marcuri de argint, adică 548 000 000 de livre *tournois*, a 31 de livre marcul, adică 954 000 000 de franci *germinal*.

În 1697, există 14 814 marcuri de argint, adică 489 000 000 de livre *tournois*, a 35 de livre, adică 800 000 000 de franci *germinal*.

---

[1] Veche unitate de măsură pentru argint sau aur. 1 marc = 6 uncii (cca. 15 gr) (Nr. tr.).

32. Prețurile pieței la Paris și la Beauvais
Situația prețurilor în Franța

În 1715, există 13 544 117 marcuri de argint, adică 489 000 000 de livre *tournois*, a 35 de livre marcul, adică 731 000 000 de franci *germinal*.

În lipsa unui multiplicator care să satisfacă necesitățile, trebuie deci să se fi recurs la devalorizările monetare: clasica scumpire a monedei reale în raport cu moneda de schimb. Într-o perioadă de deflație naturală a metalului prețios, procedeul se justifică; întrebuințat cu chibzuință, el vizează atenuarea efec-

telor apărute în urma coborîrii prețurilor. În secolul al XVII-lea toate statele au recurs la procedeu, chiar și Anglia, chiar și Olanda. Și unul și altul au renunțat la el, Anglia în 1693, odată cu crearea Băncii Angliei, Olanda în 1682. Florinul titra 14,28 g argint pur în 1575, 10,94 în 1604, 10,89 în 1607, 10,70 în 1611, 10,28 în 1620, 9,61 în 1682. Florinul valorează 9,61 g de argint pur pînă în 1844. Olanda oferă exemplul eroic și unic al unei stabilități monetare aproape perfecte în întreg teribilul secol al XVII-lea. Soliditatea florinului reprezintă un omagiu adus economiei olandeze.

La polul opus se află Spania și Franța.

Trebuie oare să spunem Spania? Aici, unitatea monetară nu s-a realizat. Gestiunea Cataloniei este prudentă și Valencia s-a străduit să mențină stabilitatea dinarului. Dinarul castilian a urmat, dar cu un ritm foarte atenuat, avatarurile maravediului castilian. Între 1501 și 1609 el echivalează 0,1389 g de argint pur. În privința Principatului catalan nu a păstrat acesta oare cu străşnicie stabilitatea livrei? Pînă la un asemenea punct încît Pierre Vilar a putut să avanseze ideea că dorința de a scuti ținutul de drama incoerențelor monetare ale Castiliei a cîntărit determinant în cauzele rupturii din 1640. Războiul, intervenția franceză vor provoca în doisprezece ani o prăbușire spectaculoasă. Din 1641 pînă în 1652—1653 scudul dublu de aur, care valora 56 de sous este adus progresiv la 320 de sous. Este o scumpire a monedei reale și deci o cădere pe verticală a monedei de schimb. Conținutul în aur al livrei care era de 2,22 g de aur în 1641, scade la 0,383 în 1652—1653. Căderea este ceva mai puțin sensibilă în ceea ce privește argintul. Uncia, în iunie 1640, valora 17 sous, 40 în 1651. În perioadele tulburi, aurul, mai ușor de transportat, mai ușor de ascuns, aurul, metalul nobil al schimburilor internaționale are întîietatea în chip natural asupra argintului, metalul tranzacțiilor interioare.

Dar ce să spunem despre maravedi? După tulburările din secolul al XV-lea care reduseseră la mai nimic moneda de schimb castiliană, stabilitatea lui a fost exemplară pînă în 1602. Maravedi-ul este singura monedă de schimb europeană care străbate intactă (0,094 g de argint pur) secolul al XVI-lea.

Consecințele acestei rigurozități excesive se vor dezvălui în curînd foarte costisitoare. De-a lungul întregului secol al XVI-lea valoarea monedei de schimb a fost menținută cu prețul unei serii de bancrute ale căror efecte asupra comerțului și mai ales asupra psihologiei sociale au fost dezastruoase. De trei ori cel puțin cîrmuirea castiliană modificase în avantajul său dobînda rentelor: în 1563, 1608, și 1621. De șase ori a declarat faliment pentru datoriile pe termen scurt: 1575, 1596, 1607, 1627 și 1647.

Dar cultul stabilității monetare, în momentul în care prăbușirea sosirilor de aur din America, regresul în volum și în valoare a comerțului cu Indiile, inversarea tendinței majore a prețurilor obligă la o cedare de poziții și va juca Spaniei cea mai rea festă. În loc să recurgă, foarte simplu, la procedeul, clasic în Franța, al scumpirii, ducele de Lerma mai întîi, apoi Olivares se vor gîndi să iasă din încurcătură emițînd fără s-o mărturisească, la un preț larg fiduciar enorme cantități de bilion care cuprindea din ce în ce mai puțin argint și din ce în ce mai mult cupru. Castilia avea să verifice validitatea legii economice, impropriu atribuită lui Gresham, potrivit căreia moneda rea o alungă pe cea bună și întreaga economie spaniolă a trebuit să trăiască, timp de șaizeci de ani, bazată pe o monedă de cupru stînjenitoare și ineficace. În plus, șocurile emisiunilor și ale retopirilor, vîlvătăile inflației și nostalgia deflaționistă conduc la o întărire a prejudecății aristocratice. Ies la suprafață două valori-refugiu: aurul și argintul tezaurizate în vase monstruoase și în greoaiele și urîtele decorațiuni ale bisericilor churrigueriste* precum

și pămîntul, protejat de înmulțirea majoratelor, adică a bunurilor inalienabile aparținînd întîiului născut dintr-o familie nobilă. Alături de bogăția scandaloasă a celor care prin canalele puterii, știu cu cîteva zile înainte apropiata ordonanță care va deplasa ordinea factorilor există totala rigiditate a unui corp social fixat asupra celor mai sterile dintre valorile-refugiu. Hamilton a rezumat într-un grafic zguduirile acestei politici. O reorientare înțeleaptă este inițiată în 1680.

1680 nu marchează sfîrșitul inflației, ea continuă de-a lungul secolului al XVIII-lea într-o limită rațională, acceptabilă pentru economie; 1680 marchează, cel puțin, sfîrșitul unei politici monetare cu zimți, încheierea incoerențelor grosolane. Dar un secol nu este suficient pentru a repara loviturile date din 1620 pînă în 1680 resorturilor psihologice ale creșterii economice.

Între monedele puternice (florinul și lira sterlină) și monedele nesigure (maravedi), Franța reprezintă un caz de mijloc. El ne va reține un timp oarecare.

Franța este un teritoriu monetar relativ unificat. Cu începere din 1667, există o singură monedă, livra tournois, soli și bănuți, în tot regatul. În prima jumătate a secolului, se păstrau încă urme de operațiuni contabile cu *parisis,* monede bătute la Paris. Ele sînt suprimate oficial în 1667. La marginea regatului, la Vaucluse, în principatul Orange, în Dombes, Sedan, și în Lorena vor supraviețui monede de schimb din trecut, pînă foarte tîrziu în secolul al XVIII-lea. Se știe într-adevăr că numai contractele redactate cu moneda națională sînt recunoscute de tribunale. Regele fixează prin ordonanță valoarea scudului. El are astfel posibilitatea să modifice conținutul livrei tournois fără efortul costisitor de retopire generală a monedelor. Nici o țară din Europa nu a utilizat atît de deplin posibilitățile de scumpire ale monedei de schimb. Din acest

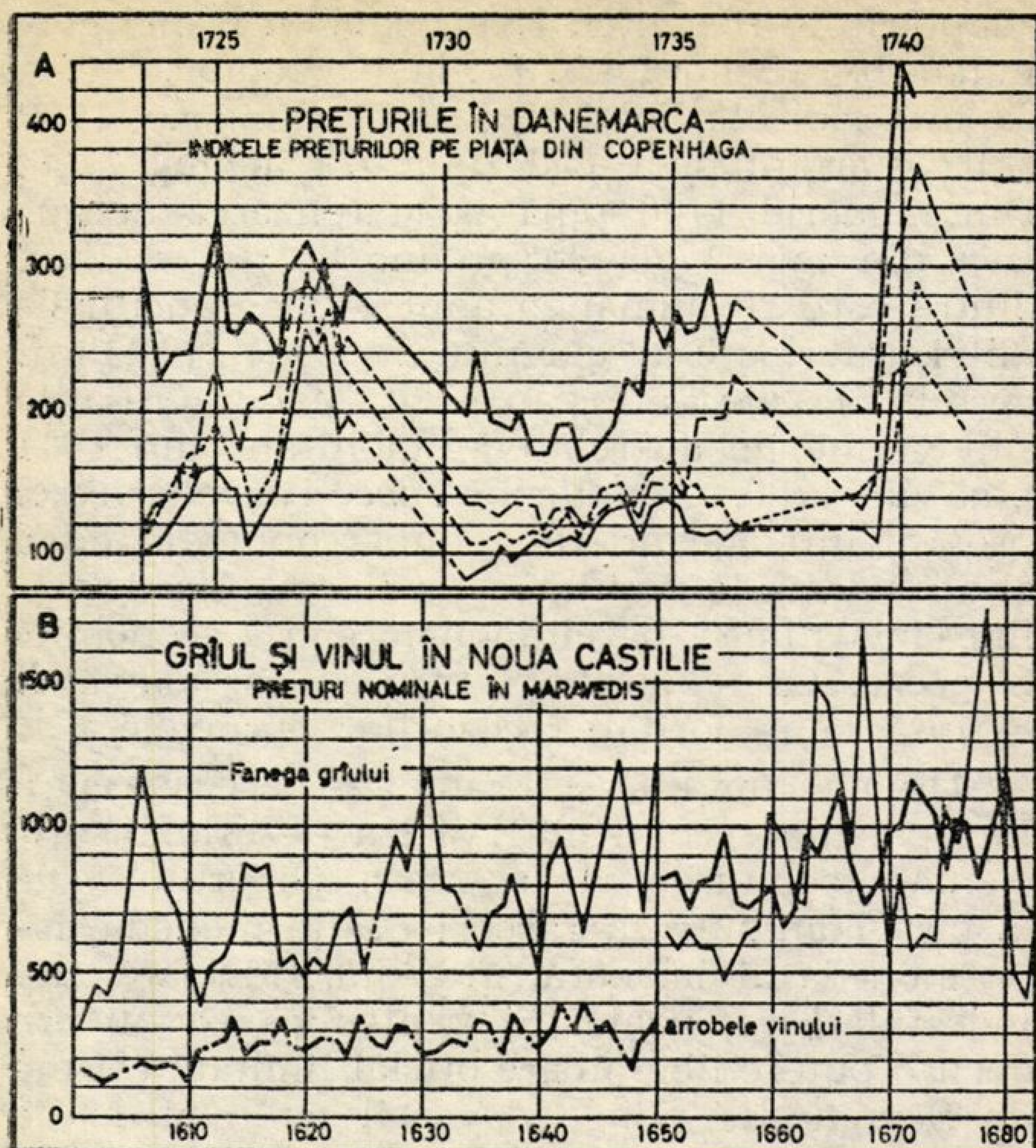
motiv, în Franța secolului al XVI-lea efectele devalorizării s-au adăugat efectelor scăderii regulate a puterii de cumpărare a argintului. Din scumpire în scumpire, valoarea în grame de argint pur a livrei tournois a coborît, de la 6 aprilie 1513 pînă în septembrie 1602, de la 17,96 g la 10,98 g. Întreaga cădere s-a produs din 1513 pînă în 1577. Anul 1577 deschide, pentru 25 de ani, o îndelungată perioadă de stabilitate monetară. Este adevărat că în această epocă scăderea puterii de cumpărare a argintului atinge ritmul său cel mai rapid. Paradoxală totuși această stabilitate dacă ținem seama de faptul că ea corespunde, în mare, anilor de război civil! Ea va fi fost însă facilitată cu prisosință de intervenția spaniolă și de creditele masive acordate Ligii. Intervenția politică a Spaniei, furnizoare de metal alb, va fi atenuat deficitul cronic al balanței comerciale franceze. Măsura din 1577 era înțeleaptă. Nu se afla oare Franța pe marginea unei catastrofe monetare comparabilă cu aceea care va mătura Castilia în secolul al XVII-lea? Legînd moneda de schimb franceză de scudul de aur, monedă reală, Henric al III-lea obținuse efectul psihologic dorit. Această gravă modificare a obișnuințelor comporta cu toate acestea riscul enorm, cu timpul, de a împiedica recurgerea salutară la adaptări prin coborîrea cursului monedei.

Trebuie să te plasezi la nivelul realităților pentru a înțelege politica monetară franceză în secolul al XVII-lea și imposibilitatea, în fapt, de a menține riguros stabilă, oricare ar fi dorințele Supraintendenței și Controlului, moneda de schimb. Iată de ce putem deosebi două etape alternate ale politicii monetare. Etapa marilor devalorizări — ea corespunde paroxisticului efort de război: 1636—1641 (28 iunie 1636, trecerea livrei de la 10,98 g de argint pur la 8,69, 18 noiembrie 1641, de la 8,69 g la 8,3); prăbușirea din timpul Războiului de succesiune la tronul Spaniei și dificilele re-

adaptări ale Regenței. Exprimată în franci germinal, livra valora 1,523 f. la 1 octombrie 1693, ea era ridicată la 1,655, la 1 ianuarie 1700 (7,02 g argint pur), cade la 1,022 în mai 1726. Din ianuarie 1700 pînă la stabilizarea definitivă din mai 1726, se produc 85 de oscilații, dintre care 26 numai în anul 1720. Punctul limitei inferioare a cursului monedei (0,415 f. germinal) a fost atins în 1720. Mai interesante sînt vremurile de relativă stabilitate, din 1641 pînă în 1700. Adaptările succesive ale livrei provin, într-adevăr, din simpla obligație de a alinia norma la realitatea mediocră. Ele dezvăluie îngustimea bazei monetare a economiei franceze. Or, experiența franceză ar putea fi extinsă la majoritatea cazurilor europene.

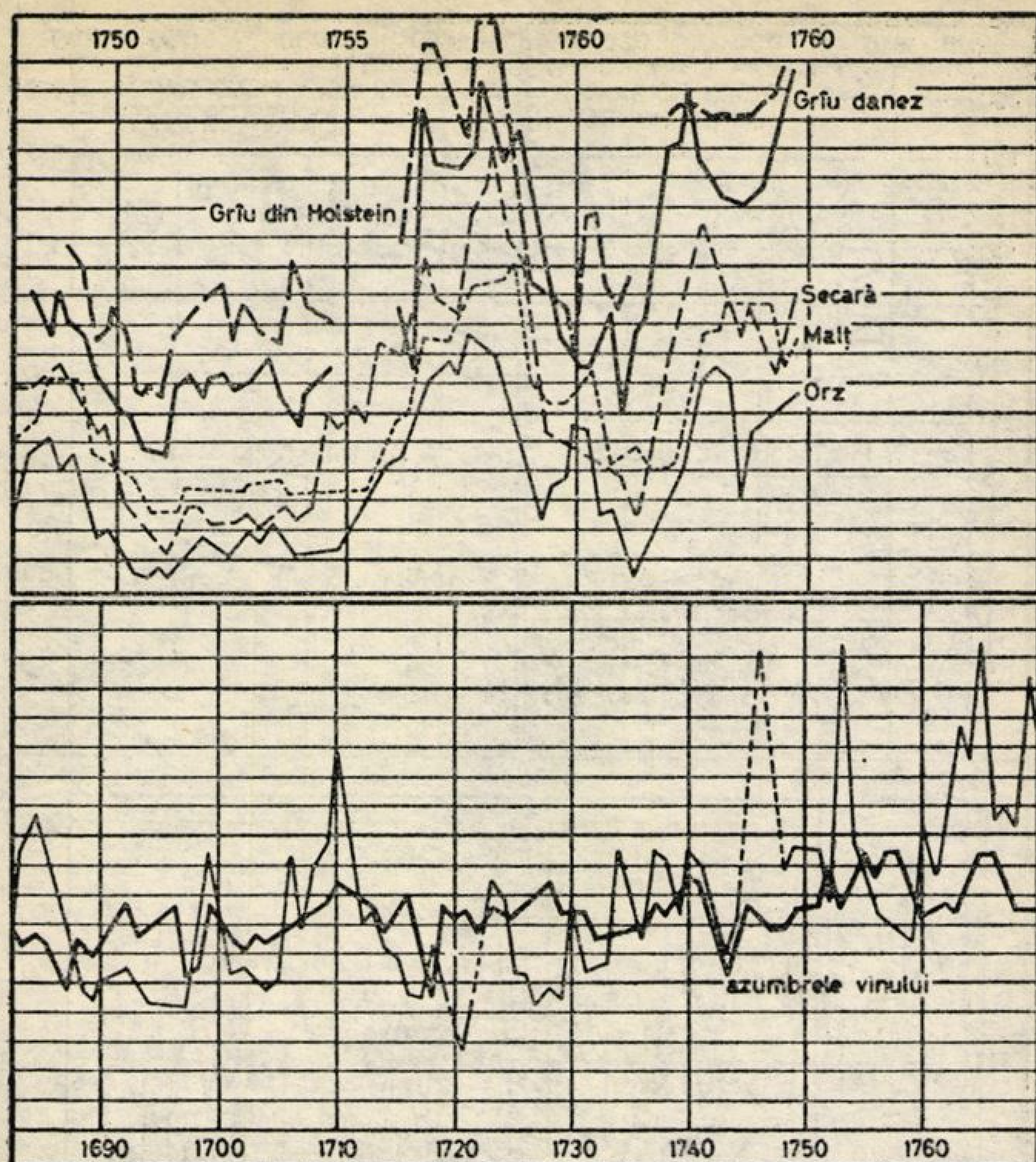
Drama cumplită a Franței — aceeași cu a Europei din secolul al XVI-lea — este insuficiența stocului monetar. Masa poporului de la țară manipulează rareori o altă monedă decît moneda divizionară, modestă, fiduciară, neîndestulătoare, uzată. Și pentru că ea nu are decît o putere liberatoare oficial limitată (M-me de Sévigné se plînge de sacii cu monede de aramă stînjenitori, pe care îi primește de la arendașii săi), este fatal ca argintul să-și sporească prețul.

O altă dificultate rezultă din raportul aur/argint, așa-numita *ratio*. Livra tournois se află între un pol de argint ieftin, Spania, și un pol de argint scump la nord, Țările-de-Jos și Provinciile Unite. De regulă, străbătînd Europa, asistăm la o foarte înceată uzură a argintului în raport cu aurul. Din 1560, cu excepția anilor 1700—1750, odată cu vîlvătaia de aur braziliană, în producția celor două metale există un dezechilibru grav. Putem urmări această uzură aproape pretutindeni. În Spania, de exemplu, raportul era de 10,11, 10,61, apoi de 12,12 în secolul al XVI-lea. (1497—1536, 1537—1565, 1566—1608), urca de la 12,12 la 15,45 din 1566 pînă în 1686, pentru a coborî din nou la 15,20 în 1700 și 15,00 în 1750, apoi, de

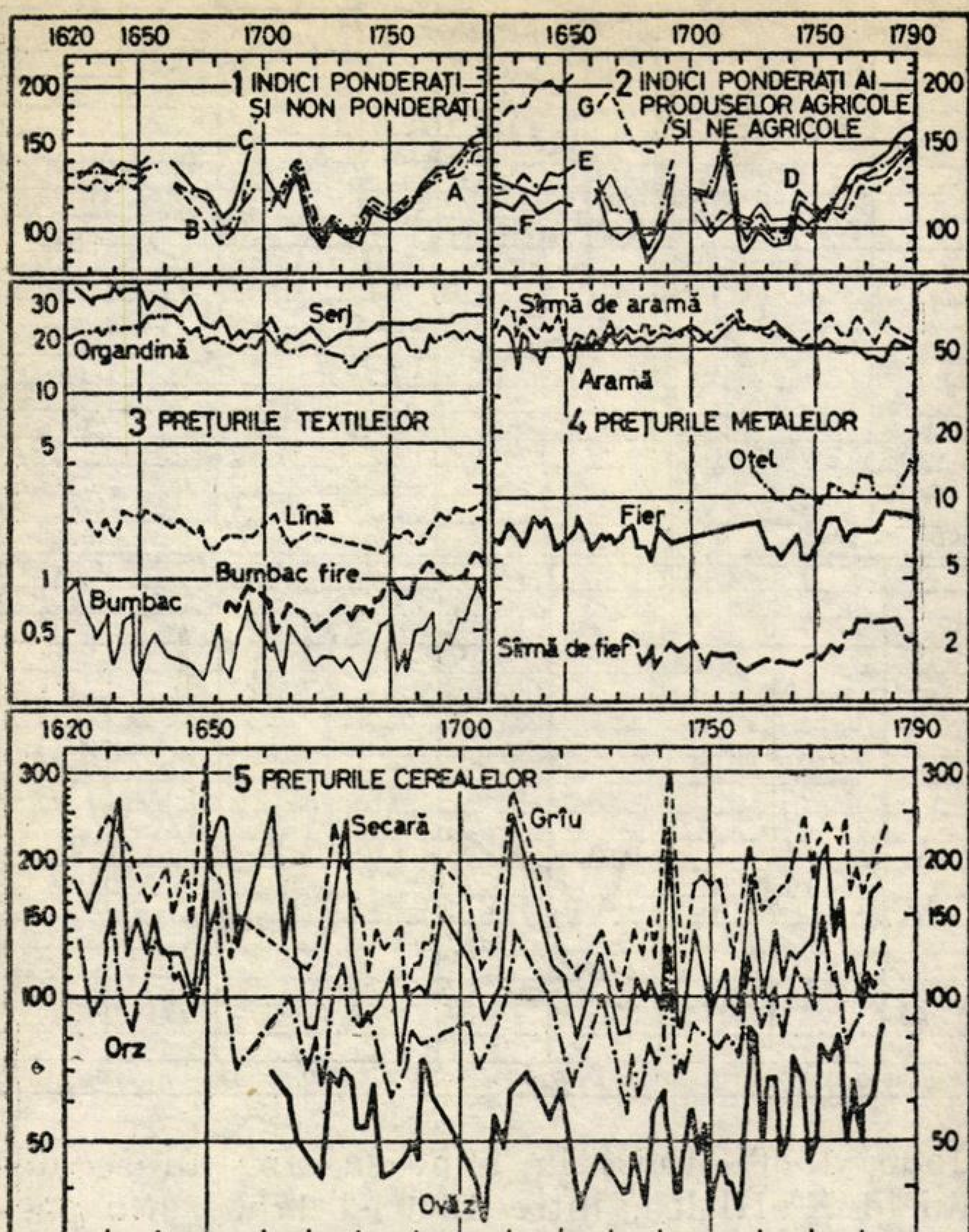

33. Situația prețurilor din nord și a prețurilor mediteraneene.
A. Prețurile în Danemarca;
B. Grîul și vinul în Noua Castilie

la 15,03, urcă iar la 16,02 la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Aceeași evoluție are loc în Franța, în perioada 1561—1700 — cu excepția guvernării lui Colbert care s-a străduit să atragă aurul printr-o *ratio* în mod obișnuit avantajoasă pentru aur — odată cu o mai mare valorizare relativă a argintului: 13,73 din 1614 pînă în 1636, 14,49 din 1641 pînă în 1662, 14,91 din 1679 pînă în 1700. La Amsterdam, pol al argintului scump pentru necesitățile comerțului cu Orientul Îndepărtat, unde plățile internaționale se fac în argint, se constată totuși o evoluție identică, de la 10,77, 10,97 (1521—

1580, 1580—1584) la 14,50 la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, între 1640 și 1750 *ratio* păstrîndu-se cu fermitate doar cu puțin deasupra lui 13 (13,02, din 1685 pînă în 1750). Cea mai mică greșeală de apreciere riscă să aibă efectele cele mai grave, adică prin supraaprecierea obișnuită a argintului (franceza este singura limbă în care același cuvînt desemnează concomitent metalul și valoarea monetară), să priveze regatul de aurul indispensabil pentru a echilibra schimburile în relațiile comerciale internaționale, de aurul indispensabil marii politici. Iată de ce Richelieu, o perioadă, și Colbert au stimulat aurul cu riscul dezorganizării schimburilor interne. Stocul este insuficient și încărcat de monedă slabă nu numai datorită falsificatorilor de bani, îndelungatei întrebuințări a monedelor străine, mai dificil de con-

34. Situația prețurilor în Olanda
Situația complexă a pieței din Amsterdam

trolat, dar și din pricina mediocrității muncii din numeroase ateliere. La începutul secolului al XVII-lea, în cea mai mare parte, monedele sînt bătute cu ciocanul. Oricare ar fi abilitatea muncitorului, nu pot fi evitate neregularitățile datorate unei lucrări de proastă calitate. Frauda și tăierea sînt, prin aceasta, facilitate. Inventată în secolul al XVI-lea, baterea monedelor cu mașina triumfă în 1640. În curînd, legenda gravată pe o parte va face mai dificilă munca lucrătorilor care taie și rotunjesc metalul.

Se înţelege că acest material n-ar fi îngăduit asigurarea pe întregul teritoriu şi la toate eşaloanele societăţii a unei economii pe de-a întregul monetară.

În faţa acestei sărăcii trebuie oare să vorbim despre perfecţiunea engleză, graţie activităţii, după 1693, a Băncii Angliei? Să nu exagerăm defel. Stabilitatea engleză precede cu 35 de ani, în mare, stabilitatea franceză. Să spunem că secolul al XVIII-lea începe aici în sfîrşitul celui de al XVII-lea. Secolul al XVII-lea monetar, acest tunel lung, după facilităţile din secolul al XVI-lea, ia sfîrşit cu noul avînt, strălucitor, al marelui comerţ cu America. Aurul Braziliei la început, înlocuit treptat din 1740 pînă în 1760 de argintul Mexicului, potoleşte, pe fîşii succesive, dintr-un epicentru atlantic situat în mai mică măsură la Lisabona şi la Cadíz decît la Londra, foamea monetară. Disparităţile regionale se atenuează şi îşi schimbă sensul în secolul al XVIII-lea. Secolele al XVI-lea şi al XVII-lea au opus, mai ales, o conjunctură atlantică unei conjuncturi nordice. Secolul al XVIII-lea opune, mai ales, o conjunctură atlantică unei conjuncturi interioare.

Disparităţile regionale

A treia condiţie: disparităţile regionale.

La drept vorbind ele nu sînt deloc surprinzătoare. Cele care stîrnesc mirarea sînt mai curînd similitudinile. Fluctuaţiile scurte se suprapun destul de bine într-un cadru regional determinat de climat. Pentru cereale, există două nuanţe decenale, ciclul mediteranean şi ciclul nordic, într-un trecut care se întinde pînă unde îl putem măsura. Fluctuaţia scurtă comercială, dimpotrivă, se supune ritmului unui negoţ care se impune ca activitate dominantă. Potrivirea era netă în secolul al XVI-lea, în jurul ritmurilor specifice traficului din

Sevilla cu America, repercutate, cu un decalaj mai lung sau mai scurt, asupra economiilor de pe țărmuri cu dominantă comercială. După 1630, efectele dominației se dispersează, se retransmit, se întretaie. Conjunctura din secolul al XVII-lea nu mai are frumoasa unitate a celei din secolul al XVI-lea.

Potrivirile se impun iarăși în conjuncturile de durată lungă. Ca regulă generală, secolul al XVII-lea se fixează mai repede în marasm și scădere în sud decît în nord. Reînviorarea se produce mai rapid la vest, în apropierea țărmurilor decît la est, în interiorul uscatului. Aceste opoziții, care nu sînt variații în jurul unei linii de mijloc, se exprimă mai bine cu cifre și grafice decît prin cuvinte.

Le vom urmări în momentul prelungilor viraje seculare dintre 1590 și 1650 pe de o parte, dintre 1690 și 1750 pe de alta.

Frédéric Mauro a propus o schemă a conjuncturii internaționale care se aplică, evident, Europei dinamizatoare a activităților economice și pe care o urmăm în liniile sale generale. Recesiunea îndelungată din secolul al XVII-lea se divide în șapte jumătăți de perioade Kondratiev. Mai întîi, un interciclu de dificultăți: 1595—1620. Întreruperea accelerației, apoi întreruperea dezvoltării economiei hispano-americane. Sufocarea producției de argint. Ciumă în Spania, expulzarea moriscilor, apatia prelungită a guvernării ducelui de Lerma. Criza este la început atlantică, americană, spaniolă. Cu toate acestea, Anglia nu este cruțată. În Franța, relativa euforie a domniei lui Henric al IV-lea nu trebuie să înșele. Germania rămîne prosperă. Cu toate acestea, în mijlocul unei strîmtorări generale, economia franceză și economia nordului alcătuiesc un sector adăpostit. Aceste distorsiuni conjuncturale au constituit la începutul secolului un factor politic de greutate.

1620—1635. O oarecare reînviorare. Totuși Italia se clatină. După criza din 1619—1620,

urmează ciuma. Spania luptă pentru a-şi frîna căderea. Dar după 1630 Sevilla se prăbuşeşte şi minele Americii stagnează. Germania se ruinează. Există însă două sectoare în dezvoltare. În nord-vest reîncepe prerevoluţia industrială în Anglia şi politica marilor companii dă roade în Olanda. Brazilia cea producătoare de zahăr este, în schimb, în plină creştere economică şi efectele ei se fac simţite de la Lisabona şi Amsterdam pe toată întinderea dantelată a ţărmului.

1660—1670. Cîteva semne de reînviorare timidă în Franţa, în Anglia, o prosperitate temperată în Olanda, dar lumea mediteraneană se rostogoleşte în abis.

1670—1690. Reducerea producţiei miniere în America şi stagnarea stocului monetar provoacă prăbuşirea preţurilor şi un marasm generalizat.

1690—1720. Cu toată drama marii confruntări puteri maritime — Franţa, economia maritimă dă semne incontestabile de revenire: avînt în Anglia, avînt în Brazilia, avînt în direcţia nordului, reluarea prosperităţii în Olanda.

Totuşi, în Franţa, în Spania, în Italia, factorii negativi echilibrează factorii pozitivi. Din nou, printr-o mişcare de foarfece, se creează o distanţă între un sector nord-vestic prosper şi un marasm prelungit la sud şi la est.

1720—1730. Un scurt interciclu de criză şi de dificultate. Bancruta lui Law, criza marelui comerţ englez dau tonul.

1730—1775. Marele interciclu de reînviorare. Avîntul cuprinde sector după sector, ţară după ţară. Pe de o parte tendinţa preţurilor se inversează şi începe o creştere de durată îndelungată, susţinută de deschiderea unor noi spaţii în America şi a unor noi sectoare de exploatare comercială în Extremul-Orient.

Dacă facem bilanţul, în pofida nuanţelor regionale, care privilegiază un sector nord-vestic, dinamic şi adăpostit, în pofida atîtor ele-

mente de dezvoltare într-un timp dur, dar fecund, în plan material economic și social, lungul secol al XVII-lea al Europei clasice este un timp sumbru.

Cît de departe este secolul al XVI-lea al tuturor facilităților aparente, împins de mutația spațială a exploziei europene, la scară planetară: cît este de îndepărtat, de asemenea, secolul al XVIII-lea, secolul revoluției industriale, al demarajului englez; nesfîrșitul secol al XVII-lea este un secol de dificultăți mereu reîncepute, de resurse calculate în chip ridicol, de gîtuiri, de sărăcie, de lupte, un secol de spaime și de voință triumfătoare.

Un timp dur, un timp dificil, așadar un timp fertil, timpul spiritului.

Partea a treia

AVENTURA SPIRITULUI

Marile etape cronologice

Din 1620—1630 pînă în 1750—1760, în cadrul aparent imobil al unei lumi materiale stabile, în interiorul unei societăți de ierarhie și de echilibru, se produce cea mai mare dintre revoluțiile intelectuale. Istoria gîndirii înseamnă mai întîi istoria oamenilor care gîndesc. Din 1620—1630 pînă în 1750—1760 sînt trei generații. Adică cele trei mari etape cronologice ale perioadei Europei clasice.

Etapa 1620—1630, 1680—1690, pînă în preajma dramei spirituale din 1685, este, prin apariția *Principiilor*, a calculului infinitezimal etapa imensă, etapa revoluționară. Urmează două generații pentru a trage concluziile, pentru a pune bazele unei științe pozitive care se ridică de la fizica elementară a forțelor mecanicii prea simple a astrelor la complexitatea vieții; concluziile deduse în pripă din asimilarea spațiului geometric cu socialul, cu politicul, metafizica, eventual a spațiului geometric infinit și vid, etica mecanicii. De la generația crizei de conștiință se ajunge la generația miturilor de substituire. *Deus sive natura*, spusese Spinoza: într-adevăr, prima jumătate a secolului este întocmai, cum a vrut Jean Ehrard, jumătatea de secol consacrată ideii de natură. Generației *Enciclopediei* îi va reveni misiunea să inițieze la nivelul maselor popularizarea miturilor liniștitoare ale substituirii, mituri primitive, totuși, care nu pot ascunde golul săpat de explozia bătrînului și simpaticului cosmos al lui Aristotel, conceput pe măsura omului mediteranean, ierarhizat, curat, etichetat, atît de scandalos îndepărtat de Cuvîntul Dumnezeului biblic, dar de care Părinții greci, apoi Sfîntul Thoma reușiseră să-l apropie îmbrăcîndu-l în veșminte creștine.

Capitolul XII

MAREA REVOLUŢIE

(1620—1630 — 1680—1690)

Timpul spiritului, mai puţin decît cel al lucrurilor, timpul istoriei intelectuale, mai puţin chiar şi decît cel al istoriei economice, nu este un timp omogen. În istoria omenirii există puţine epoci de importanţa celei care începe cu legile lui Kepler pentru a se încheia cu descoperirea simultană a calculului infinitezimal şi cu publicarea de către Isaac Newton a acelor *Principia Philosophiae Naturalis.* Expansiunea planetară a lumii mediteraneene, în secolul al XVI-lea, este o bagatelă dacă o aşezăm alături de revoluţia care debutează către anii 1620.

Matematizarea lumii, explozia cosmosului închis al gîndirii antice şi medievale, unificarea radicală a unui univers infinit şi geometric prin ştergerea vechilor opoziţii între lumea sublunară şi lumea astrelor, sfîrşitul fizicii întemeiate pe însuşiri, identificarea materiei cu întinderea... Pentru savantul aflat înaintea tuturor, pentru *honnête homme*, pentru teolog mult timp după aceea, natura antică veche de două mii de ani de experienţă, adică peste o treime dintr-o istorie a umanităţii presupusă a număra şase milenii scurte, natura, moştenire a gîndirii antice, o organizare ierarhică de substanţe, de forme şi de calităţi cedează locul unei naturi mai modeste şi mai puţin umană, concepută ca un ansamblu coordo-

nat de fenomene cantitative, legate prin legi care salvează cel puțin aparențele în interiorul unei științe pur fenomenologice. Galileo Galilei (1564—1642), în *Saggiatore*, riscă această formulă de necrezut în 1623: „Natura este scrisă în limbaj matematic". René Descartes, în 1637, în *Discurs asupra metodei*, face istoria unei gîndiri — gîndirea sa — care este aceea a constructorului lumii moderne. Aceeași atracție, de la început, pentru matematică, această artă a inginerului: „Știam că... matematicile au invenții foarte subtile care pot sluji mult atît la mulțumirea celor dornici de învățătură, cît și la ușurarea meșteșugurilor". Dar într-o a doua mișcare apare intuiția confirmată a lui Galileo Galilei: „Îmi plăceau îndeosebi matematicile pentru certitudinea și evidența demonstrațiilor lor, dar nu observam încă adevărata lor folosință și cugetînd că ele nu slujeau decît artelor mecanice mă miram de faptul că fundamentele lor fiind atît de neclintite și de trainice, nu se construise pe ele nimic mai nobil".

Nu numai că matematicile (adică geometria, disciplină a imaginației, asociată cu algebra, disciplină simplificatoare: „... luam tot ce-i mai bun din analiza geometrică și din algebră și îndreptam orice defect al uneia prin cealaltă") constituie instrumentul privilegiat de explorare a lumii — în ultimă instanță, orice obiect de cunoaștere adevărată poate și trebuie, prin definiție, să devină obiect de cunoaștere matematică — dar, în curînd, nu va mai exista o altă cunoaștere decît matematică deoarece „acele lungi înlănțuiri de argumente, foarte simple și ușoare de care geometrii au obiceiul să se folosească... îmi dăduseră prilejul să-mi închipui că toate lucrurile care pot fi cunoscute de oameni se urmează unele pe altele în același chip și că, numai cu condiția să ne abținem de la a admite ca adevărat vreunul care nu este și să păstrăm totdeauna ordinea trebuitoare pentru a le cunoaște pe une-

le din altele, nu pot exista, atît de îndepărtate, lucruri la care pînă la sfîrșit să nu ajungem și nici oricît de ascunse încît să nu le descoperim". Sufletul fiind realmente distinct de corp, el duce cu sine întregul univers de calități care stînjenea fizica de două mii de ani: în afara gîndirii, nu mai poate exista decît spațiu și mișcare. Toate științele, inclusiv științele umane, se află reductibile la geometrie și la mecanică, această armonioasă asociere a spațiului, timpului și numărului.

O asemenea monstruoasă și fundamentală simplificare este specifică întregului secol. Întrucîtva, și noi o trăim fără să ne dăm seama prea bine. Ea permite expansiunea spiritului asupra lucrurilor. Ar fi ajuns la un eșec imens fără o miză dublă între parantezele prealabile ale politicii și religiei. „Iată de ce n-aș putea cu nici un chip să aprob acele firi împrăștiate și nepotolite care nefiind chemate nici prin naștere, nici prin avere la conducerea treburilor publice, nu contenesc să închipuiască mereu vreo nouă reformă... Cea dintîi (maximă) era să mă supun legilor și obiceiurilor din țara mea, păstrînd neclintit religia în care Dumnezeu m-a norocit să fiu crescut din copilărie și conducîndu-mă, în orice lucru, după judecățile cele mai chibzuite și mai îndepărtate de exces".

Departe de a limita forța acelui principiu „de a pune totul la îndoială", această primă regulă de analiză îi conferă adevărata sa valoare: nu se poate face totul deodată. Această revoluție fără precedent se sprijină pe o ordine politică, socială, metafizică și religioasă, pe o realitate bogată, pe o realitate prielnică pe care ea o ferește de orice incriminare. Nu contează, s-a spus, că făuritorii lumii moderne — Kepler, Descartes, Leibniz, Newton, — erau credincioși — de vreme ce lumea ieșită din gîndirea lor este golită de Dumnezeu. Contează mult. Nu numai că acești constructori au fost credincioși, dar însuși optimismul ontologic

care îi impulsionează nu are alte rădăcini decît credința lor. Revoluția lumii moderne nu avea, cu necesitate, drept consecință slăbirea credinței. Mai curînd dimpotrivă, ea a fost împinsă de umflarea apelor religioase, ea se plasează în miezul unei vremi bogate în reforme ale Bisericii. Faptul nu este întîmplător. Trebuia o credință extraordinară în promisiunea acelui „făcut după chipul său“ pentru a se concepe, cu imprudență, matematizarea lumii apoi tot cu imprudență, să se mizeze totul pe ea și, prin actul unei credințe pure, cu o candoare desăvîrșită, împotriva tuturor aparențelor lumii, în miezul unei raționalități totale, în pofida evidenței simțurilor să se riște totul și să se cîștige totul; este un rămășag aproape de rămășagul lui Pascal.

Așadar, dacă am aplica abuziv principiul cartezian al divizării dificultăților, ar fi primejdios să fracționăm o aventură care este absolută. Istoria religioasă și cea științifică sînt inseparabile. Tocmai planul lui Dumnezeu era căutat cu pasiune de Kepler în mișcarea planetelor, iar materia geometrică și algebrică era imaginată de Descartes ca un reflex al gîndirii divine. Și nu impulsionați de nevoia materială și de practică, ci urmărind un plan de ordine, conduși de o estetică inspirată din nucleul unei reprezentări religioase a măreței opere a lui Dumnezeu au conceput marii constructori ai lumii moderne un univers atît de perfect încît generațiile care l-au primit, fără a-l avea așa cum l-ar fi meritat, l-au imaginat, potențial, golit de Dumnezeu. Prezumția religioasă a fost atît de utilă încît fără ea nimeni nu s-ar fi lansat vreodată într-o asemenea aventură nebunească.

Miracolul anilor 1620

Totul începe, ca să reluăm o formulă fericită a lui Robert Lenoble, prin „miracolul anilor 1620“, îndelungatul miracol care ține de la

Saggiatore (1623) pînă la *Principia* (1687). Trei momente sînt esențiale în istoria umanității: secolul al VI-lea î.e.n. și, într-o măsură mai mică, secolul al IV-lea; „miracolul anilor 1620"; perioada care debutează cu *cuantele* lui Planck (1900), cu cele două formulări ale teoriei relativității de Einstein pînă la prima transmutație artificială de Rutherford (1919) și la mecanica ondulatorie a lui Louis de Broglie (1923). Restul, comparat cu asemenea densități de evenimente, nu reprezintă decît popularizare și literatură.

Miracolul nu trebuie explicat. În gîndirea creatoare există totdeauna ceva ireductibil la orice condiționare. Trebuie totuși să ne punem problema: în ce context se înscrie miracolul anilor 1620? În contextul unor condiții interne și externe, într-un context endogen și exogen ar spune economiștii.

Contextul exogen

Un context exogen? Este cel mai lesne de aflat, dar și cel mai puțin convingător. E interesant totuși, dacă pornim de la o frază din *Discursul asupra metodei*, deja citată: „... n-aș putea cu nici un chip să aprob acele firi împrăștiate și nepotolite...". Revoluția pornește de la o punere între paranteze, de la o concentrare asupra esențialului, dar presupune — paradoxul nu este decît aparent — acceptarea unei ordini, într-un cuvînt, a unei stabilități. Ea reprezintă, de asemenea, în prima sa mișcare — să recitim avertismentul final al *Discursului* — refuzul unei aserviri a acestei științe noi față de rău: rușine să le fie acelora „care nu pot fi folositori unora decît vătămîndu-i pe ceilalți..." „Libertate și demnitate... înseamnă timp liber. Să ascultăm acest imn închinat timpului liber*: „Mă voi socoti totdeauna mai îndatorat acelora prin bunăvoința cărora mă voi bucura fără opreliște de timpul meu decît celor care mi-ar oferi cele mai vrednice de

cinste slujbe de pe pămînt". René Descartes, dar și juristul, raportor la Consiliul Privat, François Viète, marele Fermat, consilier la Parlamentul din Toulouse. În domeniul revoluției religioase ar trebui adăugați Pascal, familia Arnauld, Saint-Cyran, Berulle; în afara Franței, Napier, mare senior din Scoția, creatorul logaritmilor, Kepler a cărui îndestulare îi îngăduie să studieze la apatica universitate din Tübingen, înainte ca favoarea Împăratului să-i ofere succesiunea lui Tycho Brahe, Leeuwenhoek, care a descoperit spermatozoizii, acel postăvar din Delft, onorat cu înalte funcții municipale și de sindic: toți aparțin în diferite moduri aceluiași cerc.

Trebuie să se facă un studiu asupra originilor sociale ale acelor mărunți, modești meșteșugari ai științei, aflați alături de marile individualități ale miracolului științific din secolul al XVII-lea. El ar demonstra, cu siguranță, rolul unei burghezii mobile, rolul zdrobitor în Franța al funcției publice și al magistraturii, rolul considerabil al afacerilor care au dus la abundență. Majoritatea artizanilor acestei mari revoluții sînt oameni proveniți din burghezie (cu excepția lui Napier), intrați de puțin timp sau încă nu în tagma nobiliară, oameni care au dobîndit din mediul lor de baștină gustul ordinii, al preciziei cifrelor, chiar o anumită stăpînire a aritmeticii curente, și care au optat pentru stabilitate, demnitate, timp liber.

Dur, dificil, secolul al XVII-lea este concentrat asupra sa însuși. Această fracțiune a Stării a Treia în urcare năzuiește mai puțin ca înainte sau după să continuie — cu excepția cazurilor cînd este constrînsă — în același fel și în aceeași direcție, ascensiunea începută. Atmosferă de fază B, se spune după Simiand. Nici un alt moment al timpului conjunctural nu a oferit atîta timp liber unei elite de oameni deprinși cu precizia, pregătiți socialmente pentru rigoarea numărului, păstrători ai ordinii prin natură, iubitori de ordine prin aspirație.

Nu, nici un alt timp conjunctural nu a fost atît de favorabil acestui tip de repaus social ca anii 1620—1660. Înghețarea prețurilor, favorizînd renta, consolidează poziția timpului liber. Obstacolul în calea dezvoltării facile, abaterea de către marile state a forțelor de creștere economică ale marii burghezii comerciale, într-un cuvînt tot ceea ce frînează decolarea economiei acționează în favoarea uneia dintre condițiile favorabile mutației științifice. Revoluția științifică este realizarea burghezului care a putut trăi în felul nobilului.

Nefericită explicație: ea vorbește despre un înveliș, nu despre un conținut. Toulouse nu-l explică mai bine pe Fermat decît La Flêche pe Descartes. Ne vom feri cu grijă să încercăm pentru revoluția științifică ceea ce a făcut Goldmann pentru revoluția religioasă a Dumnezeului ascuns. Să notăm doar că revoluția carteziană a simplificării cantitative se situează în momentul de cotitură al conjuncturii seculare, într-o perioadă dură, tragică, rigidă, că ea se plasează în momentul unei duble afirmări a statului, în interior și în exterior. Acești revoluționari ai spiritului sînt conservatori în ordinea socială, acești sfărîmători de bolte stelare sînt supuși blînzi, temeritatea lor este posibilă cu acest preț. Ei au optat pentru ceea ce este esențial.

Lui Robert Lenoble îi plăcea să sublinieze un alt aspect al înnoirii aduse de secolul al XVII-lea. Trebuie oare să menționăm formarea, de-a lungul Europei, a unei mici lumi de cercetători? În afara și împotriva rețelei universităților care au rămas — și vor rămîne pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea — zidul de apărare al scolasticii iar la Padova, împreună cu averroismul anticreștin, zidul de apărare al aristotelismului*, al celui mai agresiv, mai iremediabil limitat și mai închis în fața transformărilor noii epoci? Cîte divizări, cîte rivalități în această lume restrînsă! Roberval tăinuia o parte dintre experiențele sale. Tot

Roberval și Pascal se înverșunează, în experiențele asupra barometrului, împotriva Părintelui Magni; Descartes, în pofida cîtorva fraze frumoase despre experiențele care trebuie făcute în comun, reprezintă tipul cel mai desăvîrșit al savantului solitar care descifrează singur planul Creației: „Nu reușești să concepi atît de bine un lucru și să ți-l însușești, scrie Descartes în cartea a VI-a a *Discursului* — cînd îl înveți de la altul ca atunci cînd îl născocești tu însuți...". Descartes, mereu, evită să publice amănuntele descoperirilor sale, i se întîmplă chiar să altereze modul expunerii lor pentru ca aceia care vor veni să le citească să nu se poată lăuda de a le fi cunoscut dintotdeauna. Nu și-a făcut el oare în mod voit, din această cauză obscură, geometria sa prin jocul a ceea ce el numește presupuneri? „... Nu le-am numit presupuneri, afirmă el, decît pentru a împiedica anumite spirite care-și închipuie că știu într-o zi ceea ce un altul a gîndit în douăzeci de ani de îndată ce li se spun numai două sau trei vorbe... să aibă putința prin asta să folosească prilejul pentru a construi vreo filosofie extravagantă, întemeiată pe ceea ce cred ei că sînt principiile mele și să mi se atribuie mie greșeala...". Descartes îi recuza dinainte pe cartezienii care vor avea o viață atît de grea pe magistralele temerare ale sistemului, noii scolastici, timp de cincizeci de ani confruntați cu adepții fizicii lui Newton. În sfîrșit, trebuie oare să reamintim marea dispută în legătură cu paternitatea descoperirii — cea mai importantă de la sfîrșitul secolului al XVII-lea — a calculului infinitezimal între Newton, continuator al lui Huygens și mai ales al lui Barrow (1630—1677) și Leibniz, fiul întregii lumi și al nimănui?

Este o lume compartimentată, dar totuși o lume. Schimburile de opinii au început continuînd tradiția instituită de acele *disputationes* scolastice, sub forma unor provocări. O invitație la asemenea formă de discuție nu există și la

sfîrșitul Discursului? „Nu vreau cîtuși de puțin să previn judecățile cuiva vorbind eu însumi despre scrierile mele; căci aș fi foarte mulțumit să fie cercetate și pentru ca să existe cît mai multe prilejuri pentru asta, îi rog pe toți cei care vor avea vreo obiecție de făcut să o trimită librarului meu prin intermediul căruia fiind înștiințat, mă voi strădui să-mi alătur totodată și răspunsul meu; și prin acest mijloc, cititorii, văzîndu-le laolaltă, pe amîndouă, vor înțelege cu atît mai ușor adevărul". Librarul său — iată unul dintre motivele îndelungatei șederi a lui Descartes în Olanda; extrema concentrare a mijloacelor de difuzare a informațiilor din triunghiul Flandra-Olanda, simbolizată de marile nume Plantin-Moretus, odinioară la Anvers, apoi casa Blaeu și mai ales Elzevier la Leyda și Amsterdam. La începutul acestui secol al XVII-lea, profesia de librar, editor, tipograf începe să se organizeze și tipografia intră, în sfîrșit, în posesia mijloacelor care i se atribuie, uneori cam prea generos, încă de la sfîrșitul secolului al XV-lea și din prima jumătate a secolului al XVI-lea. La sfîrșitul secolului al XVI-lea acești mari librari-editori care dau de lucru unor tipografi-meșteșugari constituie o noutate. La Paris — exemplul nu este valabil pentru Olanda — în secolul al XVII-lea, atelierele cu mai mult de patru tiparnițe și peste zece muncitori sînt o raritate. Sébastien Cramoisy, tipărind cărți de patristică, îl continuă aici pe Plantin. Și în mod paradoxal, cartea începe, foarte modest într-un mare număr de cazuri, să aducă venituri autorului ei. La începutul secolului al XVII-lea se afirmă, în sfîrșit, întîietatea limbilor vulgare împotriva monopolului limbii latine. În a doua jumătate a secolului al XV-lea, 77% din producția editorială europeană este în limba latină, 7% în italiană, 5—6% în germană, 4—5% în franceză, 1% în flamandă. Tipografia va juca în secolul al XVI-lea un rol esențial în formarea și fixarea limbilor și în unificarea lor în interiorul unor arii lingvistice suficient de

întinse. Reculul limbii latine este lent în secolul al XVI-lea — factor negativ dar, totodată, şi factor pozitiv în măsura în care el traduce realitatea magnifică a atragerii la cultură a unei fracţiuni dintre cei care se ocupă cu comerţul, de bani şi de mărfuri. Reculul a fost mai precoce şi mai profund în vest (Franţa, Spania, Anglia). În Franţa editările în limba franceză depăşesc ireversibil editările în limba latină în 1575. Germania rămîne, împreună cu Olanda, ţările scandinave şi Europa centrală, marele pol de rezistenţă al limbii latine în secolul al XVII-lea. Desigur, constructorii ştiinţei şi gîndirii moderne a miracolului din anii 1620 sînt, aidoma vechii lumi universitare împotriva căreia se impun, fii ai familiei latine. Dar oare ei şi gîndesc în limba latină? Descartes, îndoielnic, Leibniz, da, Kepler, fără discuţie pentru că este german, dar Newton? Chiar dacă aparţin încă internaţionalei latine, constructorii lumii moderne au ţinut seama din plin de factorul lingvistic major al timpului lor, de ascensiunea, de la sud la nord, începînd prin italiană şi spaniolă şi de la vest la est începînd prin franceză, precedată uneori de olandeză şi talonată de engleză, a limbilor vulgare. Aceşti făuritori ai limbii moderne, persecutaţi nu de Biserică, în pofida aparenţelor, ci de partizanii universitari ai ştiinţei aristotelice, au făcut apel la lumea tehnicienilor, la publicul promovat de curînd datorită limbilor vulgare. Galileo Galilei îşi publică *Dialogo* în 1632 în italiană; acest apel îi aduce condamnarea din partea *Inchiziţiei*. Fapt simptomatic, rotaţia pămîntului în jurul soarelui, este adevărat, prezentată fără o dovadă hotărîtoare, nu emoţionase pe nimeni în *De Revolutionibus Orbium coelestium*. Publicată în 1543 la Jean Petri din Nürnberg, savantul tratat aşteptase 23 de ani a doua sa ediţie. Condamnarea din 1632 nu-l împiedică pe Descartes, după trei ani de ezitări („Or, sînt acum trei ani, cînd am ajuns la sfîrşitul tratatului... am aflat că anumite persoane pe

care le respect dezaprobaseră o chestiune de fizică publicată ceva mai înainte de cineva...") să-l imite pe Galileo Galilei. În 1637, el se adresează în limba franceză noii „intelectualități" prin *Discursul asupra metodei*. Newton* va proceda la fel în 1704 dînd în engleză monumentalul său tratat *Opticks*.

O mică republică a gîndirii noi care nu detestă să vorbească limba tuturor. Impulsul vine din Italia. La începutul secolului al XVII-lea Europa este, pentru scurtă vreme, încă mediteraneană. Încă din 1603 la Roma se înființează *Academia dei Lincei*, prima academie* de științe: Galileo Galilei (1564—1642) face parte din ea. În aceeași jumătate de secol, în jurul marelui duce Ferdinand al II-lea apare, cu un nume semnificativ, *Academia del Cimento* (Academia Experienței). Viviani, Borelli, Stenon se află aici din 1657 pînă în 1667. Exilat după 1633 la Ancetri, Galileo trăiește înconjurat de o curte restrînsă în care figurează Viviani și Torricelli. Deși condamnat, el publică totuși — și circumstanță agravantă — în italienește — *Discorsi* în 1638.

Imediat după momentul Italiei, și incomparabil mai plin de viață, apare focarul olandez. Descartes, care a fost aici stimulat spre cercetarea științifică de Isaac Beeckman, a petrecut aici partea cea mai fecundă a vieții sale, la adăpost de sîcîielile științei universitare și, mult mai de temut, ale Inchiziției, dar mai ales în preajma puternicilor tipografi-editori Elzevier, Jean Maire care difuzează pe tot cuprinsul Europei cunoașterea nouă. Olanda este patria lui Leeuwenhoek (1632--1723), a lui Constantin Huygens, protector al științei cantitative și tatăl lui Christiaan Huygens (1629—1695), cel mai mare fizician între Galileo Galilei și incomparabilul Newton.

Franța se plasează la început în zona de influență a Italiei. Peiresc, la Aix-en-Provence, consilier în Parlament, este cutia de scrisori a Europei. Lui îi revine privilegiul de a distri-

bui „premiul Nobel“ al timpului său. Peiresc și Mazarin, protector la Paris al suspectului Naudé, introduc și apără știința italiană. Aix-en-Provence, Toulouse cu Fermat, Clermont-Ferrand apoi Rouen cu Etienne Pascal, Caen unde se înfruntă două academii ... această descentralizare dispare după anii '60 și '70 în fața întîietății exercitate de concentrația pariziană. În timp ce Universitatea bate cîmpii, Colegiul regal își continuă tradiția de deschidere spre ceea ce e nou, primindu-i pe Gassendi*, heterodoxul fără viitor, și pe marele Roberval.

Pretinsul Reformat Marin Mersenne* (1588—1648), „Prea minimul Părinte Mersenne“, spunea foarte nedrept Voltaire, acest Peiresc al nordului prin corespondența sa imensă, prin întrebările sale pertinente, a fost ocrotitorul celor mai mari idei. Descartes îi datorează mult. Mersenne, apologetul, va sprijini împotriva „libertinilor* — a liber-cugetătorilor — (acești sclavi ai celei mai ponosite gîndiri și ai celei mai conservatoare dintre erori care este neo-averroismul), izbînda heliocentrismului, a concepției coperniciene, devenită tîrziu revoluționară datorită lui Kepler, lui Galileo Galilei și, mai ales, lui Descartes. Mersenne, cel care difuzează lucrările *Mecaniques*, apoi *Nouvelles pensées* ale lui Galileo Galilei, popularizatorul, în 1634 a celor cinci lucrări „recreative“ despre știință, același Mersenne care în 1634 scrie: „științele au încheiat între ele sub jurămînt o societate inviolabilă“, contribuie, alături de grupul fraților Dupuy, la fondarea acelei *Academia Parisiensis*. Ea va trebui să-l aștepte pe Colbert pentru a primi, în 1686, consacrarea pe care salonul lui Conrart o primise pentru literatură de la Richelieu cu 31 de ani în urmă. Academia este onorată de a fi avut în mijlocul ei pe Christiaan Huygens care a trăit între 1665 și 1681 la Paris dintr-o pensie* dată de Ludovic al XIV-lea. În sfîrșit, după 1665 *Le Journal des savants* reprezintă un instrument incomparabil de discuție, de difuzare și de instruire la

cel mai ridicat nivel. În Franța, fizica nouă, adusă de spiritele cele mai religioase, Descartes (1596—1650), aprioristul obsedat de aventura unei noi științe totale, Pascal (1623—1662), Roberval (1602—1675), Mersenne, Malebranche (1638—1715) iese învingătoare fără efort, fără piedici exterioare asupra vechii științe aristotelice.

Anglia nu a devansat Franța la sfîrșitul secolului al XVI-lea, în pofida contribuției lui William Gilbert (1540—1626), medicul Curții, a cărui lucrare *De Magnete* (1600) scoate magnetismul din limitele atinse de Pierre de Marécourt în secolul al XIII-lea și a lui Francis Bacon al cărui empirism, îndepărtat de matematică, nu mai este în pas cu vremea. Cancelarul dizgrațiat al Angliei este un om al trecutului, care în 1620 își publică în limba latină lucrarea sa *Novum Organum*. Anglia lui Bacon continuă să fie medievală. Ea înfige totuși unele jaloane. William Harvey* (1578—1658), atașat la Curtea lui Iacob I în 1618, pune, o dată cu descoperirea circulației sîngelui, bazele fiziologiei moderne. Lucrarea fundamentală *Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus* este publicată în limba latină în 1628.

În curînd apar două școli. Mai întîi tradiția unui empirism lipsit de perspective, în linia lui Francis Bacon, la Cambridge și mai tîrziu la Londra sub influența germanului Theodore Haak, și apoi un alt grup, mai deschis față de necesitățile matematizării radicale a lumii care ia ființă la Oxford. Robert Boyle* (1627—1691), mare senior, la fel ca Napier, (nobilimea engleză se pasionează de științe, la fel ca burghezia funcționărească în Franța; este o nobilime ai cărei fii, de altfel, nu manifestă repulsie pentru negoț și marfă), omul al cărui nume este legat de inventarea pompei pneumatice, de noțiunea de vid, și de efectele aerului asupra arderii și respirației se alătură grupului de la Oxford. Din acest grup răsare, cu șase

ani înainte de nașterea „oficială“ a Academiei franceze de științe, Royal Society în 1660. Totuși, chiar dacă *Philosophical Transactions* datează din 1666 — coincidență simbolică, la fel ca *Journal des savants* în Franța — animate la început de Oldenburg, un german ca Haak — ele nu devin de la înființare publicația lui Royal Society. Această legătură nu este stabilită decît în secolul al XVIII-lea: Royal Society și *Philosophical Transactions* vor alcătui atunci corespondentul exact al cuplului Academia de științe — *Journal des savants*.

Dacă Angliei nu i-a fost dat să participe la miracolul secolului al XVII-lea, ei, în schimb, îi aparține desăvîrșirea lui — ce revanșă — prin Isaac Newton (1643—1727), președintele lui Royal Society din 1703, co-inventator cu Leibniz al calculului infinitezimal, unicul creator al gravitației universale, autorul lucrărilor *Principia* și *Optiks* (1704), un Aristotel al lumii născute o dată cu Galileo Galilei și moartă abia în era lui Einstein, între 1905 și 1915.

Rămînerea în urmă a Europei răsăritene și nordice față de Italia, Franța și Anglia răbufnește încă o dată. Știința îi vine, fără efort, din Italia. Grupul suedez se împrăștie după abdicarea Christinei*. Personalitățile cele mai importante sînt supuse celor mai neplăcute tribulații. Gonit din Hveen, danezul Tycho Brahe moare la Praga în 1601. Johann Kepler (1571—1630), izgonit din Graz de Contrareformă, dobîndește, sub protecția nesigură a Împăratului, precara succesiune a lui Tycho Brahe. Părintele Magni se află la Varșovia, Hevelius la Danzig, Stenon* (Niels Steensen), (1638—1686), creatorul geologiei, cel mai însemnat dintre danezii secolului al XVII-lea, găsește mai înțelept să fugă din nord. El părăsește Copenhaga pentru Amsterdam. De aici trece la Leyda, apoi la Paris, unde trăiește din 1664 pînă în 1666, și în cele din urmă la Florența, în anturajul Academiei del Cimento, sub protecția marelui-duce, unde află calmul și sprijinul ne-

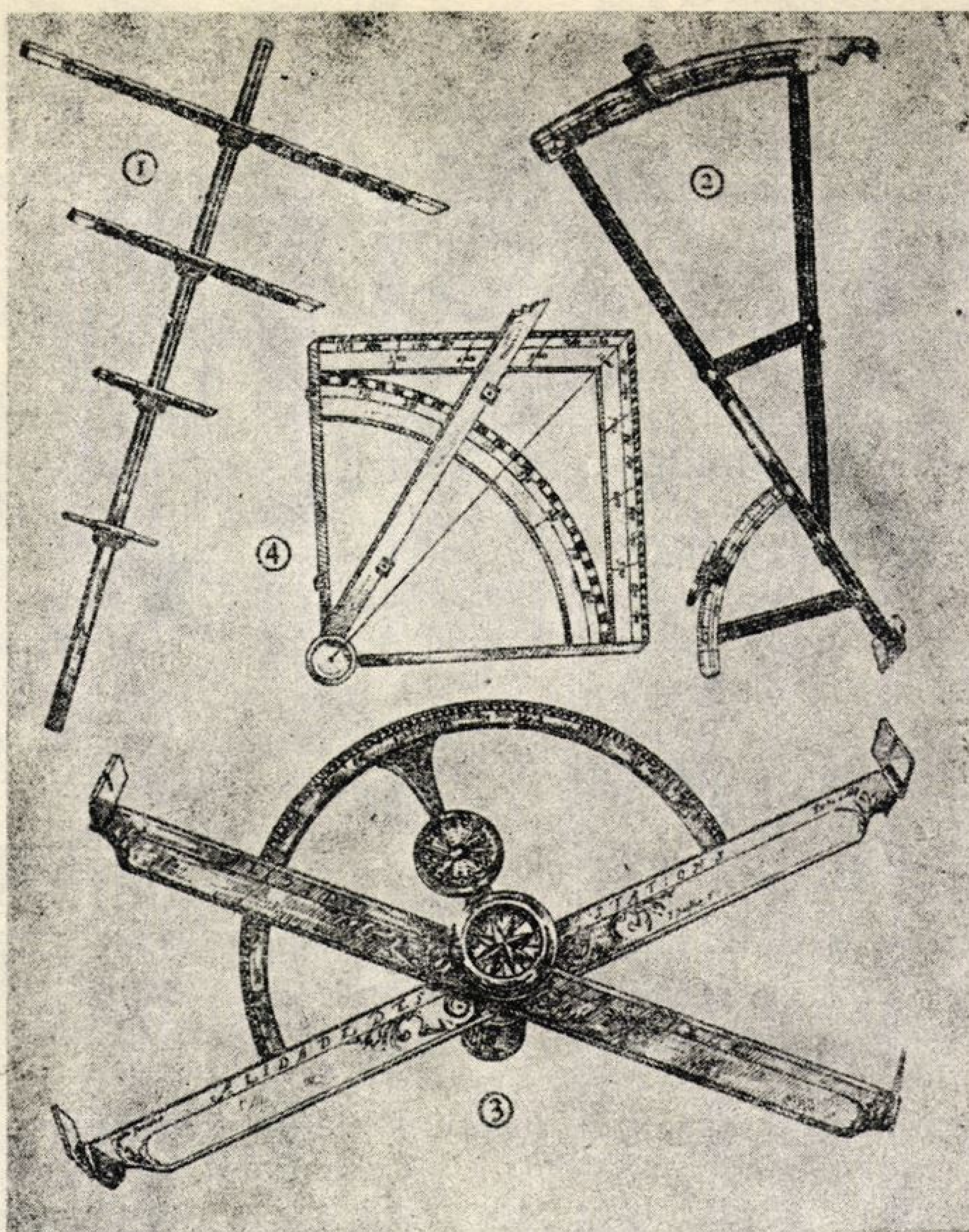
cesar înfloririi operei sale. În 1669, el publică lucrarea sa fundamentală *Prodomus de solido intra solidum naturaliter contento.*

Germania și nordul nu vor participa pe deplin și în mod colectiv — desigur, existase Kepler, dar în contradicție cu mediul său — la marea aventură decît la sfîrșitul miracolului, după 1660; o știință sută la sută latină. Marele Gottfried Wilhelm Leibniz* (1646—1716), între alte zece titluri de glorie co-inventator al calculului infinitezimal, contribuie la formarea unui mediu deschis față de știința nouă. El este numele cel mai important din *Acta eruditorum* de la întemeierea lor în 1682 la Leipzig, tot el fondează în 1700 Academia de științe din Berlin pe care în secolul al XVIII-lea o ilustrează francezul Maupertuis, dușmanul personal al lui Voltaire.

Alături de Academii și de reviste, apar, în sfîrșit, cabinetele eclectice ale fraților Dupuy la Paris, al Părintelui Mersenne, cabinetele bizare în Italia, al Părintelui Kircher la Roma — ... fosile, cristale, instrumente de măsură... se învecinează aici (Barberini, Aldrovandi) cu dragoni împăiați... — se transformă lent în muzee mineralogice, grădini botanice și observatoare*. Între 1610 și 1667, la Paris sînt numărate 23 de observatoare. Și în curînd, pe un alt plan, Parisului îi corespunde Greenwich.

Multiplicatorii simțurilor

A explica cel mai uimitor dintre miracolele gîndirii prin condițiile de muncă ar echivala cu a explica o cauză prin efectul ei. Același lucru ar însemna și dacă l-ai explica prin apariția instrumentelor de măsură și prin multiplicatorii de simțuri, produse de arta sticlarului și de evoluția cunoștințelor optice, luneta, microscopul, telescopul. Totuși, în privința asta relația este mai clară. Noile instrumente nu sînt lipsite de importanță în revoluția coper-

35. Instrumente astronomice

niciană, din motive temeinice, dar nu este oare aceasta o revoluție falsă? Fără lunetă, o parte din opera lui Newton este de neconceput și fără microscopul tăietorilor de lentile din Olanda — corporația numără, nicidecum legendar, printre membrii săi pe marele Spinoza — Leeuwenhoek* n-ar fi putut exista și în consecință nici disputa dintre oviști și animalculiști; așadar nici biologia. Miracolul anilor 1620 ar fi rămas o jumătate de miracol dacă savanții n-ar fi dispus de o dezvoltare tehnică suficientă.

Multiplicatorii simțurilor, de fapt ar trebui să spunem ai simțului de curînd promovat, simțul geometric, simțul vizual. S-a repetat de prea multe ori, după Lucien Febvre, că oamenii din secolul al XVI-lea, solidari cu Evul Mediu al lui Marc Bloch, nu reușiseră încă să favorizeze simțul acesta intelectual prin excelență. Oamenii secolului al XVI-lea erau, poate, auditivi, olfactivi, tactili, dar, cu siguranță, vizuali, ca noi, erau oamenii secolului al XVII-lea. Le trebuie lunete pentru observații pînă și în podul *Femeilor savante*.

Pînă atunci de ce dispuneau oamenii? Bilanțul se întocmește rapid. Și totuși Tycho Brahe* (1546—1601)? Acest mare senior danez, „aparținînd unui mediu îndepărtat de orice preocupare științifică — nobilimea daneză, una dintre cele mai bogate din Europa, era totodată și una dintre cele mai necultivate", scrie Alexandre Koyré, — care-i procură cel puțin timp liber, a fost adevăratul fondator al astronomiei de observare. Preocupat de *nova* din 1572 și de cometa din 1577, el este mai presus de orice reformatorul tabelelor astronomice prin zeci de mii de observații în care Brahe îngroapă mai multe averi și se alege cu nemulțumirea păgubitoare a regelui, sătul să-i mai plătească datoriile. Ce are el la dispoziție pentru această muncă? Arbalestrilul, un simplu baston gradat, folosit din antichitate în observațiile astronomice, perfecționat la sfîrșitul secolului al XVI-lea, așa cum ni l-a descris Michael Coignet în 1581, pătrarul lui Davis, derivat din arbalestril, la care sînt adăugate două cercuri, astrolabul, disc metalic plin pe care se citesc unghiurile; aceste moșteniri ale științei alexandrine — „perioada sa cea mai strălucitoare coincide cu Renașterea" — continuă încă să fie de folos la începutul secolului al XVII-lea; grafometrul, semicercul de cupru sau de alamă al cărui diametru constituie o alidadă cu pinule, încă de pe acum, mult mai complexă și mult mai precisă. Dar abia cu folosirea sfer-

tului de cerc (cu sectoarele gradate) culminează observaţia astronomică înainte de inventarea lunetei. Sfertul de cerc a fost lansat de Tycho Brahe. „Instrumentele lui Tycho Brahe măsurau o rază de aproape de 3 metri". În sfîrşit, cvadrantul sau pătratul geometric, eficient în măsurarea înălţimii aştrilor şi, poate, capodopera instrumentelor de măsurat dinaintea lunetei, teodolitul. Ingenioasă combinaţie dintr-un cerc orizontal şi dintr-un semicerc vertical, el este atribuit, în mod tradiţional, lui Leonard Digges; prima descriere datorată lui Thomas Digges, fiul lui Leonard, este din 1571. În afara acestei aparaturi destul de simple, bine cunoscută de astronomi, geometri, arpentori şi navigatori, savanţii din primii ani ai secolului al XVII-lea mai dispuneau, de asemenea ca de-un bun comun cu inginerul, de compasul de proporţie. Galileo Galilei (1606) şi Capra (1607) îşi dispută întîietatea inventării lui. Alleaume, inginer al regelui, construieşte unul la Paris către 1610—1615. Mai dispuneau, tot de la sfîrşitul secolului al XVI-lea, şi de compasul de proporţie şi de reducere. El este german. Rigle plate împărţite în zece şi în o sută de părţi egale, scări de sinusuri, tangente şi secante rigle, echere, compasuri, plus trusa desenatorului geometru, trăgătoare, pene, raportor, compas cu vîrf ascuţit, cu creion, cu trăgător se găsesc pe masa matematicianului din secolul al XVII-lea. Este o masă care ne apare mai curînd stînjenitoare decît sărăcăcioasă, matematicile din secolul al XVII-lea rămînînd în cele din urmă arhaice, adică mai mult geometrice decît algebrice. Viète este în urmă, dar Fermat se află înainte.

Există la începutul secolului al XVII-lea un avînt miraculos al instrumentelor de măsură şi al multiplicatorilor de simţuri. În cîţiva ani, multiplicatorul îşi croieşte drumul său. În 1611, apare o lunetă de sticlă afumată şi Fabricius, primul, apoi Galileo şi Părintele Scheiner zăresc petele solare. Pete negre în soare: Des-

cartes cu o sclipire de geniu între alte zece mii deduce în *Météores* (1637) că Pămîntul este un soare răcit. Dar dacă Pămîntul este un soare răcit, cronologia tradițională sare în aer. Pînă atunci se socotea în milenii; în curînd se va înmulți cu o sută și cu o mie. Din pricina unei bucăți de sticlă afumate pusă la o lunetă astronomică. Meșterii de ochelari, de oglinzi, savanții cu abilitate manuală, prelații curioși și dispunînd din belșug de timp liber au lucrat la fabricarea primelor lunete al căror principiu fusese descoperit din întîmplare.

Italia vine în frunte, urmată de Olanda, datorită sticlei. În slujba lunetei, savanți autentici devin tehnicieni și negustori. Beneficiul realizat îi ajută să-și alimenteze cercetările proprii. „... Din atelierele personale ale lui Galileo Galilei și Scheiner, scrie M. Daumas, ... au ieșit primele lunete utilizabile de către astronomi; Torricelli a avut o clientelă întinsă. Părintele de Rheita, Părintele Cherubin, Pierre Borel, Auzout, Huygens, Hooke construiesc aparate în scop lucrativ.“ Aproape toți savanții din secolul al XVII-lea au șlefuit lentile de optică. La fel și în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Știința din secolul al XVII-lea, cu caracterul ei matematic, desigur, dar concretă și practică, enciclopedică, fără o diviziune accentuată a muncii, rămîne o știință globală. Din acest punct de vedere, ea nu s-a rupt total de tradiția scolastică. Problema cea mai importantă constă în calitatea lentilei, mai ales în omogenitatea produsului. Se cunoaște la ce violență s-a ridicat polemica dintre Auzout, Hooke și Campani în legătură cu puterea de mărire și calitatea lentilelor. O anumită publicitate pătrunde prin cărți, invadează scrisorile, ziarele, societățile savante.

Începînd din 1630—1640 științele nu mai pot fi imaginate fără sprijinul lunetei, iar din 1625 construirea ei devine o afacere comercială. Cel mai vechi atelier cunoscut este cel al lui Chorez, urmat îndeaproape de doi italieni, Eus-

tachio Divini și Giuseppe Campani. În Franța, către 1650, funcționează atelierul Lebas și Menard, în Anglia, Cock și Reeves.

Kepler*, în *Dioptrica* (1611) schițează primele legi deocamdată încă aproximate. Lui îi revine meritul de a fi descoperit *a priori* principiul adevăratei lunete astronomice cu imaginea pe dos, cu obiectiv și ocular biconcave cu cel puțin patru ani înainte ca Scheiner, din Compania lui Isus să fi fabricat primul exemplar. Cele dintîi lunete — mai tîrziu vor fi numite lunetele lui Galilei sau olandeze — erau simple ocheane marinărești, cu un obiectiv concav redresor de imagine și un ocular convex. Fapt simptomatic, Kepler, care publica în 1611 principiul lunetei astronomice, și care avea să moară în 1630, nu a cunoscut niciodată realizat practic acest instrument pe care Părintele Scheiner îl mînuia din 1615.

Pe căile trasate de Kepler, vin Snellius (+1626) care a descoperit legea refracției și Cavalieri care în 1632 a generalizat studiul distanțelor focale la lentilele concave. Mai tîrziu, în *Dioptrique* din 1637, (cu, în plus, transcrierea legii refracției prin prismă din legea sinusurilor), Descartes aduce numeroase soluții și mult mai multe făgăduințe.

Christiaan Huygens* revoluționează optica nu numai în teorie ci și în practică. El se preocupă de problema cheie — fermitatea sa a determinat progresul instrumentelor optice — a aberațiilor cromatice. Huygens demonstrează că aberația putea fi redusă mărind distanța focală în raport cu suprafața lentilelor. Lui i se datorează, între altele, prima mare lunetă aeriană (în care, așadar, obiectivul și ocularul nu sînt unite printr-un tub continuu). Vreme îndelungată tehnica alergase înaintea teoriei. De la sfîrșitul secolului al XVII-lea și de-a lungul întregului secol al XVIII-lea — și acest fapt este, de asemenea, simptomatic — practica se sufocă la o sută de pași în spatele teoriei, după desăvîrșirea opticii geometrice, grație lui New-

ton, Euler, d'Alembert și Clairaut. Un pas hotărîtor este făcut în ultima parte a secolului cînd, în august 1683, Christiaan și Constantin Huygens încep să folosească mașina lor de tăiat lentile. Primele încercări n-au dat satisfacție. La capătul a cîtorva ani apar, în sfîrșit, rezultate bune și abia atunci începe escaladarea distanțelor focale la care tăierea manuală nici nu îngăduia să se viseze. 34 de picioare, în curînd 85, 120, 170 și 210 picioare. Cei doi Huygens au impus o cotitură în construcția de prelungire a razei vizuale.

Patru sau cinci ani după luneta olandeză, acest ochean simplu, între 1612 și 1618 „au fost construite și încercate sub diverse denumiri primele modele de microscoape alcătuite din mai multe piese". O măruntă problemă de anterioritate, dezbătută la nesfîrșit, umple o bibliografie imensă. O tradiție verosimilă atribuie primele microscoape* fraților Janssen din Middleburg în Zeelanda. Jean du Pont de Tarde, canonic de Sarlat, cînd povestește vizita pe care i-a făcut-o lui Galilei în 1615, descrie noile instrumente pentru văzut „obiectele care ne sînt foarte aproape și pe care nu le putem vedea din pricina micimii lor". Într-adevăr, era vorba despre un microscop. Cele două tehnici sînt, la început, absolut de nedespărțit, Maurice Daumas a demonstrat perfect acest lucru. În faimosul prospect din 1625, Chorez amestecă cele două planuri: „... cu cît obiectul este mai aproape, cu atît trebuie alungit tubul și astfel obiectul apare gros. Făcînd astfel, o furnicuță apare la fel de umflată cît un bob de mazăre". Nici o urmă arheologică nu există înainte de 1624. Primele aparate ale unor Metius, Lipperhey, Janssen (poate cel dintîi), Drebbel, Galilei nu sînt cunoscute decît din mărturii.

Progresele microscopului au fost mai lente decît cele ale lunetei; cincisprezece ani de-o parte, o jumătate de secol de cealaltă. Descartes a conceput teoretic microscoape cu lentilă hi-

perbolică, dintre care unul ar fi atins cel puțin mărimea unui om, dar pe care tehnica secolului al XVII-lea era total incapabilă să-l realizeze. Această rămînere în urmă are două explicații: o cerere mai redusă, revoluția intelectuală din secolul al XVII-lea reprezentînd de la început o afacere de astronomie; prezența unor dificultăți tehnice specifice. Așa cum industria ceasurilor șovăie în fața miniaturizării, mecanica de la începutul secolului al XVII-lea fiind încă primitivă, tot astfel confecționarea lentilelor mici este dificilă. Cu o capacitate de mărire de o sută pînă la două sute de ori, lentilele mediocre ale primelor microscoape nu puteau furniza decît imagini confuze. Aberația cromatică era mult mai stînjenitoare decît în observațiile astronomice și absența diafragmei nu îngăduia diminuarea aberației de sfericitate. A fost nevoie de cincizeci de ani și de progresele aparaturii pentru a fi biruite neîncrederea pe care filosofii o moșteniseră din tradiția scolastică față de această realitate secundă a materiei.

În fapt, în această revoluție în care întîietatea o are astronomia, succesul lunetei astronomice trebuia să asigure succesul microscopului. Maurice Daumas plasează în jurul anului 1665 — poate 1660 — data nașterii unei indiscutabile micrografii, o dată cu publicarea de către Hooke a lucrării sale *Micrography*. Pasul este făcut. Vremea curiozității despre furnicuța care apare umflată ca un bob de mazăre a trecut. O lovitură după alta, urmînd lui Hooke, un olandez, Swammerdam (1637—1680) publică în 1669 faimoasa *Historia Insectorum generalis* și în 1671 Marcello Malpighi (1628—1694) trimite la Royal Society primele sale observații. Se cunoaște ce-i datorează fiziologia rinichiului lui precum și lui Bellini. Robert Hooke și Frederic Ruysch (1638—1731) fac primii pași pe calea întemeierii unei anatomii microscopice. S-o numim încă de pe acum histologie? Lui Frederic Ruysch i se atribuie teh-

nica injecțiilor vasculare și a păstrării cadavrelor în stare proaspătă pentru disecție. În sfîrșit, și mai ales, cu începere din 1673, marele Anthony Van Leeuwenhoek începe seria sistematică a articolelor sale în *Philosophical Transactions*. În și mai mare măsură decît astronomia, noua știință îndatorată microscopului are un caracter internațional.

Din 1660, microscoapele alcătuite din mai multe piese se procură cu ușurință în comerțul din Anglia pentru 3 pînă la 6 lire sterline. Unul dintre cele mai importante succese trebuie trecut la activul italianului Eustachio Divini (1620—1695). *Le Journal des savants* îl menționează într-un număr din 1668: „un microscop al cărui ocular era format din două lentile plan-convexe lipite prin suprafața lor plană". Înalt de 42 de centimetri, el oferea, cu patru tiraje, măriri de 41 pînă la 43 de ori. Avantajul decisiv constă în prezentarea obiectelor sub o formă plată și nu curbă, progres important în fidelitatea imaginii din infinitul mic. Tocmai datorită tehnicii lui Divini a reușit Malpighi primele sale cercetări de anatomie microscopică. Tehnica italiană este fidelă întrebuințînd aparate mari. Prin frații Huygens, tehnica olandeză optează pentru obiectivele mici. Robert Hooke lucra cu o aparatură de acest tip. Opticianului englez John Marshall (1720) îi revine meritul de a fi adoptat la aceste aparate șurubul de rapel cu piuliță cu care Hevelius (Johann Hewel, 1611—1687), marele astronom din Dantzig dotase de curînd luneta. Hevelius îl dăduse la iveală în lucrarea sa *Machina coelestis*, cu schițe lămuritoare, publicată la Dantzig în 1673. Explorările celor două infinituri mărșăluiesc alături.

Înmulțirea anarhică a lentilelor, vederea binoculară (cu Părintele Cherubin, cu Petrus Patronus, aflat cu siguranță la Milano în 1722) — tehnica explorează în grabă toate drumurile și multe dintre ele sînt greșite. Progresele tehnicii sticlei au permis astfel să se revină, pen-

tru o vreme, la tehnici mai simple, cu rezultate mai ușor de interpretat. Leeuwenhoek avea să-și facă aproape toate observațiile cu un microscop simplu, avînd o lentilă cu șurub de rapel, de o mare fidelitate, obținută cu prețul unei capacități scăzute de mărire, de 40 pînă la 60 de ori. Cu Johan Joosten Van Musschenbroek, la sfîrșitul secolului al XVII-lea, în Olanda, microscopul simplu este dotat cu diafragmă și Hartsoeker citează încă din 1689 (*Eseul de Dioptrică* apare în 1694) cilindrul cu tambur cu șurub, cunoscut ulterior sub numele de tamburul lui Wilson. Maurice Daumas plasează reinventarea microscopului cu bule de sticlă în Anglia și în Olanda, între 1669 și 1676.

Pe măsură ce aparatele se complică, întîrzierile de la descoperire la aplicația în practică, și chiar de la realizarea experimentală la utilizarea efectivă se măresc. Este cazul aparatelor cu reflexie. Regăsim în ele cuplajul practic al celor două infinituri: telescopul și microscopul cu reflexie.

Teoria telescopului* a devansat cu peste un secol realizarea sa practică — ceea ce este încă un indice al înaintării rapide a științei în raport cu tehnica, începînd din 1630—1640. Cavalieri, Mersenne, Zucchi i-au expus principiul în preajma anilor '30. În 1663, James Gregory stabilește teoria instrumentului. Reeves eșuează în încercarea de a-l construi și Newton își prezintă aparatul la Royal Society în februarie 1672. Este o preistorie fără importanță reală: astronomia telescopică, astronomia planetelor mari și mai ales a stelelor aparține viitorului, prin William Herschel (1738—1822), acest genial șlefuitor de oglinzi, care va regăsi după două secole și jumătate prudentele demersuri ale bătrînului Tycho Brahe. „Cîteva telescoape, scrie Daumas, au fost fabricate cu începere din 1720, în general de opticieni, dar a fost nevoie să se aștepte ca Edward Scarlett“ (c. 1691—1743) „să descopere modul de realizare

a unor oglinzi bune pentru ca fabricarea telescoapelor să ia o oarecare amploare".

Un obstacol pe care oamenii nu reușesc să-l înlăture este cel al oglinzilor. În ultimă instanță este o problemă de metalurgie. Mult timp s-a crezut că succesul lui Newton și Hooke ținea de compoziția bronzului folosit. Molyneux încearcă zadarnic 450 de compoziții de aliaje diferite. În etapa de dezvoltare a chimiei metalelor, la începutul secolului al XVIII-lea, un progres în acest domeniu nu poate decurge decît dintr-un număr suficient de experiențe, așadar, în cele din urmă, din mărimea cererii. Un alt obstacol este cel al șlefuirii. Numai un număr infim de lucrători ajung la nivelul necesar de îndemînare. Rezultă de aici o elaborare lentă, un timp de inducție de 60 de ani din momentul inventării pînă în stadiul concretizării. În sfîrșit, astronomia din secolul al XVII-lea și din prima jumătate a secolului al XVIII-lea este o astronomie a sistemului solar apropiat. Atracția universală care preocupă toate spiritele — va trebui un secol pentru ca această reintroducere a iraționalului și a misterului să fie îmblînzită de știința mecanicistă și înghițită de ea — reprezintă o concepție planetară. Insuficient restabilit după explozia sferei de cristal a bătrînului univers antic, spiritul modern se agață cu disperare de sistemul său solar. Secolul al XVIII-lea filosofic abandonează cu hotărîre restul în seama neliniștii metafizice a unui gînditor creștin precum Pascal. Tocmai pentru că „eterna tăcere a spațiilor infinite" îi înfioară și pe ei, au recurs filosofii la această punere între paranteze. Astronomia telescopului înseamnă astronomia stelelor, a spațiilor infinite... astronomia inconștienței absurde a geniului mecanicist al lui Laplace. Punerea la punct a telescopului a suferit, la început, din pricina unui important decalaj mental. Ce pretenții avea oare acest telescop metafizician împotriva lunetei, mai modestă, mai sigură, mai economi-

că? Telescopul demarează lent, după 1770—1780, odată cu posibilitățile oferite de platina americană (aliaj platină-cositor-cupru roșu la temperatură și presiune joasă, ușor de șlefuit) și cu necesitățile crescînde ale astronomiei stelare. Cît privește microscopul cu reflectori conceput de Descartes, și precizat de Newton există o descriere a lui Benjamin Martin din 1759 și o alta a lui Selva în 1769. Ne aflăm în pragul unei a doua etape.

A observa și a măsura

Nu era suficient să vezi, trebuia să și măsori acest univers din afara vizualității naturale, riscînd să se adeverească avertismentele scolasticilor. Fără această alianță rapidă a vechilor instrumente de măsurare unghiulară și a opticii cu lentilele ei măritoare și mai tîrziu cu oglinzile ei, tehnica aparatelor de multiplicare senzorială ar fi slujit cel mult să hrănească o fantasmagorie metafizică.

Mai întîi astronomia. Timp de douăzeci pînă la treizeci de ani coabitează două tehnici: vechea tehnică a aparatelor de văzut precizată de instrumentele cu pinulă, observarea de tipul celei a lui Tycho Brahe încă se menține. Kepler, am văzut, nu depășește niciodată, din dispreț de matematician sau din lipsă de mijloace, banala lunetă olandeză cu imagine directă. La fel, Hevelius, acel Tycho Brahe din Dantzig, rămas credincios, la șaptezeci de ani după maestrul nordic față de sextanți și alidadele cu pinule. Și totuși, îndărătnic față de lentilă, Hevelius nu este tot așa față de șurub care demultiplică mișcarea mîinii și îngăduie să se străbată o etapă în obținerea preciziei inframusculare.

Hevelius, cu un material primitiv, care o surprinde pe Royal Society — pînă într-atît încît în 1679 îl trimite la Dantzig pe Halley (descoperitorul cometei) cu material nou în

vederea unor experiențe similare — reușește să egaleze în precizia observațiilor tehnicile noi. Este o luptă de amînare care o anunță pe cea a marilor corăbii cu pînze și mai direct pe cea a lunetei împotriva telescopului la începutul secolului al XIX-lea.

Odată cu micrometrul, totul se precipită din nou. Realizat și utilizat de Gascoigne în 1639, rămas secret timp de treizeci de ani, micrometrul, alcătuit primitiv din două vîrfuri care se deplasează unul în întîmpinarea celuilalt prin intermediul unui șurub filetat invers și care permite să se măsoare diametrul planetelor, iese din clandestinitate în 1667. În frunte, iarăși, vin englezii, Hooke, Townley. Huygens, poate, îi precede într-o oarecare măsură. Problema nu este încă lămurită.

Picard, omul care a făcut concret să explodeze cosmosul, realizînd cea dintîi măsurare exactă a distanței de la Pămînt la Soare a conceput „pentru triangulația sa de la Paris la Amiens în 1669 un sfert de cerc avînd raza de 38 de degete și un sector de 18°, înzestrate fiecare cu cîte două lunete, una înlocuind alidada fixă, cealaltă, alidada mobilă. Și iată realizate sferturile de cerc cu lunete, întreaga aparatură, încă de pe acum savantă a hărții lui Cassini. În 1663, Cassini* (1625—1712) începe primele lucrări metodice de triangulare a solului francez și „pentru prima dată omul va putea înlocui nu peste mult timp prin cercetări exacte impresia foarte vagă pe care o are despre distanțe, despre cursul fluviilor, despre înălțimea munților". De la nivelul astronomic la cel geodezic precizia măsurării coboară la nivelul microscopic potrivit unui proces rodat la perfecțiune.

Nevoia de precizie, pasiunea măsurării nu se oprește aici. Temperatura, această necunoscută, aduce la disperare istoria regresivă a climatelor... dar iată termometrul*. Uneori este atribuit secolului al XVI-lea: Porta, Galilei, Bacon, Drebbel în secolul al XVII-lea; din se-

colul al XVI-lea li se adaugă Sanctorius, Telioux, Salomon de Caus. Dar — Maurice Daumas are de zece ori dreptate — termoscopul nu înseamnă încă termometru, ci... un obiect de curiozitate. Curtea Miracolelor din Evul Mediu, peștera doctorului Faust nu anunță propileele științei cantitativiste din marele secol al XVII-lea. „Abia către 1641 au fost construite primele termometre cu lichid, mai întîi cu apă, apoi cu spirt, fără ca să se poată determina foarte exact cui sînt datorate.“ Din Florența începînd din 1667 se răspîndesc de-a lungul Europei termometrele sub forma lor actuală. Observațiile făcute asupra termometrelor florentine sau olandeze din anii '80—'90 sînt de puțin ajutor. Efectiv, secolului al XVII-lea îi aparține elaborarea unor scări uniforme. Invenția empirică a lui Fahrenheit* datează din 1714, lucrările lui Réaumur*, de la începutul anilor '30 din secolul al XVIII-lea. A fost nevoie de mai mult de un secol pentru a străbate lungul drum al măsurării temperaturii.

Barometrul, supărător, dar mai simplu, este puțin anterior. Experiențele lui Torricelli* (1643), Pascal* (1647), Berti, Gueriche aparțin aproape „folclorului“ istoriei științelor. Oamenii au fost fascinați brusc de barometru. Acesta este puțin costisitor căci mercur există din belșug la Almaden și la Idria, și ieftin: nevoile oglinzilor venețiene și ale minelor de argint din America (fără a mai vorbi de terapeutica antisifilitică) au adus producția la un nivel înalt. Pentru străbaterea pasului decisiv în precizie trebuie așteptat încă odată anii '60, '70 și '80 ai secolului al XVIII-lea.

Stăpînitor al spațiului, universul științific al secolului al XVII-lea își îndreaptă atenția asupra timpului. Tehnica ceasornicăriei este veche. Originea ei coboară în secolul al XIV-lea, poate în al XIII-lea, dar înainte de secolul al XVII-lea nu se petrece nimic decisiv, precis, omogen, utilizabil cu excepția cîtorva tururi de forță pentru amuzamentul curților princiare.

Lui Christiaan Huygens îi sînt atribuite construirea pendulului (1650—1657) și arcul spiralat de reglare care permite transportarea în planul ceasornicelor a izocroniei pendulelor (1675). „Această dublă invenție împarte foarte net în două perioade istoria ceasornicăriei* și cea a cronometriei: *înainte* este faza de formare, de tatonări și încercări, *după* este faza de dezvoltare a sistemului pendular și a posterității sale glorioase care se întinde pe parcursul a două secole și jumătate pînă cînd fizica modernă și electronică vin să reînnoiască ceasornicăria, cum au făcut cu toate tehnicile, și cronometria, cum au făcut cu toate științele".

Dar, dincolo de istoria ceasornicăriei, ce revoluție potențială! Capturarea timpului după capturarea spațiului, iată, în sfîrșit, Noua Epocă. Un cronometru destul de precis pentru a închide timpul, independent de latitudine și de temperatură, un cronometru care va face posibilă fixarea instantanee a poziției vasului pe hartă, transformînd astfel navigația și cartografia, iată-l realizat la sfîrșitul secolului al XVIII-lea: Harrison în Anglia, Le Roy și Berthoud pe continent, în 1767, 1772. După Bougainville, după Cook, hărțile încetează să mai plutească de la vest spre est și de la est spre vest în lungul paralelelor, se termină, de asemenea, cu insulele pierdute descoperite de trei, patru ori. O pagină bine întoarsă și cunoașterea timpului a marcat prin impactul său cunoașterea spațiului.

Acestea sînt, în linii mari, cîteva dintre elementele exogene ale revoluției științifice din secolul al XVII-lea. Este un tablou de fond necesar. În lipsa lui, miracolul științific din secolul al XVII-lea s-ar fi oprit în drum, ca în Grecia hellenistică și în Alexandria în secolul al III-lea î.e.n., ca în secolul al XIV-lea, ar fi fost o revoluție trunchiată, ca revoluția tehnică din secolul al XV-lea din pricina resurselor insuficiente. Nu-i mai puțin adevărat că aliniind pe îndelete dovezile, nu am dovedit nimic. Miracolul este intern.

Elementele endogene

Secretul revoluţiei ştiinţifice se află în însuşi centrul gîndirii. În primele decenii ale secolului al XVII-lea s-a constituit o masă critică de revoluţie — să-i spunem astfel, prin analogie cu revoluţia economică de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea — momentul în care fiecare idee se agaţă de alta, în care orice progres, în loc să fie blocat printr-o lentă sugrumare, întîlneşte ecoul altui progres. Revoluţia ştiinţifică din secolul al XVII-lea este o uimitoare progresie geometrică datorită faptului că, în sfîrşit, sînt întrunite toate elementele.

Ne-am extaziat în faţa extraordinarelor caiete ale lui Leonardo da Vinci. Totul se află în ele. Totul ca posibilitate, nimica înfăptuit. Leonardo măsoară deja, el redescoperă vechea intuiţie pitagoriciană a întîietăţii numărului. Par puse şi problemele din mecanica lui Galilei. Pentru rezolvarea lor nu mai lipseşte decît calculul. Adică totul.

Noul instrument matematic

„Nimeni să nu intre aici de nu e geometru". Nouăsprezece veacuri după Platon, Galileo Galilei din *Saggiatore* în 1623 („Natura este scrisă în limbaj matematic") şi Descartes, cel din *Dioptrique, Météores, Discours,* gîndesc, spun şi fac la fel. La fel şi mai bine. Totul se află aici. Matematicile grecilor, adică geometria nu dau cheia naturii. De două mii de ani ele au ajuns să-şi epuizeze mijloacele la Alexandria. Să forţăm cuvintele şi conceptele. Ultimul, şi poate cel mai ilustru dintre alexandrini, ultimul constructor al unui univers închis, potrivit geometriei euclidiene şi de o cinematică plată, este Copernic*. Heliocentrismul din *De Revolutionibus* — revoluţionar *a posteriori* — — nu-l contrazice pe Ptolemeu. El este ultima şi geniala contribuţie adusă magnificii geome-

trii celeste. „*Der Narr*“, bombănea Luther în *Discuții la masă*, nebunul, da, care fără altă rațiune decît estetică, în funcție de nevoile de ordine și de frumusețe ale geometriei celeste, pune să se învîrtească în jurul Soarelui acest Pămînt cumsecade pe care-l știm rotund de cînd vedem o navă dispărînd la orizont, dar pe care-l simțim masiv, greu, solid și tare, bine înțepenit în centrul universului, fără ajutorul lui Iosua în fața zidurilor Ierihonului.

Preistoria astronomiei moderne nu începe nici cu Copernic, nici cu prudenta și relativista prefață a lui Osiander, ea se numește Kepler, elipsa, legea vitezelor și armonia numerelor. Elipsa lui Kepler, spre deosebire de cercul cu stupida lui frumusețe plastică, este un instrument de calcul. De la matematica figurilor geometrice la matematica numerelor — ce progres hotărîtor în ordinea abstractizării. „Natura se scrie în limbaj matematic“, Cuvîntul Domnului, care după ce a scos-o din neant (din neant, nu din haos) organizează lumea, este algebra. Matematica = algebră. Aceasta în 1623, se subînțelege.

Constructorii lumii moderne se numesc Galilei, Kepler, Descartes, Leibniz, Newton. Sînt, incontestabil, cei cinci mari. Galilei, din pricina dinamicii, a primei fizici cantitative, Kepler, pentru formularea celei dintîi legi științifice veritabile, și pentru astronomia numărului, Descartes, pentru contribuția matematică și pentru radicala simplificare materie-suprafață, Leibniz, pentru calculul infinitezimal, Newton, pentru calculul infinitezimal și pentru unificarea analitică a întregii fizici terestre și celeste pe baza progresiei simple a maselor și a progresiei geometrice a vitezelor. Mai trebuie adăugate două nume: Viète (1540—1603) și Fermat (1601—1665).

Secolul al XVI-lea triumfă în ordinea lucrurilor: în cea a ideilor el este sufocat, stînjenit de trecut, timid, deseori retrograd, parcă obosit de adevăratele cutezanțe ale ultimei

scolastici medievale. Într-adevăr, el a inventat puțin. Nu este oare secolul al XVI-lea ultimul foc tras de îndepărtata Antichitate, care, din secolul al IV-lea pînă în secolul al XVI-lea, nu a sucombat încă total? O examinare lucidă ne interzice să zăbovim la modernitatea secolului al XVI-lea sau la așa-zisa revoluție coperniciană. Și totuși, să ne ferim de-a fi nedrepți: secolul al XVI-lea nu a acumulat doar izbînzi materiale, el împarte cu secolul al XVII-lea o mare aspirație către Dumnezeu fără de care n-ar fi existat revoluție în cunoaștere pentru că numai ea a putut susține ipoteza structurii matematice a lumii, ipoteză nebunească și imprudentă, fără un Dumnezeu garant și creator de ordine; dar mai ales, secolul al XVI-lea a desăvîrșit, oarecum de nevoie — nevoia navigatorilor care atrag colectivitățile umane într-o economie-lume — și mai mult din joc, instrumentul intelectual al descifrării naturii.

Renașterea studiilor matematice este plasată tradițional la sfîrșitul secolului al XV-lea. Ce rol să atribuim intuițiilor lui Nicolaus de Cusa (1401—1464), acestui prefigurator fără probe al unui univers nedefinit, a cărui afirmație privitoare la identificarea formală a cercului cu un poligon cu o infinitate de laturi anunță geometria indivizibilelor al cărei punct de plecare îl dă Kepler cu *Nova Stereometria doliorum?* Peuerbach (1423—1464), Regiomontanus (1436—1470), Luca Pacioli (1445?—1514) sînt marii făurari ai acestei îndepărtate istorii despre o știință matematică centrată exclusiv pe calcul. Ce se putea face în geometrie dacă nu să se pună în slujba unei noi răspîndiri a Anticilor tehnicile tiparului? Umaniștii, buni purtători ai gîndirii altora, își asumă ei această operație fără a înțelege bine totdeauna. Koyré a rezumat mișcarea din secolul al XVI-lea într-o formulă fericită: de la algebra retorică, la algebra sincopată. Școlii germane din timpul lui Johann Werner (1468—1528) îi revine me-

ritul de a reforma notațiile. Algebra*, de acum încolo este un fel de scriere. Școala italiană, cu Scipione del Ferro și Cardan, înfruntă misterele algebrice de gradul trei și perfecționează, împreună cu Stevin (1548—1620), sistemul de notare. Să nu exagerăm modernitatea acestei algebre arhaice, fie și sincopată de scrierea rapidă a unei largi game de simboluri: „Concepția despre aritmetică și algebră a Renașterii rămîne la nivelul celei a gramaticianului; ea este semiconcretă: se urmează regula generală, dar se operează asupra unor cazuri — cuvinte sau numere — concrete".

Dar iată-l pe Viète (1540—1603), adică pe cel care a introdus notarea necunoscutei în expresiile algebrice, perfecționată în curînd de către Descartes (din nou el). Se produce, în sfîrșit, marea transformare a gîndirii algebrice, smulsă din gramatică și aruncată către gradul de abstractizare al logicii pure. Algebra, această logică formală a lumii moderne „dincolo chiar și de abreviere, devine simbol și *logistica numerosa*, pentru a întrebuința expresia lui Viète*, se ridică la nivelul așa numitei *logistica spaciosa*" (A. Koyré).

François Viète dă în 1579 lucrarea *Canon mathematicus* a cărui tipărire va dura opt ani din pricina tabelelor. Sosește noua epocă a trigonometriei. Adriaan von Roomen (1561—1615) lansează în 1593 faimoasa provocare. O putem formula astfel: „Într-un cerc de rază I, fiind dată coarda unui arc, să se găsească cercul în a sa patruzeci și cincea parte". Răspunsul lui Viète este rapid. El va fi completat de Fermat mai tîrziu.

Să lăsăm provocările în jurul numărului ale cărui zecimale se prelungesc. Meritul lui Viète este de a fi lansat o dată cu notarea necunoscutei bazele marii însoțiri dintre geometrie și algebră, analiza. Pentru a traduce izomorfismul fundamental între domeniul algebrei numerice și cel al analizei geometrice care se ghicește a fi subiacentă în geometria anticilor el

inventează în legătură cu „logistica sa specioasă" o artă a calculelor bazată pe simboluri sau litere reprezentînd mărimi, atît geometrice, cît și aritmetice.

Descartes și mai ales Fermat* au construit, plecînd de la schițele lui Viète, geometria analitică. Se fundamentează, de asemenea, teoria numerelor prin Fermat, logaritmii prin Napier* (1550—1617), calculul probabilităților prin Pascal, Fermat și Huygens. Pentru ca matematicile clasice dinaintea revoluției matematicilor noi, născute în secolul al XIX-lea din geniul lui Gauss, Lobacevski și Bernhard Riemann, matematicile relativității, să atingă punctul lor de maturitate, ultimul pas de străbătut este cel al calculului infinitezimal. La început apar calculul diferențial și calculul integral, în curînd reunite. Urmează apoi frații Bernouilli, Jacques și Jean, L'Hospital, dar mai cu seamă, asimilînd și depășind munca de un secol de la Viète încoace, marele Newton, mai clar, mai sistematic decît Leibniz, mai fecund, purtător în mai mare măsură de elemente ce anticipează dezvoltarea. Leibniz, amatorul genial, istoricul, juristul, filosoful, transformă cea mai abstractă dintre științele abstracte, încă de pe acum aproape riemaniană. După el, timp de un secol și jumătate — Clairaut, Euler, geometria analitică a spațiului, d'Alembert, sistematizarea geometriei descriptive de către Monge, perfecțiunea întrucîtva mărginită a lui Laplace — matematicile clasice nu mai reușesc decît să se plafoneze în pofida unei infinități obositoare de nenumărate îmbunătățiri mărunte. Despre o transformare radicală nu este vorba.

De la universul închis la universul infinit

S-a format o masă critică de revoluție. S-a declanșat un proces de dezvoltare — iată revoluția științifică, radicala revoluție a reprezentării lumii și a concepțiilor.

Sectorul stimulator — ca să împrumutăm încă un termen din economia politică — este astronomia. Primele legi științifice formulate într-o manieră matematică sînt cele formulate de Kepler în 1609: fizica întemeiată pe proprietăți se năruie datorită cerului; asocierea dintre celest și sublunar îl pulverizează pe Aristotel. Prima mecanică este mecanica celestă. Matematizarea lumii coboară din cer. Vedem mai bine de departe decît de aproape. Sîntem mai îndrăzneți față de stele decît față de o bucată de lut. Inițial, așadar, totul este o problemă de astronom și de filosof. Se poate oare afirma primatul absolut al gîndirii teoretice asupra gîndirii practice, anterioritatea științei față de tehnică? Și totuși — s-a văzut — nici o altă știință n-a adoptat mai repede și cu mai multă îndrăzneală posibilitățile oferite de progresul tehnic. Astronomia clasică, nesățioasă consumatoare de mijloace matematice, cuib de calcule interminabile, reprezintă forța motrice a progresului tehnic prin intermediul lunetei, micrometriei și telescopului.

Ea determină, în mai mică măsură decît o suportă, contralovitura din partea revoluției filosofice. Moartea cosmosului închis, transmis Evului Mediu de Antichitatea păgînă, care se grăbise să uite înspăimîntătoarea lume infinită, dar incoerentă întrevăzută intuitiv de către Democrit este faptul cel mai important din secolul al XVII-lea. În ultimă instanță el impune o anumită sensibilitate religioasă. „Dumnezeul ascuns“ din secolul al XVII-lea nu se află, cum doresc Lucien Goldmann și istoria intelectuală marxistă heterodoxă, într-un moment de cotitură al avatarurilor luptei de clasă. El nu trebuie considerat după oarecarea pierdere de prestigiu a slujbelor religioase. El este Dumnezeul creator al unei lumi nemăsurat de mari, mai puternice, mai implacabile prin ordine, mai de neînțeles prin rațiune decît ar fi îndrăznit cineva să viseze vreodată. Niciodată oamenii n-au măsurat pînă la ce punct erau

adevărate, dincolo de orice înțelegere posibilă, cuvintele psalmistului: „Adîncurile cerurilor povestesc despre gloria lui Dumnezeu. Iar nemărginirea vădește opera mîinilor Sale". Dumnezeul ascuns care vorbește misterios în liniștea terifiantă, în Cuvîntul imediat atestat și recunoscut al Primei Reforme, în Cuvîntul transmis indirect celei de a doua Reforme, acest Dumnezeu care, grație măreției sale nu poate fi accesibil decît în misterul Incarnației, Dumnezeul elitei reformate a celor două Europe reunite, cea protestantă dură cu Gomar și cea catolică dură cu Bérulle, Saint-Cyran și Pascal nu are nici o legătură cu Dumnezeul cumsecade al umaniștilor creștini. Dincolo de cupola pulverizată a lui Aristotel și a Sfîntului Toma d'Aquino, secolul al XVII-lea, creator al spațiului infinit, secolul lui *Sensorium Dei* al lui Newton, nu mai poate afla, în fundul lunetei și al telescopului, decît înspăimîntătoarea *natura naturans* a lui Spinoza sau Dumnezeul din Sinai. „Este un lucru groaznic să cazi în mîinile Domnului celui viu" (Heb. X, 31) se repetă cu insistență la Port-Royal.

Pentru a înțelege bine originalitatea profundă a secolului al XVII-lea și caracterul unic al spărturii din anii 1620—1630 se cuvine, din nou, să readucem la adevăratele sale dimensiuni „pretinsa revoluție coperniciană". Să-i dăm cuvîntul lui Alexandre Koyré: „Vechile tradiții, tradiția metafizicii Luminii . . . reminiscență platoniciană, neoplatoniciană și neopitagoriciană . . . pot explica singure emoția cu care vorbește Copernic despre Soare". Trebuie oare să vorbim despre o heliolatrie la acest polonez din Pomerania baltică, aparținînd unei lumi însetată de o lumină care i se oferă cu zgîrcenie? Nu, Copernic nu este copernician. Primii copernicieni? Galilei, într-o oarecare măsură Kepler, Père Mersenne, acest popularizator de valoare și, mai ales, adevăratul inventator al infinității lumii, René Descartes, nobilul din Poitou cu privirea ciudată. „Universul

lui Copernic nu este spațiul infinit al fizicii clasice. El are limite ca și cel al lui Aristotel. El este mai mare, desigur, mult mai mare, atît de mare încît nu se poate măsura *(immensum)* și totuși este finit — cuprins în și limitat de sfera stelelor fixe“*. Planetele se învîrtesc în jurul soarelui pe orbite reale. „Orbitele se rotesc din cauza formei lor și poartă planetele rătăcitoare care sînt prinse în ele aidoma bijuteriilor în montura lor. Este o ordine mirifică, o astrogeometrie luminoasă, o cosmooptică fastuoasă care ia locul astro-biologiei lui Aristotel... Nimic nu pare mai departe de știința noastră, de noi, ca viziunea asupra universului a lui Nicolaus Copernic. Fără ea, totuși, știința noastră n-ar fi putut exista“.

Copernic a lăsat neclintite cele două stînci ale fizicii aristotelice a calităților: dualitatea lumii fizice și mișcarea naturală. Edificarea gîndirii moderne trece prin distrugerea celor două noțiuni. Ea presupune unitatea fundamentală a lumii fizice și inerția. Cu toate acestea, Copernic provoacă pe furiș, poate fără să-și dea bine seama, două crăpături mărunte în stînca aristotelică prin care Kepler, Galilei și Descartes vor arunca mașina în aer. Dificultatea și slăbiciunea sistemului heliocentric era de a mișca Pămîntul și drept urmare, de a-l menține etern, printr-o mișcare violentă, în afara locului său natural. Pentru a apăra heliocentrismul, Copernic este silit să modifice noțiunea de greutate: „Eu, cel puțin, consider că gravitatea nu este altceva decît o anumită năzuință naturală împlîntată în lucruri de Providența divină a Creatorului lumii de a se regăsi în unitatea și integritatea lor concentrîndu-se sub forma unui glob“. Acest text frumos citat de Alexandre Koyré nu semnifică poate decît o întoarcere în urmă. El este mai aproape de Empedocle și de Platon (tendința celor asemănători să se unească și să formeze un tot), decît de Newton. Dar, în pragul gîndirii moderne, tot ceea ce este împotriva gîndirii aristotelice

slujește umanitatea: „Și putem presupune că această tendință aparține deopotrivă soarelui, lunii și altor aștri rătăcitori în așa fel încît datorită tăriei sale ei rămîn în sfericitatea în care ne apar cu toate că își efectuează itinerarele în mai multe moduri". Este a doua crăpătură care, lărgindu-se, conduce la unitatea lumii celeste și sublunare.

Trebuie să-l așteptăm pe Kepler pentru a trage folos din această intuiție informă. Paradoxal, Kepler îl precede pe Galilei. Inerția apare în cerul lui Kepler înainte de a coborî pe pămîntul lui Galilei și de a-și găsi cu acest prilej formularea perfectă și cvasi-definitivă. Încă o dată apare în acțiune motorul astronomic.

Nu, Copernic n-a convins pe nimeni în cursul celei de a doua jumătăți a secolului al XVII-lea. Cu siguranță nu a convins bunul simț popular, exprimat de zeflemeaua lui Luther, dar nu i-a convins mai mult nici pe învățați, pe cei foarte savanți. Aceștia se mulțumeau cu depășirea dialectică a lui Tycho Brahe. Soarele se învîrte în jurul pămîntului, restituit astfel locului său natural, dar planetele se rotesc în jurul Soarelui, fapt ce nu prezintă nici un inconvenient deoarece, corpuri celeste fiind, ele sînt lipsite de masă. Și iată cum sînt păstrate, în raport cu sistemul lui Ptolemeu, avantajele simplicității și eleganței sistemului copernician. Un alt avantaj, cînd astronomia de observație, această știință utilă, realizează în momentul în care navele din Europa atlantică brăzdează marea, între 1580 și 1610, acel prodigios salt înainte care depășește radical acuitatea antică, sistemul care salvează cel mai bine aparențele este tot sistemul lui Tycho Brahe. Nu vorbea oare Pascal chiar și după treizeci de ani de la pledoariile coperniciene ale lui Mersenne despre trei sisteme ale lumii — Ptolemeu, Copernic, Tycho Brahe — între care este imposibil să alegi, în pofida „tăcerii eterne a spațiilor infinite"? Kepler scrie în legătură cu eroarea de 8 minute privitoare la

poziția lui Marte (limita preciziei de observare în epoca lui Ptolemeu era de 10 minute) următoarele propoziții care vor împinge gîndirea sa pe calea revoluționară: „Nouă, cărora grația divină ne-a dăruit în Tycho Brahe un observator de o asemenea valoare încît observațiile sale ne dezvăluie eroarea... comisă de Ptolemeu, ni se pare potrivit să primim cu mulțumire această binefacere a lui Dumnezeu și să scoatem folos din ea". Dovadă, dacă mai este nevoie, despre slaba însemnătate imediată a „revoluției coperniciene". Tycho Brahe, limitîndu-l pe Copernic, a salvat și a întărit ceea ce era util și asimilabil înainte de mutația științifică a anilor 1620—1630.

Cel puțin în Europa catolică se constată absența unei reacții rapide față de revoluția coperniciană. Ridicarea din umeri a lui Luther nu trece dincolo de bunul simț contrariat. Melanchton, cel care a definit ortodoxia luterană, este mai sever. Pretenția de a mișca Pămîntul și de a opri Soarele i se pare absurdă. S-a observat oare cum trebuie fondul neîncrederii sale? Melanchton, față de Luther, este totdeauna preocupat să salveze în interiorul Europei reformate scolastica realistă. Spre deosebire de nominalismul lui Luther, în cazul lui s-a putut vorbi despre tomism. Argumentele lui Melanchton nu provin din Cuvîntul Domnului. Ele sînt aceleași care vor împinge Roma să intre în acțiune. Mai tîrziu. Condamnarea lui Copernic datează din 1616, cea a lui Galilei din 1632, în numele lui Aristotel. Ce înseamnă această dublă condamnare de la începutul secolului al XVII-lea? Zbieretul măgarului scolastic, amețeala în fața noilor dimensiuni ale lumii, groaza de spațiile infinite. Aristotel îi condamnă pe Copernic și Galilei la începutul secolului al XVII-lea în numele unei vechi victorii repurtate în secolul al XIII-lea de către necesitarismul grecesc grație sfîntului Toma (1225—1274), împotriva augustinismului și a afirmației tîrzii, în 1277, prin Etienne Tempier,

despre posibilitatea infinității, pluralității, mișcării lumii, despre Atotputernicia întru libertate a Dumnezeului autorevelat.

Cosmosul a cărui distrugere o desăvîrșește René Descartes este universul închis al lui Aristotel, nu absurdul bulgăre mărunt plutind într-un vid infinit, ci o lume coextensivă, cu spațiu fizic. În afara universului lui Einstein, ca și în afara celui al lui Aristotel, nu există nimic, nici chiar vidul. Într-o asemenea măsură încît nici expresia *în afara* nu are sens. Oare universul care supraviețuia la sfîrșitul secolului al XVI-lea era tot atît de neclintit în rigoarea lui ca universul lui Einstein? Printr-o adevărată aberație, cosmosul eretic al lui Aristotel va fi considerat de teologii Inchiziției ca fiind necesar Revelației.

Dacă sfîrșitul cosmosului lui Aristotel marchează punctul de plecare al gîndirii moderne, calea acesteia o deschide Giordano Bruno (1548—1600). Și el îi este martirul. Arestat de Inchiziție în 1593, întemnițat timp de șapte ani, excomunicat și ars pe rug la Roma, la 17 februarie 1600, Giordano Bruno nu este nici astronom, nici fizician, ci mai curînd filosof și teolog. „Printr-o intuiție genială, devansîndu-l pe Galilei... depășindu-i pe Digges... Benedetti... Bruno enunță ideea esențială a infinitului din astronomia nouă și opune viziunii medievale a unui cosmos ordonat și finit“, păstrată de Copernic și Kepler „propria sa intuiție a unui univers infinit, imens și care nu se poate cuprinde“, populat de o infinitate de lumi asemănătoare cu a noastră. El publică în limba latină în 1591 și, de asemenea, în 1593. Poate să nu i se fi iertat că a scris în italienește *Del infinito universo e mondi* în 1594? Iată exprimat cu mai multă vigoare ceea ce simțise încă Nicolaus de Cusa: dacă universul este finit, el nu va fi nicăieri, adică în neant, va fi neantul însuși. Comparat cu Dumnezeu, universul nesfîrșit este totuși mai puțin decît un punct, nimic. „Și totuși chiar această nimicnicie a lumii

și a corpurilor ce o compun implică infinitatea sa... Lumea creată de Dumnezeu, pentru ca să fie perfectă și demnă de creatorul ei, trebuie să conțină cu necesitate tot ceea ce poate constitui obiect de creație, adică ființe individuale și nenumărate, pămînturi, stele, sori și lumi. Astfel... Dumnezeu are nevoie de un spațiu infinit pentru a plasa în el numărul infinit al creaturilor sale". Dar această lume infinită nu ajunge oare, ca în vremea lui Laplace, să i se substituie lui Dumnezeu? Iată, toată diferența care separă totul infinit al lumii de totalitatea infinită a lui Dumnezeu: „... spun Dumnezeu total infinit pentru că el se află în întregime în lume și în fiecare din părțile sale în chip infinit și total; în opoziție cu infinitatea universului care se află total în tot, dar nu și în părțile pe care noi le putem cuprinde cu mintea, dacă totuși, în raport cu infinitul, ele pot fi numite părți". Giordano Bruno, acest mare creștin al unui mare secol religios, a fost ars la 17 februarie 1600 în numele necesitarismului grec pentru că a proclamat atotputernicia Dumnezeului biblic în fața Inchiziției lui Aristotel.

Descartes împinge fățiș lumea către infinitate. Lui îi aparține absoluta *reductio scientiae ad geometriam*, reducerea științelor la geometrie, deoarece materia se confundă cu întinderea. Universul material se confundă deci cu spațiul geometriei euclidiene. Iată, așadar, noul univers..." obiectul geometrilor, pe care-l concepe ca un corp continuu sau ca un spațiu indefinit (pentru că nu ne putem imagina un spațiu limitat altminteri decît printr-un alt spațiu) vast în lungime, lărgime și înălțime sau adîncime, divizibil în diverse părți care ar putea avea diferite chipuri și mărimi..." Dar Descartes, un mai bun mînuitor al limbajului filosofic decît Giordano Bruno — dacă pe de o parte el pulverizează scolastica, pe de alta îi cunoaște și subterfugiile — se ferește cu grijă să reia distincția, cam prea clasică, între „totul infinit" al lumii și totalitatea infinită

a lui Dumnezeu. El adoptă terminologia lui Nicolaus de Cusa, autorul frumoasei imagini a cercului a cărui circumferință nu se află nicăieri și al cărui centru se află pretutindeni, lumea este „indefinită", Dumnezeu singur este „infinit".

Universul lui Descartes este indefinit și, simplificare utilă, este plin. El cuprinde o materie subtilă omniprezentă, o dinamică simplistă a dezvoltării, vîrtejurile motorii. Toată această construcție, cam prea simplă, va rezista cu greu în fața lui Newton. Alegerea, are, cel puțin, un avantaj: ea diminuează răsunetul rupturii pentru că reușește să păstreze, în fapt dacă nu în formă, coexistența practică a spațiului și a materiei.

Cea mai mare dificultate a cosmologiei moderne după Descartes și pînă în 1915 — cînd Einstein optează pentru un cosmos riemannian — rezultă din menținerea spațiului acolo unde nu există nimic.

Astfel încît cosmologia din perioada clasică, deoarece optase să rămînă logică, se păstra cu strictețe în limitele viziunii perfect coerente a lui Newton: spațiul ca *Sensorium Dei,* sau, dacă preferăm, neexistînd decît în Dumnezeu. Spațiul infinit într-o filosofie coerentă, înseamnă Dumnezu creînd lumea în perpetuitate (Malebranche), Dumnezeu intervenind pretutindeni și în fiece clipă (Newton). Universul lipsit de Dumnezeu al lui Laplace, așa cum este conceput și propus, este o absurditate filosofică. Ceea ce nu-l va împiedica să triumfe, triumful absurdului fiind în orice împrejurare cea mai previzibilă și mai naturală dintre soluții.

„Dumnezeul unui filosof și universul său, scrie Koyré, își corespund totdeauna. Or, spre deosebire de marea majoritate a Dumnezeilor anteriori, Dumnezeul lui Descartes nu este simbolizat de lucrurile pe care le-a creat". El nu se face cunoscut în univers decît ca fixitate, cauză metafizică, așadar dovadă de triumf pen-

tru necesarele legi ale inerției și conservării mișcării formulate de Galilei. Nu există nici o analogie între Dumnezeu și univers, nici *imagines* nici *Vestigia Dei in mundo*. „Nu vei face chip cioplit și nici înfățișări ale lucrurilor văzute sau nevăzute". Orice imagine a lui Dumnezeu, orice reprezentare a lui Dumnezeu, orice discurs asupra lui Dumnezeu înseamnă, în ultimă instanță, idolatrie și cade sub incidența primei porunci a Vechiului Testament. Dumnezeu nu poate fi deci cunoscut decît prin autorevelație. Pentru că între el și ființa pe care a creat-o el diferența este absolută, ireductibilă, de netrecut, de neconceput și de neînțeles. Dumnezeu nu poate fi cunoscut decît în măsura și în limita Revelației, adică a Incarnării: „... mîntuirea și adevărul au venit prin Isus Hristos. Nimeni nu l-a văzut niciodată pe Dumnezeu; Fiul unic aflat în sînul Tatălui l-a înfățișat". (Ioan, I, 17—18) Europa n-a avut în toată istoria ei decît doi filosofi (Grecia i-a epuizat pe toți): Descartes și Hegel, și unul și altul în fruntea unui univers. Numai ei sînt capabili să cuprindă și să depășească tot ce este contradictoriu. Iată de ce există o stîngă hegeliană și o dreaptă hegeliană așa cum există o stîngă carteziană și o dreaptă carteziană: Spinoza și Malebranche. Sau nu. Spinoza și neo-augustinismul teocentricilor Reformei catolice. Nu este întîmplător dacă tot ceea ce se cheamă impropriu jansenist*, adică, pur și simplu, tot ceea ce este important din gîndirea catolică a secolului al XVII-lea se nutrește, în filosofie, din cartezianism. O gîndire teologică care se vrea axată în întregime pe Revelație nu are nevoie de o scolastică tomistă pe care umanismul și modernismul anacronic o hulesc la fiecare cuvînt. Ea își găsește fără efort în patristică călăuza care o îndrumă. Ea este augustiniană. Reforma catolică a fost augustiniană și carteziană — legătura dintre cele două direcții a fost stabilită încă de mult de Henri Gouhier. Dar Dom Robert Desgabets (născut în

primii ani ai secolului al XVII-lea, aproape de Verdun), teologul de la Saint-Vanne, o spune cu simplitate: filosofia „domnului Descartes fiind curățată de defectele sale are o legătură specială cu adevărata și vechea teologie pe care o scoate din Scriptură și din Tradiție și mai cu seamă din operele sfîntului Augustin...“. Altundeva, adresîndu-se celor din Saint-Vanne, el îi felicită pentru că au adoptat cartezianismul: „Nu trebuie să ne mirăm de a vedea că motivele care v-au atașat de învățătura sfîntului Augustin v-au făcut, de asemenea, să adoptați o filosofie care este aproape toată întemeiată pe principii și care urmează o metodă geometrică ce instruiește fără să tăgăduiască“. Astfel, cosmologia și teologia se regăsesc. După Descartes, nu va mai exista, pentru un spirit conștient, un alt creștinism posibil decît fundamental creștin. *Deus sive natura*, Spinoza sau Saint-Cyran, Gomar, Raskol, putem scrie mereu forțînd termenii. Descartes mătură împreună cu universul închis al lui Aristotel și Dumnezeul după chipul și asemănarea omului din antropo-teologia profanatoare a tuturor umaniștilor creștini, de la scolastica realistă a Sfîntului Toma pînă la totalitatea adevărurilor Părintelui Garasse.

Acest proces nu decurge, desigur, fără o confuzie cumplită. Schimbarea dimensiunii universului nu este o problemă ce interesează doar filosoful și savantul. Dincolo de domeniul intelectual este implicată afectivitatea.

Pămîntul nu s-a mișcat; Eratostene calculase bine, cu o foarte mică aproximație cei 12 742 kilometri ai razei noastre terestre și călătoria lui Magellan în jurul lumii i-a dat, experimental, dreptate. Acest lucru, un bun cîștigat la sfîrșitul secolului al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea, dezvăluie confuzia lui Posidonius și Martin de Tyr, autori ai globului pămîntesc datorită căruia, din greșeală, Cristofor Columb a ajuns în America. Pămîntul este cunoscut mai bine.

Dar iată și imaginea cerului cum arată privit prin lunetă. Pentru Marin Mersenne, media convenabilă a celor mai bune evaluări din preajma anului 1630, a evaluărilor cele mai general admise, plasează Soarele la 1 142 de raze terestre distanță de Pămînt, adică la aproximativ 6 500 000 de kilometri (în loc de 148 000 000, distanță reală). De douăzeci și patru de ori mai puțin. Chiar stelele pe care Kepler le agață încă de o sferă fixată sînt, se presupune, la o distanță, în medie, de 14 000 de raze adică la 79 000 000 de kilometri, la mai puțin de 5 minute lumină (Alfa Centauri se află la 4 ani și 4 luni) 2 000—3 000 de ani-lumină reprezintă o mărime moderată; în privința galaxiilor trebuie să calculăm în sute de milioane de ani-lumină). Astronomia de la sfîrșitul secolului al XVI-lea și de la începutul celui de al XVII-lea plasează deci stelele nemișcătoare, limita universului închis, dincolo de care nu mai există nici spațiu, nici nimic altceva (dincolo de care însuși cuvîntul nimic nu mai are sens), la ceva mai puțin de jumătate din distanța reală care separă Pămîntul de Soare.

Care e cauza acestei erori? Luneta astronomică mărește planetele, nu și stelele. Pentru măsurarea distanțelor „nu se dispune încă decît de paralaxe calculate pentru două puncte situate pe Pămînt, ideea de a măsura paralaxa orbitei terestre nu apare înainte de secolul al XVIII-lea și nu va da rezultate decît în secolul al XIX-lea“. Iată deci întinderea a ceea ce Robert Lenoble a numit, simpatic, micul univers al lui Don Camillo al clasicilor. Nu al clasicilor, al preclasicilor, deoarece prima forare precisă în imensitatea universului datează cu exactitate din 1672. Și Robert Lenoble aproape că se amuză cînd scrie: „În centrul Pămîntului destul de frecvent este plasat Infernul, ca în vremea lui Dante și a lui Vergilius. În Irlanda, *Purgatoriul sfîntului Patrick* are încă o mare trecere. Dincolo de sfera stelelor, adică aproape

la jumătatea distanței de locul în care noi plasăm Soarele" — atins de rachete din 1958 — „Dumnezeu tronează în măreția sa înconjurat de îngeri și de prea fericiți". Este o religie care mult timp a avut nevoie de suporturi materiale, de o localizare în spațiu. „Dar vine ceasul și chiar a venit cînd adevărații credincioși îl vor adora pe Tatăl Ceresc întru spirit și întru adevăr". (Ioan, IV, 23).

Totul se va mișca, mai întîi lent. Să ne înțelegem bine, universul lui Descartes este indefinit, potrivit expresiei tehnice, sau infinit, din punct de vedere comun, dar este totuși un univers de filosof, nu de astronom. Mersenne, care își asumă și difuzează dimensiunile pe care le-am citat, este un copernician hotărît. Or, prin simplă reflecție, copernicienii — și de la Galilei nu vor mai exista, în curînd, în știință, decît copernicieni; ezitarea lui Pascal este tactică, dar „tăcerea eternă a spațiului infinit" este o formulă carteziană, deci *a fortiori* coperniciană — aveau nevoie de un cer mult mai întins decît cel al cosmologiei ptolemeice sau tycho braheiene: „Imensa orbită a Pămîntului în jurul Soarelui nu modifică nici strălucirea Soarelui și nici mărimea și forma constelațiilor". Grosismentul lunetei crește dar de fiecare dată, nemișcate, stelele sfidează zadarnicele noastre măriri. Copernic și apoi Galilei au propus să fie îndepărtată sfera stelelor fixe. S-a ajuns la ideea că sfera stelelor fixe nu este unică și că stelele sînt dispuse în planuri diferite. Sînt simple speculații pe care nu le susține nimic. Măsurarea concretă a universului începe în 1672, odată cu ideea temerară și prodigioasă a lui Jean Picard (1620—1682), somitatea astronomiei franceze, înainte de apariția lui Cassini, și animator al Observatorului de la întemeire (1667). El montează o lunetă pe sfertul de cerc (avînd raza de 1,03 m) pe care îl folosește pentru măsurarea razei terestre. În 1672, el ajunge la o apreciere exactă a distanței de la Pămînt la Soare. În timpul călăto-

riei sale la Uraniborg (Danemarca) pentru a reface unele dintre observațiile lui Tycho Brahe al cărui nume obsedează astronomia din secolul al XVII-lea, el descoperă din întîmplare, fără să-și dea bine seama, fenomenul aberației, adică rezultanta aparentă a compunerii dintre viteza razei luminoase incidente și viteza de rotație a Pămîntului în cursul mișcării sale anuale. El alcătuiește la Paris nucleul celor mai buni astronomi de observație, Picard, Auzout, Römer, Huygens, avînd în fruntea lor, peste puțin timp, pe marele Jean-Dominique Cassini*, născut în comitatul Nice în 1625, succesor al lui Cavalieri la catedra de matematică din Bologna, atras la Paris de către Ludovic al XIV-lea și naturalizat ca supus francez în 1673. Cassini descoperă separarea inelelor lui Saturn (intervalele dintre inele au păstrat numele de diviziunea lui Cassini). El încearcă să rezolve marea problemă a planetelor mediceene, numite impropriu astfel de Galilei, a primilor patru sateliți ai lui Jupiter, alcătuiește tabele precise și-l însărcinează pe Römer cu calculele. Or, surpriză, Römer constată un avans sau o întîrziere sistematică a eclipselor după cum Jupiter se află în opoziție sau în conjuncție: abaterea totală reprezintă dublul timpului pe care-l consumă lumina spre a parcurge distanța de la Soare la Pămînt. „Nota lui Römer* (G. Walusenki) asupra vitezei luminii datează din 22 noiembrie 1675, așa cum reamintește o placă de comemorare a Observatorului din Paris...“. La 22 noiembrie 1675 este măsurată — deocamdată nu este decît o valoare numerică — viteza luminii. Universul infinit al lui Descartes va avea în curînd, prin timpul-lumină, o unitate de măsură pentru nemărginirea sa.

Măsurarea spațiului, măsurarea timpului... Cele două operațiuni sînt strîns legate între ele. Am semnalat deja reflecția lui Descartes din *Météores*. Mersenne acorda încă 3 000 de ani celor 4 000 care preced venirea lui

Hristos. Dar reflecția lui Descartes asupra descoperirilor lui Fabricius, Galilei și Scheiner, adică prima schiță a unei teorii moderne a originii sistemului solar, punctul de plecare al unei reflecții ce culminează cu gîndirea lui Laplace (1747—1827) pune definitiv totul în discuție. Fugii iremediabile a spațiului în afara datelor perceptibile îi răspunde fuga timpului. Ca un ecou la miile de ani și în curînd la milioanele de ani-lumină apar sutele de mii peste sutele de mii de ani-timp. Secolul al XVII-lea nu reacționează imediat. „Afacerea Galilei datează din secolul al XVIII-lea, nu din secolul al XVII-lea“, scrie, nu fără dreptate, Robert Lenoble. Răul de timp lung este totuși mai imediat și mai grav decît cel al infinității spațiului. În gîndirea lui Pascal care rezumă întreaga angoasă cosmică a epocii clasice, tăcerea eternă este și mai apăsătoare decît spațiile nesfîrșite, etern fiind luat nu în accepția tehnică a limbajului filosofic, ci în sensul limbajului curent, adică nu abstractizarea timpului ci proprietatea de infinitudine a timpului. Ceea ce tulbură atît de puternic lumea clasică în descoperirea făcută de ea este perpetuitatea universului său inifinit. Omul occidental nu poate face abstracție de timp. Iată de ce îi vine atît de greu să înțeleagă Cuvîntul despre viața veșnică pe care o confundă inevitabil cu o perpetuare oarecare a unui timp măsurabil. Se cunosc experiențele puerile ale lui Buffon* din secolul următor. Acele globuri rotunde, lustruite, făcute „cît mai precis cu putință, din materiale . . . care pot reprezenta aproximativ lumea minerală“; el va studia cu ajutorul lor procesul de răcire și, pornind de la aceste date ridicole se va strădui să calculeze timpul necesar răcirii pămîntului. Acestea sînt laturile neînsemnate ale științei clasice cînd este mînuită nu de savanți precum Descartes și Newton, ci de oameni mărunți. La drept vorbind totuși nimic nu este fundamental nou. Și infinitatea lui Bruno, și indefinitul lui Descartes

ca și infinitul lui Democrit sînt concepte filosofice, iar distanțele lui Römer, Picard și Cassini sînt distanțe măsurate; supraviețuirea gîndirii aristotelice conciliată de scolastici fără greutate cu creația emanată dintr-un Dumnezeu etern reprezintă o gîndire de filosof, dar bilele lui Buffon și primele fosile... înseamnă introducerea unei evaluări concrete a timpului care nu mai este pe măsura vieții omului și nici a memoriei lui istorice! Or, geologia, adevărata geologie, nu aceea care filosofează — iarăși este cazul, oarecum, al extraordinarelor intuiții ale lui Descartes în *Principia Philosophiae*, apărută la Amsterdam în 1644 —, geologia lui Stenon (Niels Steensen, 1638—1686), aceea mai ales, a Școlii engleze, cu lucrările lui Robert Hooke, Edward Lhuyd, John Woodward, Martin Lister, cu lucrările Școlii germane, cu Athanase Kircher (1601—1680), cu mereu interesatul Leibniz, descoperă fosilele. Lui Robert Hooke (1635—1703), care ar fi fost cea mai însemnată personalitate engleză din perioada clasică, dacă n-ar fi existat Newton și dacă nu i s-ar fi opus acestuia care l-a zdrobit, fără umbră de răutate, de la altitudinea geniului său cosmic, lui Robert Hooke deci îi revine meritul de a fi studiat printre cei dintîi la microscop animale mici fosile și foraminifere, în special din genul Rotalia.

Iată, așadar, punctul de plecare pentru dezvoltarea unei anatomii comparate a plantelor actuale și a plantelor fosile. În Anglia primelor mine de energie fosilă apar primele studii, datorate, mereu, lui Hooke, despre pădurile de azi, despre ligniți și păduri pietrificate. El apropie cu îndrăzneală amoniții fosili de nautilii actuali. Iată chiar și germenii, probabil, care vor crește în transformismul din secolul al XIX-lea în diferite părți. „Este posibil să fi existat diverse varietăți provenite dintr-o aceeași specie...". „Știm că varietatea climatului, a solului, a hranei produc de multe ori o modificare asupra acelora dintre corpuri care

trebuie să le suporte...". Şi aceste gînduri sînt contemporane cu Carol al II-lea, cu desenele lui Le Nôtre şi cu parcul de la Versailles. Ah! fosilele astea plicticoase! Foarte curînd, iată-le învelite în inevitabilele sute de mii de ani. Ele nu vor stînjeni niciodată decît o foarte mioapă gîndire religioasă, care a uitat Cuvîntul lui Dumnezeu ce mişcă văile şi munţii dar ea tulbură seninătatea omului obişnuit. Să ni-l reamintim pe Voltaire şi poveştile sale cu stridii (reacţia sa sceptică în faţa primelor fosile). Voltaire, propagatorul pe continent a ceea ce el a putut înţelege (foarte puţin) din opera lui Newton, nu-i iubeşte pe geologi şi nici geologia, nu agreează această indefinitudine a timpului care pătrunde în viaţa de zi cu zi. Există în ea ceva similar cu o agresiune veşnică la adresa teologiei.

Gîndirea secolului al XVII-lea nu este o gîndire stabilită odată pentru totdeauna. Preţul ordinii clasice este suferinţa şi tocmai de aceea ne emoţionează. Arta din perioada clasică are două culmi: *Les Pensées* şi *Fedra*. „Liniştea eternă" şi „Ariane, sora mea". Să nu ne înşelăm, arta acestei perioade este o artă tragică. Drama a revenit. Tensiunea baroc-clasicism ajunge, fără greutate, la o depăşire dialectică.

Capitolul XIII

BAROC SAU CLASIC
BAROC ŞI CLASIC

Oricine are scrupule să abordeze un asemenea subiect după Victor Lucien Tapié. În urma lui, nu poţi decît să spui încă o dată şi mai puţin bine ceea ce el a exprimat perfect. Secolul al XVII-lea este un secol tragic, secolul al XVIII-lea, nu. Este tragic pentru că timpul liber al celor puţini care-i pun temelia măreţiei e dobîndit cu preţul suferinţei celor mulţi. Dar această situaţie este normală. Totdeauna a fost aşa. Şi în pofida tuturor aparenţelor, lenta decolare a economiei pregăteşte şi realizează o suită impresionantă, cînd nu sînt ignorate, de micropromovări. Dar binefacerile acestui început de misterioasă dezvoltare nu sînt oferite de îndată mulţimii. Sînt capitalizate într-un supliment de timp liber, la vîrful ierarhiei şi mai ales în promovarea unui nou strat social la timp liber. Niciodată timpul liber* nu a fost mai fecund. Acumularea de timp liber determină aproape la fel de sigur revoluţia ştiinţifică pe cît determină acumularea de mijloace de producţie revoluţia economică de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea. Şi poate că această modificare de raporturi între două straturi sociale necesare şi indisociabile dă o notă tragică suplimentară. Nu există în secolul al XVII-lea o sporire a nefericirii celor umili, ba dimpotrivă, dar există o ascensiune în zona interesului şi a cunoaşterii pentru unii. Dacă

pictura franceză cu excepția lui Le Nain îi respinge pe cei umili, pictura spaniolă îi plasează în planul dintîi. Tragicul secol al XVII-lea.

Dar tensiunea tragică se situează mult mai în adîncime. Această categorie de noi beneficiari ai timpului liber, elita burgheziei, condamnată la *otium* de posturile deținute în chip fericit, frînată în ascensiunea sa economică are un timp liber extrem de ocupat: Descartes, bibliotecarul diplomat amator Leibniz, Părintele Malebranche, oratorian, au un timp liber de meditații. Tragedia în secolul al XVII-lea nu se joacă decît cu totul neglijabil la nivelul superficial al lucrurilor, tragedia aparține intimității spiritului.

Tensiunea tragică

Totul în secolul al XVII-lea se învîrte în jurul lui Dumnezeu, al postulatelor Sale, al Mîntuirii. Totul clamează singurătatea brutală a omului. Nu poți transforma nepedepsit atît de fundamental ordinea concepțiilor. Să nu ajungem să spunem că asemenea lucruri rămîn apanajul unui număr restrîns: desigur, pentru unii drama vieții cotidiene este suficientă. Ei au partea lor, neîndoielnic, de pe urma războiului și conjuncturii. Dar orice promovare în ordinea materială, orice acces la timp liber se realizează cu prețul unei suferințe. Există alunecare, transformare, promovare în domeniul suferinței. Tragicului vieții materiale îi corespunde magnifica promovare a torturii în spirit. Să privim lunga, interminabila galerie a magistraților francezi, de la mărunta și ambigua nobilime din care face parte Descartes, la burghezia lui Saint-Cyran, trecînd prin marea „*gens*“ Arnauld și vom avea de ales între penelul lui Frans Hals*, cel al lui Philippe de Champaigne* și al atîtor maeștri mărunți pentru a ne ajuta să le fixăm trăsăturile. Ei, da! tragicul secol al XVII-lea. Cîtă tensiune, cîtă

severitate, cît efort, cîtă tristețe! Așadar pentru asta v-ați mîhnit și ați suferit atît voi plugari din secolul al XV-lea, pentru asta ați luptat atît voi notabili din secolul al XVI-lea, părinți ai acestor magistrați, ajunși printre mărimi datorită muncii voastre, meschinei virtuți a muncii, datorită ascezei de renunțare, sol cu sol, la agoniseala atîtor chinuri îndurate la soare, sub ploaie, în colibele voastre gata să cadă, în fața meselor voastre mai sărăcăcioase decît ați putea spune. Iată-i deci pe acești stăpîni-dascăli ai oamenilor, responsabili, lucizi, cu spiritul rănit de imensitatea universului, pe care reflecțiile lor necruțătoare de burghezi obișnuiți cu calculul rece l-au construit de curînd, îndurerați de paradisul pierdut al unei ordini modeste, copilărești, dar tradiționale și liniștitoare. Iată-i în sfîrșit singuri în fața lui Dumnezeu, a marelui Dumnezeu, bun dar sever ca un tată, a Dumnezeului adevărat, extraordinar de pretențios al Bisericii dezbinate, dar tinzînd în întregul ei să se remodeleze după Cuvîntul Său. Luther înțelesese odinioară făgăduințele: „căci toți au păcătuit și sînt lipsiți de slava dumnezeiască și sînt iertați fără nimica a face, prin mila sa și prin putința mîntuirii care se află în Isus Hristos". „Dumnezeu a iubit într-atît lumea încît i l-a dăruit pe unicul său Fiu pentru ca oricine crede în el să nu piară ci să aibă viață veșnică...". Iată cuvintele scumpe primei Reforme. Or, nu acestea sînt textele pe care le îndrăgește evlavia din secolul al XVII-lea. Cînd citești Biblia — și Europa clasică, elita cel puțin, o citește — atenția sa este reținută în altă parte.

Reformei catolice franceze îi place să repete împreună cu cei de la Port-Royal:

Eu sînt cel ce pedepsește, eu sînt cel ce răsplătește!
Domnul va judeca poporul său,
Nu-i lucru mai cumplit decît să cazi
În mîinile Dumnezeului celui viu

(Evrei X, 30—31)

Da, a doua Reformă este infinit mai tragică, fie că se exprimă în Europa calvinistă, la Dordrecht și sub penelul lui Rembrandt, fie că este în întregime încordată, în Germania luterană, către proba de ortodoxie a ubicuismului, fie că afirmă, prin Avvacum și mișcarea Raskol, împotriva bisericii oficiale ruse, flacăra pură a credinței ortodoxe, fie că se concentrează în direcția Îndurării în Europa augustiniană, copleșită, încetul cu încetul de problema rău pusă a mîntuirii individuale, ce exprimă într-un catolicism mai simplu post-tridentin, în turul de forță mistic al picturii spaniole prin *Expierea lui Hristos* și impresionanta *Dolorosa* ale lui José Ribera (1591—1652), prin marele Zurbarán, pictorul genial al călugărilor extatici — să ne gîndim, de exemplu, la *Aparición de Jesús a San Andrés de Salmera* din mînăstirea din Guadalupe. Și Italia se străduiește: Caravaggio și Carracci exprimă, fiecare în felul său, o dramă religioasă: *Flagelazione, Pietà* din galeria Farnese, ale celui de al doilea, *Învierea lui Lazăr* a celui dintîi, fără a mai vorbi de ceilalți mai puțin importanți. Este un secol religios cu o artă religioasă. Sînt diverse maniere? Desigur, dar în jurul unei preocupări centrale.

Poate tocmai aici găsim cheia unei contradicții evocate adesea de istoricii de artă și clarificate cu ardoare de Victor Lucien Tapié. De ce Europa clasică? Nu este ea oare barocă? Niciodată paradoxul titlului pe care l-am ales nu apare atît de evident ca în momentul în care căutăm expresia artistică a secolului Viziunii tragice.

Nici o activitate nu angajează omul mai deplin decît exprimarea artistică. Iată de ce o societate se exprimă total în și prin arta sa. Toate acestea pentru a ne fi iertat un ocoliș destul de lung. Artiștii din secolul al XVII-lea, conștient sau inconștient, dincolo de nuanțele individuale și regionale, exprimă sau trădează această tensiune tragică. Cu mijloace și într-o

ordine radical diferită. Aceasta este problema. Alexandre Koyré a spus că Dumnezeul unui filosof reflectă viziunea sa despre lume, dacă-l exceptăm pe Descartes, filosoful dualității totale și a transcendenței absolute, cel care exprimă cele mai profunde gînduri ale secolului al XVII-lea. Ba mai mult, există o adîncă similitudine și între cosmologia și ordinea societății din mijlocul căreia izbucnește. Nicăieri ca în China nu se exprimă mai bine armonia universului și cea socială. Tulburarea moravurilor este sancționată prin tulburarea naturii și o serie catastrofală de inundații marchează faptul că împăratul a pierdut mandatul ceresc. Cerul secolului al XVII-lea suferă cea mai radicală transformare pe care o poate concepe spiritul omenesc. Între cosmosul astronomiei ptolemaice și al fizicii aristotelice, care au întîietate pînă în jurul anilor 1620—1630, și pentru cei mai puțin informați pînă spre 1680 și cel al lui Descartes, infinit și plin, și cel dualist al lui Newton, infinit ca spațiul *Sensorium Dei* și vid... schimbarea de natură este absolută. Drama se află acolo, între 1620 și 1690, cînd totul se sfărîmă și renaște în dimensiuni monstruoase pentru omul gîndirii moderne. Mai tîrziu oamenii se vor obișnui. În natura suficientă sieși a oamenilor mărunți din secolul al XVIII-lea, feliile de pepene ale lui Bernardin de Saint-Pierre vor lua locul neghiobiilor inconștient blasfematoare din partea umanismului pretins creștin al Părintelui Garasse. Secolul al XVII-lea, așadar, este istoria unei tensiuni care urcă, apoi, pentru că un asemenea efort, în ultimă instanță, nu poate dura, odată ce vîrful a fost atins se epuizează și slăbește. Una dintre axele de tensiune ale secolului al XVII-lea este axa gîndire-societate. Societatea din secolul al XVII-lea, societate de ranguri, de ierarhie, de calitate mai mult decît de cantitate, provenită din Evul Mediu, corespunde ordinii ierarhice și calitative a fizicii aristotelice și a universului închis. Revoluția

științifică presupune — Descartes ne-a spus asta — punerea între paranteze a socialului. Spinoza și Locke, Spinoza* mai ales, transpune, cu prețul unei simplificări mai grave decît aceea a lui Descartes, printr-o asimilare pe care Descartes o respinge ca pe o mutilare a sistemului său, revoluția carteziană în ordinea morală individuală și, în curînd, prin extindere, alții se vor strădui să facă același lucru în ordinea moralei sociale. Anexarea cantitativului din spațiul social, geometrizarea forului moral, toate acestea poartă numele de criză a conștiinței europene. În aceeași măsură în care prima fază din această serie admirabilă de revoluții în lanț este un succes, faza a doua este contestabilă și mutilatoare. Descartes este continuat prin Malebranche și trădat prin Spinoza. În mod paradoxal, criza conștiinței europene, ascensiunea, în secolul al XVIII-lea, a societății pe clase, înlocuitoare logică a societății pe ranguri, departe de a spori tensiunea, contribuie la slăbirea ei. Ordinea socială se aliniază la viziunea cosmologică în domeniul general al concepțiilor; naturii geometrice îi corespunde o societate geometrică. „Universului infinit... în Durată și Întindere în care materia veșnică se mișcă, potrivit legilor eterne și necesare, fără sfîrșit și fără scop în spațiul etern..." îi corespunde o societate geometrică, formată din atomi interșanjabili, acționată de legile economice care asigură privilegiaților bogăție și activitatea de conducere cu scopul ca pretutindeni să se realizeze, prin legea minimului efort, crearea unui maximum de bunuri materiale și a unui maximum de bunăstare pentru cei pe care legea naturală i-a plasat în poziția de a conduce și de a obține beneficii — fericirea celorlalți constînd din contemplarea fericirii burgheziei și din mulțumirea cu egalitatea virtuală pe care progresul neîntrerupt — avem timp, Universul este infinit — va îngădui poate, într-o zi, să o transformăm în egalitate materială. Acesta este punctul final, la

nivelul materialismului mecanicist al lui Helvetius, Holbach și al unei părți dintre enciclopediști. Către 1770...

Criza conștiinței europene și identificările sale simpliste permit rezolvarea unora dintre dificultățile contradicțiilor din secolul al XVII-lea. La început, societatea pe ranguri, asociată cu concepțiile, nepuse încă fundamental în discuție, ale cosmologiei aristotelice, exprimă, cu un lux copleșitor de mijloace, dramele suprapuse ale mîntuirii individuale și colective. Acolo unde criza se află în creștere, cînd gîndirea modernă își manifestă ordinea sa matematică, cînd descoperă o altă dimensiune, infinit mai profundă a marii opere a lui Dumnezeu și ia cunoștință mai bine ca niciodată de transcendența divină și de superioritatea radicală a ordinii Spiritului asupra celei a materiei, drama devine tragedie, tensiunea înăbușită atinge intensitatea maximă. Dar ea refuză facilitatea în exprimare. Pe culme se află *Pelerinii din Emmaus* și *Fedra*. Fațada spre parc a palatului Versailles, în locul proiectului lui Bernini. Violenței gesturilor i se opune intensitatea unei priviri. Spiritul a urcat o treaptă, cu prețul căror suferințe, cu prețul cărui efort! Să ne adresăm lui Pascal, Racine* și Rembrandt. Ei, cei trei giganți ai secolului al XVII-lea, în ordinea esteticii, vor ști să ne-o spună. Să ne adresăm, mai ales, lui Johann-Sebastian Bach, la est, pentru că Germania întîrzie o jumătate de secol iar geniul ei este esențial muzical. Rembrandt, Racine, Bach. La această altitudine nu rămîi decît sub teroarea morții. La acest nivel de tensiune dominată nu te poți menține fără riscul exploziei. *Über allen Gipfeln ist Ruh*, cu siguranță, dar apogeul nu reprezintă decît un punct, mai curînd un moment; după fațada lui Perrault și parcul Versailles, după Philippe de Champaigne și Rembrandt urmează Trianon, Watteau* Boucher și Fragonard. Natura geometrică, tăcerea eternă a spațiilor infinite se umple de șansonete, natura

înghețată a lui Spinoza se umanizează prin mituri liniștitoare. Liniile drepte care se înscriu într-o epură, fațadele care-și mărturiseau acordul cu marele univers abstract al lui Dumnezeu, acea rugă geometrică a lui Malebranche, toate acestea se estompează... și linia dreaptă redevine curbă ca sînul sau crupa unei femei. Barocul lui Bernini vorbea despre extazul Sfintei Tereza, penelul lui Rembrandt despre misterul insondabil al Mîntuirii prin Credință, coralul lui Johann-Sebastian Bach despre misterul Întrupării, despre misterul creației, supusă în întregime vanității, angajată în întregime în suferințele nașterii pentru a fi părtașă la libertatea și măreția copiilor lui Dumnezeu, coralul lui Johann-Sebastian Bach, muzică a îngerilor, vestitoare a celei de a doua veniri a lui Hristos. Penelul lui Boucher povestește întîmplări de alcov. Fiecare este pe măsura operelor sale. Fiecare epocă are arta pe care o merită.

Arta Contrareformei

Am deznodat oare contradicția? Cum am putea să nu împrumutăm de la V. L. Tapié această imagine? Clasicismul înseamnă un moment efemer pe un fond de baroc durabil. „Un baroc* permanent, afirmă P. Kohler în *Lettres de France* alături de care clasicismul a survenit pentru un timp... clasicismul este un punct de perfecțiune, un ostrov de marmură care iese la suprafață cînd apele sînt scăzute și pe care refluxul îl acoperă din nou, depunînd pe roca strălucitoare nisip amestecat cu alge și scoici". Dar acest punct de perfecțiune este, totodată, și un punct de maximă tensiune. Clasicismul* se plasează în momentul îmbinării bruște a tendințelor contradictorii divergente la extrem. Clasicismul secolului al XVII-lea este cel al revoluției, al „matematizării" universului detonat, al unui univers care nu a părut nici-

odată omului atît de mare, atît de măreț, momentul dualității între ordinea socială și reprezentarea lumii. În termeni sociali, s-ar putea spune că perioada clasică semnifică, de asemenea, ora trecătoare a marelui timp liber ocupat al burgheziei, un moment sustras unicului efort al dezvoltării, prin tentația funcției în Franța sau prin încetinirea procesului de creștere în Olanda din 1650 pînă în 1670. Această ipoteză are cel puțin meritul de a explica o repartiție în timp și în spațiu. Momentul clasic — Franța, Olanda mai ales, și Anglia. Momentul clasic este refrenul manualelor germane în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Momentul clasic este recompensa efortului spiritual, și suprema recompensă a efortului supraomenesc al constructorilor lumii moderne. Ne-am putea opri aici, restul e lipsit de importanță. Oricare istorie a artei ar putea-o spune mai bine. Cîteva cuvinte sînt totuși necesare.

Prima jumătate a secolului al XVI-lea, dar mai ales a doua jumătate a secolului al XV-lea italian au cunoscut momentul lor de clasicism. Cum ne-am putea îndoi, gîndindu-ne la Leonardo da Vinci, că el este legat de o puternică dramă spirituală? Un secol mai tîrziu, Leonardo da Vinci n-ar fi avut timp să picteze *Gioconda,* ci ar fi fost ocupat să construiască lumea modernă alături de Galilei, el care în caietele sale — simplă promisiune — s-a lovit de imperfecțiunea instrumentului matematic pentru pedeapsa de a fi trăit înainte de nașterea lui Viète. Barocul, s-a spus, s-a născut la Roma, imediat după devastarea din 1527, barocul s-a născut mai cu seamă în Italia imediat după Conciliul de la Trento. Aprecierea mărturisește îndestul că el este o artă dramatică.

A luat sfîrșit perioada dezvoltării facile, s-a terminat cu tîmpa încredere în posibilitățile nelimitate ale naturii umane: a doua jumătate a secolului al XVI-lea ale cărui tendințe se vor prelungi pînă în 1640 este o epocă

mai dură, mai palpabilă, mai frămîntată. Ea îl readuce pe om la esențial, la meditația asupra condiției sale. Victor L. Tapié a afirmat că era arta unei societăți rurale, arta democratică a unei societăți hiperierarhizate care asociază total poporul simplu la liturghia unui frumos ce îi este accesibil cu ușurință pentru că este sensibil și generos în mijloace.

Această artă este arta democratică a unei societăți aristocratice în măsura în care, în esență, este o artă religioasă. Trebuie oare s-o numim arta Contrareformei? Da, din punct de vedere istoric, dar o artă care nu este atît de neînțeleasă de țările primei Reforme. În afară de decorație (este adevărat însă că decorația înseamnă totul) nimic nu seamănă mai bine cu biserica Gesù decît un templu protestant din secolul al XVII-lea. Bineînțeles, această artă este în cea mai mare parte o artă a Reformei catolice și a unei societăți care continuă să fie dominată de aristocrația funciară. Este o artă care se străduiește să asocieze un popor mărunt, puțin cultivat, la o liturghie inteligibilă, este deci o artă care instruiește prin intermediul gestului, o artă teatrală pentru o religie de fapte bune care a intenționat, la Conciliul de la Trento, să încorporeze procesului de renaștere a Bisericii, fără nici o pierdere, naturalismul păgîn al Renașterii.

Nu mai sîntem în situația de a identifica barocul cu stilul iezuit. Totuși, datorită împrejurărilor și Companiei lui Isus, biserica Gesù din Roma va fi fost laboratorul arhitecturii religioa-
barocul cu stilul iezuit. Totuși, datorită împreju-
rărilor și Companiei lui Isus, biserica Gesù din
parține secolului al XVII-lea; biserica unei Europe care rămîne mediteraneană și italiană pînă prin 1640 — asupra acestui punct ne-am lămurit în amănunțime — biserica Europei centrale și orientale nu străbate ea oare îndelungatul secol al XVII-lea sub influența italiană? Pontificatul lui Clement al VIII-lea a cunoscut în 1596 un succes a cărui însemnătate nu

trebuie exagerată. „În Polonia unirea a fost realizată“, este adevărat, cu prețul unor discordii viitoare, „între Biserica catolică și Biserica ortodoxă la Brest-Litowsk“. Kievul va deveni un centru al Reformei catolice în care se va relua învățămîntul teologic, în care se vor tipări tratate și catehisme și a cărui influență (Kievul este un oraș rusesc) se va răsfrînge asupra Rusiei învecinate. O mare umbră italiană plutește deasupra Rusiei din secolul al XVII-lea, asupra Poloniei și a Austriei germane și, în curînd, dunărene, după bătălia de la Kahlenberg (1683). Europa arhaică se află la adăpost de tensiunea intelectuală a secolului al XVII-lea modern, la adăpost deci de miracolul clasic. Acest secol al XVII-lea italian și oriental este în întregime baroc, dependent artistic de biserica Gesù a lui Bernini și Borromini. Johann Bernhard Fischer von Erlach (1656—1723), care a acoperit Europa centrală cu bisericile și palatele sale, este, o jumătate de secol mai tîrziu, continuatorul genial al unui baroc epurat, un Bernini al nordului.

Biserica Gesù este deci un laborator. În fond, o biserică modestă, dar practică, făcută pentru a fi imitată, chiar dacă scopul inițial nu a fost acesta. „... o cupolă cu lanternou pe un tambur octogonal“, nu prea mare, dar care, „văzut de pe Aventin ... te uimește prin soliditatea sa nobilă .. o fațadă care de la o cotitură de pe Corso Vittorio Emmanuele pare că barează drumul ... lată și masivă, cu două etaje, etajul superior fiind echipat cu volute puternice și dominat de un fronton triunghiular greu“. Decorația interioară, luxuriantă, ostentativă răscumpără din plin relativa moderație de afară: picturi strălucitoare, motive în stuc cu forme răsucite, coloane de lazurit înfrumusețate de motive grele în bronz aurit ... O singură navă: tehnicienii au discutat îndelung pentru a ști dacă trebuie să se vorbească despre o singură navă sau despre un tip de biserică mixtă în care părțile colaterale suferă

un anumit număr de îngustări dînd naștere unor strane ce dau din una în alta, separate prin contraforturi. Este o biserică în formă de cruce latină, ca o reacție împotriva crucii grecești a Renașterii. „Planul în cruce latină scoate în evidență măreția altarului, ușurează desfășurarea procesiunilor." De ce sînt înălțate crucea latină și altarul? Este vorba despre o biserică a euharistiei, nu numai simplu afirmată ca într-o lume de gîndire scolastică, ci voită, gîndită, în sfîrșit încorporată în măsura în care alții o contestă, în numele unei exigențe obișnuite a transcendenței divine. Este biserica preotului pus în evidență datorită rolului de mediator care posedă, prin cuvintele sacre, putere asupra lui Dumnezeu, acea putere care scandalizează atît de iremediabil întreaga Europă reformată, fie ea, n-are importanță, luterană, calvinistă, anglicană, *a fortiori* sectară în numele unui alt mod de a simți transcendența divină.

Și totuși, această biserică (singularul este de fapt un plural cu mii de exemplare) care privilegiază altarul sacrificiului și, în mijlocul altarului, pe preotul mediator, simbolizează continuitatea unei biserici întrupate în limitele unei instituții liniștitoare și umane. Această biserică al cărei decor în întregime relatează despre colaborarea omului la mîntuirea proprie, o mîntuire cîștigată prin efortul, cu prețul unor asceze dificile și complicate, cîștigată cel puțin în aceeași măsură în care este acordată și primită, această biserică deci este mai curînd o biserică a timpului unu al Reformei: „O strană largă ca aceea care le place benedictinilor, călugărilor din Ordinul Sfîntului Bruno, cistercienilor și cu care și ordinele de călugări cerșetori se obișnuiseră, nu mai avea de acum încolo o prea mare utilitate. Mai important era să fie asigurată o acustică favorabilă pentru ca predica să fie ascultată cu ușurință, o bună iluminare astfel încît credincioșii să nu piardă nici unul dintre gesturile

oficiantului și să poată urmări într-o carte rugăciunile preotului care slujește sau imnurile religioase. Biserica luminoasă răspundea modului de viață al unei societăți pe care de un secol tiparul o pusese în posesia cărții".

O biserică de acest fel este o biserică a Cuvîntului citit, auzit, primit, o biserică povățuitoare în care urmează să se celebreze acel cult în spirit cerut de un Dumnezeu care înseamnă Spirit și nu numai ritul întrucîtva magic din penumbra criptică a unei nave misterioase în care poporul incult și total pasiv primește fără a înțelege efluviul sfînt prin simpla virtute a participării. Este o biserică aptă să devină, epurată și simplificată, fără o transformare fundamentală, un templu, care simbolizează profunda unitate a marilor epoci ale Reformei Bisericii.

Nu există, desigur, stil iezuit, dar de-a lungul Europei sfîșiate de la sud la nord și de la vest la est, între sfîrșitul secolului al XVI-lea și sfîrșitul secolului al XVII-lea există o mare înrudire în arhitectura sacră. Arhetipul ei este biserica *Gesù* pentru că ea răspunde perfect unor necesități, unei sensibilități, unor posibilități și unei epoci în care timpul începe să aibă importanță. Cînd populația noilor orașe se dublează, pe frontierele mișcătoare ale Reformei și Contrareformei trebuie să poți construi repede și durabil. A trecut definitiv timpul șantierelor triseculare pe care se construiau catedrale monumentale.

Și iată barocul. El ajunge să se precizeze în Roma primei jumătăți a secolului al XVII-lea. Vindecat de rănile sale din 1527, acest mare oraș de o sută de mii de locuitori, resemnat cu fisura Creștinătății, se mulțumește să stăpînească mai bine o catolicitate în primul rînd latină care nu și-a pierdut speranța că, la capătul unei *Reconquista* îndelungate, va aduce iarăși lumea sub ascultarea sa. Ceea ce a pierdut în nord, ea cucerește în America și în Asia unde există iluzia, un moment, în 1595, a unei

Japonii convertite la creștinism prin acțiunea stăpînilor funciari — *daimyö* — din sud. Și pe urmă, lipsită de misionari în Europa, ea îi are drept cruciați destoinici în slujba sa pe polonezi la Smolensk și la Moscova, cu biserica unită pe urmele cailor lor, pe Wallenstein dincoace, împreună cu speranța creării unei noi umanități în pustiul pe care el îl instituie metodic pretutindeni unde a fost cîndva Germania protestantă. Pentru a-și exprima gîndurile și speranțele, ea îi are pe Bernini (1598—1680) și Borromini (1599—1667). Lui Borromini* i se datorează biserica Sfînta Agnes din piața Navona; acest frămîntat (se sinucide în 1667) este mai mult arhitectul mînăstirii decît al orașului. Bernini*, mai robust, este mai monden, dar mai puțin profund. În timp ce la Sfîntul Petru Borromini sculptează statui monumentale, Bernini execută aici acea grandioasă caricatură a barocului care este baldachinul, început în 1624, terminat în 1633, acel monstru bizar născut din cea mai contrareformată evlavie, procesiunea Sfintelor Taine. „El a ridicat un baldachin, scrie V. L. Tapié, ... a dus la dimensiunile colosale ale unui monument decorul de stofă care, potrivit obiceiului, era întins deasupra Sfintelor Taine în timpul procesiunilor. A fixat în bronz ceea ce pînă atunci nu era decît în lemn și tapiserie; a transformat în ceva durabil, puternic și colosal ceea ce continua să fie provizoriu și mobil, în sfîrșit, a unit două trăsături în aparență de neîmpăcat și pe care trebuia să le păstreze, și pe una și pe alta, fără să sacrifice din partea vreuneia: imensitatea și grația".

Lui i se datorează terminarea bazilicii Sfîntul Petru, așa cum ni se oferă astăzi privirilor: decorarea navelor laterale, decorarea absidei prin relicvariul care prezintă, spre venerarea mulțimii, scaunul antic despre care tradiția menționa că s-ar fi slujit Petru. Este o treabă frumoasă, atît de sculptor cît și de arhitect. De la Bernini în primul rînd provine

construirea pieței amenajate în fața bazilicii ca un peristil. Geniul Romei de atunci a construit în piatră decorul de lemn, de pînză și de carton pe care-l îndrăgește *festa*, sărbătoarea, barocă. În acest loc de pelerinaj teatrul se află în stradă iar religia, în întregime în gesturi, are nevoie să fie privită... „într-un vast decor în eclipsă: o galerie închisă de patru rînduri de coloane între care circulau trei alei". Trăsuri sau pietoni o foloseau spre a se apropia de edificiu. Aici încă o idee teatrală venea în slujba unei idei religioase. Această biserică de pelerinaj a cărei simplă vedere însemna o rugăciune trebuia cumva izolată. Surpriză și emoție... Mărimea bisericii uluia cu atît mai mult cu cît rămăsese, în parte, mascată pînă în clipa în care pătrundeai sub coloane.

Cealaltă culme a artei lui Bernini — trebuie oare să scriem cealaltă culme a artei Contrareformei? — este faimoasa și atît de șocanta *Străpungerea inimii* la Santa-Maria-della-Vittoria. Magistratul de Brosse, ca un francez din secolul al XVIII-lea, nu vedea în ea decît intimitate și alcov. Era o tentativă demnă de respect, desigur, dar cît de discutabilă, de a exprima în piatră experiența mistică. „Cum să traduci inefabilul? Carnea rămîne carne", scrie cu finețe V. L. Tapié. „Expresia dragostei divine nu se deosebește poate de cea a dragostei profane decît prin atmosfera care o înconjoară". Așadar, iată îngerul cu chip de adolescent abia sexuat, cu săgeata sa de bronz și toată carnea înfiorată a tinerei femei, leșinată sub veșmîntul de călugăriță, cu gura întredeschisă, cu mîna care se lasă moale. Niciodată acceptarea trupului transfigurat prin suflul divin nu a mers atît de departe. Mișcare, gesturi, convulsii.

Rembrandt* nu are nevoie de toate astea. Puțină lumină, o disonanță în privire. „În vreme ce era la masă cu ei, el luă pîinea și după ce o binecuvîntă o rupse și le-o dădu. Atunci ochii lor se măriră și îl recunoscură" (Luca,

XXIV, 30, 31). Clipa binecuvîntării. Pentru a fixa momentul etern al alegerii, penelul lui Rembrandt dispune de economia de mijloace a povestirii evanghelice. *Pelerinii din Emmaus* sînt din 1648; *Străpungerea inimii,* din 1651. La un interval doar de cîțiva ani, două experiențe religioase. Mîntuirea prin Credință, mîntuirea prin fapte. Drama exterioară, tensiunea interioară, „... în spirit și în adevăr".

Desigur Rembrandt. Dar și Philippe de Champaigne, Maica Angélique Arnauld, La Tour. Flacăra unei lumini și o privire. O problemă între Dumnezeu și om, un gest al lui Dumnezeu pentru om. Galeria nu este convocată.

A-i opune pe Caravaggio și Carracci lui Rembrandt este un joc facil și tentant, un joc crud și deci interzis. La fel trebuie suspectate și opozițiile comode între nord și sud, pentru că există Zurbarán, pentru că există Velázquez, acest clasic venit prea devreme. Dar nu aceasta este întreaga istorie a Spaniei? Secolul său de Aur, contemporan cu Bernini, este baroc în proporție de 90% și clasic, 10%. Baroci sînt Francisco Quevedo, Tirso de Molina (1584—1648), eventual Calderón de la Barca* (1600—1680); și evident, baroc la limita extremă este Góngora*, aproape un nume comun, sinonimul cu exprimarea căutată: baldachinul lui Bernini ajunge literatură. Dar Lope de Vega (1562—1635) nu este decît foarte puțin baroc iar Cervantes, cu siguranță deloc. *Über allen Gipfeln, Ruh.*

Trebuie atunci să vorbim despre o Renaștere tîrzie și să evocăm momentul clasic al Renașterii italiene în epoca lui Leonardo da Vinci? Nu, secolul al XVII-lea spaniol este baroc în întregime ca în Italia, dar, în exprimarea sentimentului religios, a marii drame a omului și a lui Dumnezeu, cu ceva profund, adevărat, care va lipsi totdeauna teribil declamației italiene. Chiar și Murillo, cu tehnica sa oarecum dulceagă în pictarea haimanalelor, are la activ

imaginile de neuitat ale cerșetorilor săi. Și Velázquez și Cervantes, contemporani prin măreția lor sînt, din punctul nostru de vedere, puțin reprezentativi. Velázquez*, pictorul celor umili și al Curții, Velázquez și nebunii, pictorul ultimelor străluciri ale marelui imperiu, Velázquez și cucerirea orașului Breda și chiar mai mult... pictorul infantei, al oglinzilor, al adîncurilor sufletești... Nici clasic nici baroc sau și într-un fel și într-altul și cu ceva în plus.

Velázquez este un om fericit, un geniu senin, mai preocupat de pămînt decît de cer, dar Zurbarán? Ar trebui să ne oprim îndelung la Zurbarán*, poate cel mai baroc și cel mai spaniol. Prin sensibilitatea lui nu este el oare, am spune, ca să nu ne aventurăm într-o sinteză inadecvată, departe de orice ambivalență? Zurbarán înseamnă gestul și privirea și un gest care este semnificativ. Se petrece ceva în mănăstirile spaniole în care Zurbarán ne invită. Barocul spaniol — oricum l-am simți — are, în ce-l privește, o gravitate proprie. Totdeauna dramatic, dar niciodată teatral. De la o peninsulă la alta este drumul de la talent la autentic. Europa ar fi fost mai simplă fără Spania și tot pe atît mai săracă.

Cotitura clasică

Spania este o lume în sine. Secolul al XVII-lea spaniol recapitulează, amplifică și particularizează toate experiențele Europei baroce și clasice. Dar cîmpul ideal de confruntare se află în Franța. Poziție geografică, problemă de temperament — toate acestea s-au spus cu promptitudine. Este de fapt o confruntare între două maniere complementare în măsura în care nicăieri în altă parte a Europei nu se trăiește atît de intens marea aventură a spiritului, revoluția Epocii Noi.

În centrul eseului său, Victor Lucien Tapié a plasat vizita lui Bernini la Paris. Să nu

riscăm o exagerare dramatică a evenimentului: acești ani 1665—1667 constituie anii cotiturii hotărîtoare în care Franța barocă optează pentru clasicism.

Este necesară o simplificare: Franța anilor 1600—1660 este barocă în proporție de 80% și clasică, încă de pe acum, în proporție de 20%. Cu excepția unor momente rare, ea optează, atît în forma literară cît și în cea plastică, pentru exprimarea prin violența cuvîntului, a ritmului, a gestului, prin curbă mai mult decît prin unica armonie în proporții a liniilor drepte, tensiunile care o sfîșie aruncînd-o înainte. Dacă Franța lui Richelieu a avut nota sa de clasicism, Franța din timpul Frondei și din perioada ulterioară Frondei s-a aruncat iarăși în marele vîrtej al expresionismului baroc din lumea mediteraneană politicește învinsă dar încă înveșmîntată în prestigiul său antic.

Monarhia franceză are nevoie de un palat pe potriva măreției sale. De un palat pe potriva dimensiunilor complexității crescînde a serviciilor monarhiei administrative. Parisul, acest sat uriaș din timpul lui Henric al IV-lea, este pe cale să-și dubleze populația. Primul oraș al Europei, de puțin timp, nu are podoaba pe care o merită mărimea sa. Are mulți oameni dar în piatră, față de Roma în care Antichitatea, Renașterea și Barocul se suprapun, față de Roma papei Alexandru al VII-lea, adversarul lui Ludovic al XIV-lea, înfățișarea lui este meschină. Întrucît de la victoria asupra Ligii, regele s-a stabilit la Paris, înțelepciunea și comoditatea impun să se termine Luvrul.

Un important efort de decorare a fost întreprins în ultimii ani ai Regenței. Michel Anguier și Romanelli își fac de lucru din 1655 pînă în 1658. În 1660, intervine și căsătoria regală, ceea ce determină ca Luvrul, devenit prea mic, să avanseze lent și cu prudență, trecînd peste un spațiu construit, spre est, în direcția cartierului Saint-Germain-l'Auxerrois, sub conducerea înțeleaptă a lui Le Vau*. Colbert își ex-

tinde treptat influenţa asupra statului. Regele nu duce lipsă de bani, în pofida unei conjuncturi severe.

Terminarea Luvrului prin unirea părţilor existente, acesta este proiectul lui Le Vau, care este un om modest, prudent şi rapid. Prima piatră este pusă cînd se hotărăşte că faţada de est este menită să joace rolul de faţadă principală a Palatului. Monarhia are ambiţia şi complexele sale. Se poate ea lansa într-o aventură, sub ochii Europei, fără a recurge la Italia? În 1664, aceasta nu pare posibil. În 1667, da.

La Paris, alături de Le Vau, intră în cursă François Mansart, Cottart, Houdin, Marot. Este contactat Bernini la Roma. În ciuda celor 66 de ani, el sare în sus de entuziasm. Este o ocazie tîrzie ca aceea pe care Bramante a avut-o odinioară şi care încă n-a fost oferită talentului său. Ante-proiectul este adresat lui Colbert la 23 iunie 1664: grandios şi totul în rotunjimi. Totul aparţine decoraţiei, nimic funcţionalităţii. Cum ar putea fi altfel de la distanţă? Colbert, cu geniul său practic şi chiţibuşar, simte defectele, dar este fermecat. Şi pe urmă Roma e Roma şi Bernini e arhitectul ei. În primăvara anului 1665, Bernini vine la Paris flancat de fiul său, Paolo, şi de o întreagă echipă. Plecat la sfîrşitul lui aprilie, iată-l, după o călătorie rapidă, la 2 iunie la cîteva leghe de capitală, primit ca un rege. Urmează întrevederi memorabile, gesturi mari, fanfaronade, temeneli, valuri de cuvinte: te-ai fi crezut în timpul lui Mazarin. Proiectul se umflă. Bernini şi ajutoarele sale lucrează fără întrerupere. Aceşti francezi şi acest Colbert cu simţul său practic, cu acoperişurile, vetrele şi latrinele lor... Incomozi mai sînt oamenii din nord. Ce contează, plătesc bine. Bernini a cîştigat. Bustul pe care i l-a făcut lui Ludovic al XIV-lea a încîntat, proiectul său a fost adoptat, Luvrul va fi cel mai mare palat din Europa. Şi marele personaj pleacă, remunerat cu dărnicie, în

toamna următoare și cu sufletul copleșit de un supliment de orgoliu.

Rămîne execuția. Iarăși apar amănuntele de trai material și necesitățile funcționale. Parisul nu este încă un loc de pelerinaj și muncitorii săi aspri de pe malurile Senei au, în țara lor friguroasă și posomorîtă — Pierre Huet începe să lanseze termenul de „olandomanie" — pretenții. Echipa de executanți lăsată în urmă de atelierul Bernini nu este la înălțime. Și pe urmă la fața locului se află și Le Vau, Le Brun, Charles Perrault* și Claude, fratele lui și Mansart, la Versailles: între 11 martie și 15 iulie 1667, proiectul lui Bernini capotează. Lucrările conduse de Orbay și Claude Perrault încep în 1668, și în curînd galeria cu coloane drepte și sobre, măreață și simplă este oferită orgoliului Parisului care are nevoie de ea, frustrat cum este de apropierea regelui său și, timp de un secol nesfîrșit de lung, decăzut din rolul său de capitală în favoarea monstrului de la Versailles a cărui albeață se ridică deasupra mlaștinilor îmblînzite cu cheltuieli mari. Versailllesul*, această depășire clasică prin triumful, fără abatere, al liniei drepte, prin economia de mijloace și armonia matematică a volumelor, italian prin disprețul său față de asprimile vremii și prin pudoarea cu care-și maschează acoperișurile — ignorarea unei realități naturale va costa scump soliditatea viitoare a construcției — a fost considerat baroc prin lipsa de măsură. O lipsă de măsură de fapt, cu totul relativă. Ea este lipsă de măsură a unui stat născut în creuzetul unei monarhii domestice, administrată fără cheltuieli de o aristocrație rurală independentă și cumsecade. Este lipsită de măsură, eventual, dar în acord cu marele univers al fizicii noi. Liniile drepte fug spre infinit. Versailles-ul este mare; el pare mult mai mare cu ajutorul lui Le Nôtre*, trecînd de la un bazin la altul, gonind tot înainte „ca un corp continuu sau ca un spațiu diluat la nesfîrșit în lungime, lățime și

înălțime sau adîncime, divizibil în diverse părți ... diverse forme și mărimi" (*Discurs asupra metodei*, partea a IV-a).

Eliminarea lui Bernini în 1667 nu este, V. L. Tapié a demonstrat convingător, o hotărîre premeditată. Împotriva proiectului unui Luvru baroc a acționat un concurs de împrejurări, printre care preferința regelui, în defavoarea Parisului, pentru capriciul palatului de la Versailles, povara războiului, conjunctura din ce în ce mai neprielnică, imposibilitatea de a duce la bun sfîrșit totul dintr-o dată, și de asemenea, propunerea clasică de a nu se începe altceva decît ceea ce poate fi terminat într-un interval înțelept. Dar s-a observat oare cum trebuie și că simultan cu pacea care se instalează în Biserică, jansenismul cîștigă influență în sînul Bisericii? Or tensiunea internă a universului jansenist, cartezian în filosofie, integrist în privința grației divine, fundamentalist sub raportul Mîntuirii și al Revelației, a acestor oameni cu spiritul religios se acomodează greu cu genul baroc. Acești posomorîți condamnă fastul arhitectural. Dacă îl acceptă, în cel mai bun caz, ei vor fi clasici deoarece arta clasică concede cel mai puțin fanteziei, neprevăzutului. La fel ca etica și ca viziunea lor asupra universului această artă este simplă, încordată, fără concesii, concentrată asupra esențialului.

Este un refuz ocazional, într-o atmosferă pregătită pentru alte opțiuni, și totuși un refuz capital. V. L. Tapié a descris-o bine. Luvrul baroc al cartoanelor lui Bernini n-ar fi oprit Franța jansenistă și carteziană să dea o formă eticii și cosmologiei sale. „Cu toate acestea, dacă Parisul ar fi avut ca locuință a regilor săi, vizitată neîntrerupt de străini, un mare palat baroc, cu loggiile și capela sa ovală, o lecție de italienism s-ar fi reînnoit neîncetat și ea ar fi schimbat, poate, destinele arhitecturii franceze*". În privința aceasta și insuccesul lui Bernini este plin de consecințe. Bustul lui Ludo-

vic al XIV-lea fusese primit în 1665 cu bunăvoință: se cunoaște soarta ciudată întîmplată statuii ecvestre pe care Colbert, recunoscător, a comandat-o marelui sculptor. Îmbrăcat ca un roman, pe calul său cabrat, Ludovic al XIV-lea înfățișat în acțiune participînd la vreun asediu faimos își ia zborul din piatră. Se pune o grea problemă de echilibru: „Sub pieptar și pentru a susține ansamblul fusese necesar să se lase un bloc de marmură". Dar timpul trece. Cînd statuia sosește la Paris, ora sa prielnică s-a scurs. Este însărcinat Girardon cu o transformare care devine un masacru. Chipul lui Ludovic al XIV-lea, lovit cu ciocanul, ajunge Marcus Curtius, blocul de marmură este transformat în flăcări și iată, lipsit de vlagă, în apropiere de iazul elvețienilor, un Ludovic al XIV-lea preschimbat în Marcus Curtius aruncîndu-se într-o prăpastie de foc. Este exact ce trebuie pentru un parc. „Franța care fusese atît de aproape să primească din partea lui Bernini cea mai frumoasă clădire din capitală nu mai știa cum să procedeze cu sculptura sa și o ascundea. La această dată ea înlăturase ispita barocă". La 22 noiembrie 1675, la Observatorul din Paris, Olaüs Römer măsura viteza luminii.

Zonele europene baroce

Franța științifică și carteziană nu înseamnă și Europa cea profundă. Dar și Franța carteziană înseamnă ea oare întreaga Franță? Sau chiar întregul oraș care se năpustește din 1673 pînă în 1686 la opera* lui Lully*, de la *Cadmus* și *Hermiona* la *Armida* pe libretul lui Quinault și Thomas Corneille și cu decorurile lui Bérain. Lui Daniel Mornet îi plăcea să repete că „din 350 de opere dramatice puse în scenă la Paris între 1660 și 1699, cel puțin jumătate erau mai mult sau mai puțin radical în dezacord cu ceea ce este potrivit să numim teatru* clasic". Chiar

și în Franța, clasicismul care se afirmă este cel al unei elite a voinței, a gîndirii, autorității și inteligenței. Dar această elită, pretutindeni unde răsare, în Franța, în Olanda, în Anglia conduce omenirea către noul său destin.

Pentru ceilalți este suficient barocul. Peste mări, Europa este neîntrerupt barocă, poate pentru că Europa care se revarsă peste limitele sale, anexează și construiește în America, pe coastele Africii și Asiei, este iberică în proporție de 60%, italiană, pînă la 30% prin masa compactă de misionari italieni și franceză și engleză în rest. Barocă este Rusia, barocă este Boemia, barocă este Austria. Luvrul pe care Bernini n-a putut să-l construiască, trebuie solicitat lui Johann Bernard Fischer von Erlach*. Lui îi aparțin și rotondele, marile fațade curbate, cupolele adînci din Graz, straniul și impresionantul mauzoleu al prințului von Eggenberg și neverosimilele vaze monumentale de parc, înalte și fasonate. De asemenea, tot lui i se datorează perpetuarea prin arcurile de triumf din 1690 ale sărbătorii — *festa* — baroce pînă la intrarea în secolul al XVIII-lea.

Erlach are succes la Salzburg înainte de a fi consacrat la Viena, această nou promovată în rîndul orașelor foarte mari în ultimii ani ai secolului al XVII-lea. Dacă interiorul este bizar, în schimb fațada palatului construit pentru prințul Eugeniu nu este lipsită de sobrietate; totuși cariatidele contorsionate ale scării mari ne readuc din nou la cel mai autentic barochism. Cît despre biserica colegială din Salzburg, nu este ea oare caricatura eternei tinereți austriece a unei Italii chinuite? Se cuvine oare să spunem că Erlach este cu consecvență insensibil la fascinația exercitată de Versailles? Prin ordonarea marilor mase la Nymphenburg și la Schönbrunn, în pofida acoperișurilor, el dovedește că nu scapă de această fascinație. Totuși Austria catolică și Spania lui Filip al V-lea, în mod paradoxal, Spania palatului La Granja constituie, în fața Germaniei protestante din

nord seduse, cel mai decis bastion al arhaismului italienizant cu mult dincolo de limitele strictului secol al XVII-lea.

Dar dacă Austria din 1690 construiește mereu în spiritul bisericii Gesù, al cărei elan mistic ea nu l-a epuizat, cauza nu constă oare în faptul că Austria, împreună cu Europa centrală, a zăbovit îndelung la cea dintîi Contrarefomă?

Capitolul XIV

REVOLUŢIA RELIGIOASĂ

Pentru o problematică în istoria religioasă

Palate şi biserici, dar mai întîi biserici. Secolul al XVII-lea, la fel ca toate marile secole, este fundamental teologic. Arta barocă, din prima fază, cea autentică, biserica Gesù concretizează mai mult decît colonada bazilicii San Pietro, în stuc, lazurit, bronz, culoare şi piatră o teologie, desigur, oarecum limitată, dar şi o evlavie larg răspîndită şi care vine de departe. Panta pe care coboară Italia anilor 1570 este o pantă care se cufundă în abisuri de indiferenţă şi lipsă de credinţă. Ea se redresează rapid şi se îndreaptă către înălţimi, dacă nu în Italia, cel puţin în sectoarele cu adevărat vii ale Creştinătăţii catolice, Spania la început, apoi imediat Franţa, în planul izbînzilor spirituale. Dar ce se întîmplă cu Europa protestantă? Sau cu Rusia mişcării Raskol*? Ce se întîmplă cu comunităţile aşkenazim din est şi cu comunităţile sefardite aflate în suferinţă, bîntuite aproape pretutindeni de îndoieli cumplite? Dacă vrem să nu înţelegem nimic din istoria religioasă a secolului al XVII-lea există un mijloc infailibil care şi-a demonstrat eficacitatea: să ne închidem în interiorul zidurilor pe care hazardul politicii, al accidentelor şi pasiunilor — acest hazard în secolul al XVI-lea se numeşte păcat — le-a lăsat să cadă deasupra marelui trup al Creştinătăţii occidentale, să ignorăm Biserica rusă, ajunsă în pofida depăr-

țării, totuși, la ora secolului al XVII-lea. Să ignori că astronomia este teologică și că Descartes, Newton, Spinoza (da, Spinoza) sînt credincioși. Tot secolul al XVII-lea îl caută pe Dumnezeu. Căutarea nu se derulează fără neînțelegeri, fără ciocniri, fără suferință. Dar și cît de frumoasă este răsplata!

Iată un subiect minunat, dar teribil. Există mai multe modalități, radical false, de a-l aborda. Cea mai periculoasă deoarece, în ciuda tuturor eforturilor din partea atîtor istorici, era pînă de curînd cea mai acceptată este de a nu denunța absurditatea uzuală în legătură cu Reforma din secolul al XVI-lea, care s-ar fi încheiat odată cu moartea lui Luther (1546) și a lui Calvin (1564); de a nu vedea că secolele al XVI-lea și al XVII-lea aparțin, și unul și altul și amîndouă în totalitate, aceleiași perioade îndelungate a Reformei Bisericii, unei perioade care începe către 1500 și se termină între 1680 și 1690 în mijlocul celei mai crude, probabil, dintre neînțelegeri.

A tăia prima Reformă de prelungirile sale semnificative, înseamnă a o lega de o anumită imagine a Renașterii, înseamnă a tinde spre un stereotip solid care are avantajul că-i satisface concomitent pe raționaliști, pe catolicii fixați în vechea polemică antiprotestantă și pe protestanții liberali. Dintr-o singură lovitură sînt măgulite trei tipuri de conformism. Este un succes. Astfel, pe drumul lung și anevoios care suie către epoca Luminilor Rațiunii, umanitatea truditoare a erei teologice aflată în marș era pozitivistă, salută strălucitorul secol al XVI-lea, cu a sa Renaștere păgînă și cu Reforma, primul pas timid și un moment ezitant, prin intermediul liberului examen, către eliberarea de obstacolele viziunii creștine. Este o cursă pentru naivi? Nu neapărat, chiar și cei mai buni cunoscători ai secolului al XVI-lea s-au lăsat prinși în ea odinioară.

Pentru a o evita, e bine să reamintim aceste două adevăruri:

Pe planul gîndirii, secolul al XVI-lea este aproape în întregime solidar cu timpul care îl precede. Abia după trecerea lui se sfărîmă totul, cînd cosmosul aristotelic se șterge în fața universului infinit al marii naturi algebrice a constructorilor lumii moderne. Apoi, Reforma nu intenționează să vatăme cu nimic Biserica, schisma este un accident, iar Reforma — un efort pentru o religie mai activă, mai convingătoare, mai întreprinzătoare. Dacă Bisericile Reformei desființează preoții și călugării, motivul nu este năzuința construirii unei cetăți laice, ci dorința, întrucîtva nesăbuită, a unei promovări totale. În numele sacerdoțiului universal, întreaga lume este instruită într-un oraș ca Geneva care seamănă, exceptînd regula celibatului, cu o mare mînăstire benedictină în care rugăciunea alternează cu munca.

O altă problematică: acceptarea lumii protestante ca un tot, în pofida diversității sale, și îndreptarea atenției către dialectica numărului de oameni. Acceptarea Europei protestante ca un tot, cu toate aparențele contrare, nu este subînțeleasă. Dacă îndepărtăm dublul avatar sectar și unitarian rezultă un protestantism al Bisericii: luteran (Confesiunea de Augsburg, episcopaliană sau nu), reformat (calvinist, din Scoția pînă în Ungaria), anglican. 95% din Europa protestantă este în secolul al XVII-lea, în ciuda unor tensiuni trecătoare, profund solidară. Această solidaritate poate fi evaluată în momentul marilor crize, de la colocviile din anii 1560 (mai ales Worms) pînă imediat după Revocarea Edictului din Nantes (18 octombrie 1685), dată precisă. Atunci să urmărim realitățile numărului. Către 1570, Europa protestantă echilibrează, în mare, Europa catolică, 40% de o parte față de 60% de cealaltă. Și încă acest sondaj foarte aproximativ nu ține seama de calitate: 50% din nobilimea franceză și 30% din burghezie aderă la Reformă.

În jurul lui 1570, Europa este pe cale să devină protestantă. Dacă aderă și Franța, partida

este cîștigată. Schimbarea subită este dată de aprofundarea născută din efortul Conciliului de la Trento. Contralovitura se organizează: este mai curînd o cruciadă decît o misiune, prin ralierea, potrivit modelului spaniol, la asimilarea luteran = maur. De la Ducele de Alba pînă la Wallenstein.

Între 1630 și 1635, urmează reculul. O treime din protestantismul Bisericii, aproape întreaga Anglie trece prin fascinația unității. În Franța, din 1627, cauza protestantă este pierdută atît din pricina raportului de forțe politice și militare, cît și datorită dinamismului Reformei catolice. Către 1635, catastrofa demografică, ștergînd de pe hartă o parte a Germaniei, dezechilibrează total echilibrul de forțe. Au rămas numai 15 000 000 de protestanți față de 27—28 000 000 cu 50 de ani mai înainte. Mult mai puțin decît un sfert al Europei. Pacea din Westphalia este un miracol: ea decurge din disensiunile taberei catolice învingătoare. Revoluția engleză sfîrșește prin a compromite totul.

În plus, element hotărîtor, cu începere din 1640 frontierele se închid. Nu se mai trece de la o Biserică la alta. Harta religioasă a Europei este turnată în bronz. De acum înainte, realitatea numărului este cea a raportului dialectic dintre nordul și sudul Europei.

Mult mai puțin decît un sfert al Europei, dar ce sfert! Anglia și Olanda, cu două treimi din populație și nouă zecimi din burghezie. De la 22—23%, populația protestantă crește neîntrerupt pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea ajungînd la cele 40 de procente din 1570, pentru a se menține astăzi, de-a lungul unei Europe dilatate la nivel planetar, în jurul unor raporturi constante de 1 la 2, 1 la 3, 2 la 3. Din timpul reculului baroc a urmat, de-a lungul Europei clasice, o redresare lentă protestantă, simplu efect de recuperare, și o revenire a balansierului mai aproape de adevăratul echili-

bru. Sporul demografic este mai rapid într-o Europă protestantă pe cale să se confunde cu o Europă bogată. În această privință, harta din 1750 este opusul hărții din 1570. Țările protestante erau țările sărace ale secolului al XVI-lea, la mijlocul secolului al XVIII-lea, ele sînt deja țări bogate. Dar, spre deosebire de ținuturile nordice care s-au raliat în masă la Reformă, elita sudului a făcut-o individual. Nordul a beneficiat fără întrerupere din 1550 pînă la 1700 de o imigrație de calitate a elitelor din sud raliate în proporții apreciabile la Reformă: din Țările-de-Jos către Olanda-Zeelanda, din Franța, către Elveția, Olanda, Anglia, Brandenburg, din Italia, către Ungaria, Polonia unitariană, Germania, din Polonia unitariană (sociniană) către ținuturile maritime tradiționale de Refugiu. În favoarea Europei catolice apare un contraflux, inferior sub raport cantitativ, dar mai ales calitativ. Cea mai mare parte a emigrației irlandeze din secolul al XVII-lea nu reprezintă pentru Spania care o acceptă un cîștig substanțial în tehnici și capitaluri. Relația pe care de la Max Weber încoace unii încearcă s-o stabilească între etica protestantă (confundată cu sistemul etic al calvinismului) și dezvoltarea capitalismului, așadar, mai mult sau mai puțin, cu dezvoltarea economică, a fost complicată în mod inutil. Dezvoltarea mai rapidă a țărilor protestante este neîndoielnică, dar ea nu se datorează numai adeziunii lor la Reformă. Și totuși... Calvinismul înseamnă, poate, dezvoltare. Cum? Prin camătă? Este o răutate veche. Să fim de acord cu Max Weber în privința valorii practice a conceptului de predestinare? Calvinistul vechi-testamentar din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea recunoaște oare în succesul material semnul că este un ales? Este atrăgător, dar în realitate puțin concludent. Jansenistul, predestinarian catolic, și el vechi-testamentar, ignoră acest test și se abate de la acțiunea practică. Mai serios ar fi argumentul des-

pre asceza muncii. Societatea calvinistă, această mare mănăstire secularizată, se îmbogățește cum se îmbogățește orice comunitate organizată. Dar și mai simplu, să privim hărțile din 1570, 1640 și 1750. Dintre toate Bisericile Reformei, adică dintre toate Bisericile reformate de la formula luterană din 1580, Bisericile riguros fidele teologiei calviniste sînt de cele mai multe ori minoritare. Este o minoritate rezultată dintr-o opțiune individuală care presupune de la început o selecție sub raportul calității, de regulă iluzorie, cum este și firesc, și care este constrînsă la reușită economică. Protestanții calviniști și evreii din *diaspora* sefardită s-au găsit de cele mai multe ori, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, în această situație. În mod normal, în condiția de minoritari sînt mai mulți protestanți decît catolici. Cu atît mai mult cu cît catolicii englezi reprezintă un caz aparte. În Anglia, aderarea la catolicism a rezultat, în plus, dintr-un refuz al evoluției; el înseamnă realitatea comunităților țărănești izolate de căile de comunicație. În favoarea Europei protestante trebuie trecută, aproape exclusiv, formarea minorităților germinatoare de favorizați-persecutați, a minorităților de refulați ai bogăției.

Accentuarea frontierei separatoare în secolul al XVII-lea, creșterea intransigențelor reciproce cînd se pierde nădejdea unei convertiri masive a părții adverse plasează minoritățile protestante din sud într-o situație dificilă. Atunci se precizează marea *diaspora*, s-o numim mai simplu marea ascensiune către nord. Dezvoltarea mai rapidă a Europei de nord se datorează, într-o oarecare măsură, acestui fenomen de Refugiu, Refugiul cu pasiunile și gustul său pentru conspirație, cu ușurința sa de comunicare, cu tendința lui spre radicalism și înclinația către erezie. Este o elită care nu trebuie pierdută, o mare șansă a Europei clasice.

Trebuia să ne eliberăm de problemele false pentru a ajunge la esențial. Nimic nu este mai rigid decît o frontieră instituționalizată. Acestea sînt frontiere care nu se încalcă. Problemele care au agitat conștiințele creștine în secolul al XVI-lea sînt, evident, probleme fundamentale și totuși nu mai esențiale decît a fost în secolul al XVII-lea interminabila și omniprezenta problemă a grației divine* și acea înțelegere, aproape paralizantă, a transcendenței lui Dumnezeu. Un fapt este sigur: această frontieră care s-a conturat între 1521 și 1534 (excomunicarea lui Henric al VIII-lea în Anglia și afacerea placardelor în Franța) este o frontieră asupra căreia, în secolul al XVII-lea, nu se mai revine. Cum necum oamenii s-au îmbarcat de o parte sau de alta. Este o frontieră care nu se mai trece. Descartes și Colbert ar trebui să fie protestanți, caricaturi implacabile chiar de calviniști. Liberul examen, mania muncii . . . Dar Descartes este un bun catolic, iar Colbert care vrea să-i pună pe călugări la muncă și să constrîngă mănăstirile să ofere săracilor supa populară, ca la Geneva, este un catolic liniștit și fără probleme. Cît despre Leibniz, căruia i se oferă purpura de cardinal, se poate oare imagina un catolic mai perfect decît acest om care a împins spiritul de conciliere pînă la a inventa calculul infinitezimal, decît acest încrezător în oameni, în instituții și totuși, rămas pînă la sfîrșit, oricît ar risca, credincios Bisericii sale, o Biserică a evenimentului, el omul continuității? Ar fi oare revoltător să ni-l imaginăm, pe Descartes cu treizeci de ani mai înainte și cu șaptezeci pe Leibniz, trecînd dintr-o Biserică în alta ca Justus Lipsius, Wilhelm Taciturnul și atîția alții? În secolul al XVII-lea, nu se trece. Nu se mai trece. Așadar, o schismă gratuită. Vor exista în țările protestante catolici virtuali care se vor mulțumi să fie protestanți răi și mulți protestanți într-o țară catolică care nu vor nă-

zui decît să fie răi catolici. Simplificarea copilărească, dar, să spunem doar atît, în pofida diversităţilor de acum încolo consolidate de jocul obişnuinţelor şi al istoriilor mistificatoare, subzistă totuşi, de o parte şi de alta a frontierei sacralizate, o istorie unică a Bisericii.

După refluxul din secolul al XIV-lea şi al XV-lea, secolul al XVI-lea este un secol de mari valuri religioase. Reforma, cu învrăjbirea şi violenţa sa, schismele chiar, din secolul al XVI-lea, reprezintă negativul acestei bogăţii. Marile valuri religioase nu se vor retrage înainte de 1680. Timpul revoluţiei ştiinţifice este şi cel al Reformei prelungite. Dar întregul secol al XVII-lea participă la această bogăţie. Din acest motiv, trecerea de la cosmosul închis la universul infinit al ştiinţei moderne a fost resimţit imediat în implicaţiile sale religioase. Sensibilitatea cosmologică a secolului al XVII-lea constituie una dintre dimensiunile sensibilităţii sale religioase.

Să luăm exemplul Franţei: 35% din Europa, o bogăţie ieşită din comun şi o excepţională influenţă. În istoria religioasă a Franţei dintre 1520 şi 1680, considerată în întregime ca o perioadă a Reformei, ca un flux al marilor valuri religioase sînt patru faze importante. Patru faze: mai întîi, o fază de preliminarii îndelungate. Din 1480 pînă în 1520 se consumă o etapă de inversare a tendinţei. O elită religioasă, care este şi o elită intelectuală, devine conştientă în toată Europa, şi se scandalizează de rutina mulţimii, de păgînismul din sate, de indiferenţa unei părţi a elitei, de ruinarea Bisericii şi de descompunerea clerului, în timp ce teologia nominalistă, debarasînd gîndirea religioasă de greoiul raţionalism tomist lasă cîmpul liber pentru afirmarea unei dogmatici întemeiate fie pe misterul Bisericii moştenite, fie pe continuitatea regăsită a tradiţiei străvechi, adică pe textele canonice, pe Biblia curăţată de glosele sale. Astfel îşi unesc eforturile mai multe curente reformatoare.

Pe un teren pregătit în felul acesta izbucnește la periferie conflictul lui Luther. În miezul disputei se află cea mai veche problemă a dogmaticii creștine, nodul oricărei experiențe religioase din secolul al XV-lea, problema Mîntuirii. La această experiență, trăită dureros, Luther răspunde, în conformitate cu cea mai veche tradiție a Bisericii, într-o manieră radicală, prin totala gratuitate. Mîntuirea prin Credința dată, nu cîștigată ar fi singura care s-ar potrivi cu imperativul Încarnării. Unitatea se sfărîmă în privința acestui test de ortodoxie. Cei care împreună cu Luther văd în gratuitatea Mîntuirii însuși nucleul Revelației — orice participare a omului la Mîntuire pare, simultan, blasfematorie și absurdă, fără legătură cu marea operă a lui Dumnezeu — resping caracterul apostolic al Bisericii, instituție care a pierdut partea esențială a ceea ce i s-a încredințat spre păstrare. Spiritului ecleziastic rezultat din succesiunea istorică, ei îi opun vechiul spirit ecleziastic al identificării cu cuvîntul lui Dumnezeu și al confirmării Sfîntului Duh. Pe aceste baze se constituie o nouă Biserică. Între cele două Biserici care revendică fiecare pentru sine exclusivitatea tradiției vechi și a caracterului apostolic — istoric și spiritual — apare implacabila dialectică a excomunicării. În afara Germaniei este afectată întreaga Europă. Toți sînt pentru sau contra lui Luther și a conceptului de Mîntuire prin Credință. În Franța o primă fază de reformă, care corespunde primăverii tumultuoase a nordului, se consumă între 1520 și 1540. Este o fază evanghelică și care, nehotărîndu-se să ajungă la ruptură, corespunde difuzării unor curente alimentate de elanuri individuale și de o inspirație luterană. O a doua fază, mai evident reformată, în sensul spiritului ecleziologic corespunde, dincolo de cadrilaterul luteran din nord de acum constituit, cu abandonarea unei reforme globale în continuitatea Bisericii vizibile. Preocuparea individuală de cîștigare a Mîntuirii

cedează întîietatea, de acum înainte, preocupării de a edifica o Biserică năzuind să fie asemănătoare cu Biserica apostolică, așa cum apare structurată în Cartea Actelor (Noul Testament). Mult mai mult decît prima Reformă luterană, ea răspunde tensiunii: Biserică adevărată și Biserica falsă. Aceasta din urmă fusese, într-o primă etapă, justificarea unei rupturi cerute de o opțiune: Mîntuirea prin Credința simțită drept axul central al Revelației. De acum încolo, ea se află în centru. Se caută însă adevărata Biserică, Biserica „sărmană" a lui Calvin. Și ea îndoctrinează, bineînțeles, despre Mîntuirea prin Credință. Amîndouă conceptele sînt prezente, dar factorii lor s-au inversat. Acest fapt este esențial pentru a înțelege protestantismul francez din secolul al XVII-lea și, în același timp, slăbiciunea sa cînd se angajează în dialog cu Biserica catolică, profund reformată în spiritul teologiei augustiniene de după 1630. Această perioadă este perioada Bisericilor reformate, „plantate" în Franța și în întreaga Europă centrală. Ea este perioada cuceririi atotputernicei *Church of England*, cea mai glorioasă podoabă a Europei protestante, de către dogmatica „Instituției creștine".

A treia fază este aceea prin excelență a Reformei catolice, încercare de sinteză între teocentrismul regăsit al primei Reforme și bogăția tradițiilor și a formelor moștenite dintr-un îndelungat trecut medieval, aproape pretutindeni sacrificat, cu excepția Angliei, inutil de către a doua fază doctrinară și instituționalizantă a Reformei. Această mișcare s-a născut în sudul Europei, în Italia, în timpul nesfîrșitului conciliu de la Trento, în Spania unde dobîndește un caracter mistic în vremea Sfintei Tereza și a Sfîntului Juan de la Cruz, înainte ca nebunia antisemită a poporului mărunt de „vechi creștini" să-i sucească gîtul. În cursul acestei prime faze mediteraneene, Reforma catolică este, la început, Contrareformă. Stîngismului protestant de circumstanță, ea îi răs-

punde printr-un stîngism contrareformat: deja ușor de perceput în principalele definiții doctrinare ale conciliului de la Trento, el este infinit mai vizibil în jurisprudența Inchiziției din țările mediteraneene. Lucrurile evoluează cu totul altfel cînd Contrareforma* atinge, foarte tîrziu, Franța la întîlnirea dintre secolul al XVI-lea cu al XVII-lea. În ținuturile de limbă franceză Contrareforma devine cu adevărat Reformă catolică. În prima jumătate a secolului al XVII-lea, „jumătatea de secol" a sfinților, Reforma catolică pe pămînt francez depășește două culmi: una mistică prin sfîntul François de Sales*, cu al său *Traité de l'amour de Dieu*, acest Carmel la Paris, și una dogmatică, prin Berulle* și mișcarea ecleziastică a fundamentalismului episcopalian, acest *Petrus Aurelius* care disimulează insuficient marea figură a lui Saint Cyran. Această perioadă de front comun al Reformei catolice durează în Franța, în mare, din 1600 pînă prin 1640—1650.

În sfîrșit, mai specific francez, fără un echivalent exact în altă parte, este faza augustinismului practicat cam din 1650 pînă în 1680—1690. Pretențiile descind la nivelul clerului de jos în timpul episcopatului lui Choart de Buzenval la Beauvais și a celor trei Henry în vest, Henry de Laval, episcop în La Rochelle, Henry de Barillon, episcop în Luçon, și Henry Arnauld, episcop în Angers a căror învățătură este o capodoperă rar egalată ce știe să popularizeze fără să piardă nimic dintr-o teologie de esență augustiniană.

După această perioadă, apele se retrag pretutindeni odată cu discreditarea liberalismului teologic protestant și apare contraofensiva antropocentrismului catolic și formele reînnoite ale umanismului creștin, în momentul în care, urmînd linia stîngii carteziene, în umbra lui Spinoza se constituie un raționalism* anticreștin, care nu se mai limitează la pălăvrăgeli despre averroismul aristotelic, un raționalism care propune o viziune disperată asupra lumii, cu

siguranță, — filosofii se străduiesc să-i disimuleze ultimele consecințe prin cîteva piruete — dar perfect coerentă, atrăgătoare și dură. În momentul în care ar fi avut nevoie doar să fie ele însele, Bisericile se lasă dizolvate din interior: ele vor prezenta atunci în locul Revelației creștine o contrafacere grotescă. Între cele două ramuri ale unei alternative puse astfel, nimeni nu are dreptul să ezite. Aproape toată suflarea gînditoare alege filosofii, pînă la Renașterile care aduc iarăși Bisericile pe planul Revelației, mai întîi în țările protestante, încă din 1750, apoi în Europa catolică, o jumătate de secol mai tîrziu.

Prin asta trebuia să începem. Secolele al XVI-lea și al XVII-lea formează, în istoria religioasă, o culme între două văi. Divizarea a fost o mărime variabilă dependentă de bogăție. Oamenii nu se bat decît pentru ceea ce este esențial. Primăvara Bisericii înflorește în nord și ea este protestantă, iar seva atinge sudul unde se desfășoară Reforma catolică. Situate, din punct de vedere istoric, una contra alteia, ele sînt profund asemănătoare. Epuizarea atinge mai repede nordul. În schimb, urcă mai lent în sud. Între cele două Europe se află o distanță de o jumătate de secol pe care o regăsim de-a lungul întregii istorii. Secolul al XVII-lea ortodox (ne referim, de fapt, la secolul al XVII-lea rusesc) reprezintă, concomitent, secolele noastre al XVI-lea și al XVII-lea. Împotriva unei Biserici oficiale reformate de sus se ridică mișcarea raskolnică, „protestanții" și „janseniștii" tradiției. Este o istorie sincopată, o istorie inversată, dar o istorie profund unitară. Între timp, cîteva comunități evreiești din vest caută să reînnoiască scolastica maimonidiană împotriva asalturilor din partea raționalismului deist de la Juan Prado la Spinoza.

Europa protestantă

Odată ce această solidaritate a fost consacrată, ea nu poate scăpa de îngrădirile tradiționale.

Reforma este mai întîi protestantă, să începem așadar cu ea. Pretutindeni, prima fază a Reformei, între începutul secolului al XVI-lea și începutul celui de al XVII-lea, se împarte în trei perioade alternate și destul de bine definite: o epocă de douăzeci pînă la douăzeci și cinci de ani de progrese strălucitoare, o perioadă mai scurtă de reflux profund între perioada de direcție luterană și perioada de direcție calvină și o fază de jumătate de secol de progrese mai lente. La începutul secolului al XVII-lea, nivelul este staționar înainte de a surveni refluxul, mult mai sever decît cel din urmă cu cincizeci de ani: el aduce iarăși Europa protestantă de la 28 000 000 de suflete la 15 000 000 către 1650. Sub raportul numărului de oameni, nivelul din 1570—1600 nu se regăsește înainte de 1690—1700.

În secolul al XVII-lea, mai multe probleme frămîntă lumea protestantă în funcție de geniul național și de structura ecleziastică. Tensiunea se situează și de o parte și de alta a dificilei *via media* practicate de *Church of England*. Biserica anglicană a căutat să realizeze depășirea dialectică a teologiei calvine, pe de o parte (primatul tradiției străvechi cuprinse în Sfînta Scriptură, autoritatea evenimentului unic, întîlnirea mîntuitoare a lui Dumnezeu și a lumii în punctul de impact al Întrupării Cuvîntului în Hristos, puritatea doctrinară a Judecătorului adevăratei Biserici, relația dialectică Biserică/Cuvîntul Domnului) și succesiunea apostolică în Biserica vizibilă, pe de alta. Pentru a-și păstra această originalitate, ea este obligată să lupte în afara și în interiorul ei împotriva stîngismelor succesive care o determină să se arate extrem de vigilentă și față de una și față de cealaltă dintre cele două ramuri cuprinse în *glorious comprehensiveness*. Pînă în jurul lui 1635, Biserica Anglicană reușește să mențină echilibrul. Ea păstrează cu atît mai ferm dogmatica calvină cu cît insistă mai mult

pe originalitatea sa ecleziologică în interiorul unei lumi protestante de care o leagă totul.

Biserica anglicană a anilor 1610—1630 cunoaște scurtul său secol de sanctificări. Pe ea se sprijină protestantismul francez, solidar cu anglicanismul și nu cu sectele. Anglicanii sînt de multe ori mai ferm calviniști decît cei pe care oamenii încep să-i numească, în afara Bisericii, puritani*. În fruntea Bisericii se află un episcop pios, savant, deschis către noutățile științei, devotat total doctrinei riguroase a Cuvîntului Domnului.

Prețul acestei calități și, de asemenea, prețul respectării tuturor tradițiilor ce vin din trecut îl constituie rapida dispariție a opoziției catolice, *recusancy*. Stîngăcia Conspirației „prafului de pușcă" a fost un factor decisiv în mișcarea de rapidă absorbție a dizidenței catolice, *papist* sau *roman catholic*, Biserica anglicană afirmîndu-și cu vigoare prin ea însăși dreptul la catolicitate.

Atît timp cît Biserica Anglicană rămîne fermă pe pozițiile protestante din secolul anterior, ea limitează cu strictețe tentația non conformistă. Adevăratul puritanism se dezvoltă mai puțin în exteriorul Bisericii cît în interiorul ei. O parte dintre puritanii de la începutul secolului al XVII-lea, departe de a fi ultra-calviniști, cum s-a afirmat de prea multe ori, sînt, dimpotrivă, liberali pe care-i stînjenește rigurosul predestinarism al Bisericii oficiale. Cazul prezbiterienilor din Scoția este foarte clar. Ei dau înapoi în raport cu articolele de la Lambeth (profesiune de credință a Bisericii anglicane, de la numele palatului de la Londra al arhiepiscopului de Canterbury) ale Bisericii episcopaliene. De aici rezultă opțiunea protestantismului francez: între liberalismul prezbiterienilor și teologia calvinistă a Bisericii episcopaliene, ei își subliniază preferința pentru dogmatica gratuității absolute.

În afara Bisericii și, de asemenea, în afara prezbiterianismului Scoției, minat de liberalism,

așadar lipsit de vigoare și de importanță, „non conformismul“ activ se unește cu două curente: cu radicalismul ecleziologic al congregaționaliștilor și mai ales cu cel al independenților. Îl regăsim în Olanda, apoi în curînd în America, din Connecticut pînă în Rhode Island și în Massachusetts, în timp ce Virginia, mai veche și mai nobilă, este populată de o emigrație de „puritani“ în spirit, calviniști severi, dar legați de Biserica anglicană. Vechiul puritanism este reprezentat poate în și mai mare măsură de marea familie baptistă; o minoritate antipredestinariană cu Smyth și Helwys, imediat după Dordrecht, eveniment fundamental, vom vedea, al întregii istorii religioase a secolului al XVII-lea, acel *General Baptism* și o majoritate solidară de gomarieni predestinarieni, cu Henri Jacob, adică *Particular Baptism*.

Șansele sectare sînt slabe atît timp cît Biserica anglicană rămîne credincioasă liniei calviniste, dar iată că sub Carol I, prin Laud (1573—1645), ea deviază. La Roma, un moment se mizează pe unire ca în timpul Mariei Tudor. În timpul înscăunării sale, în 1633, noului primat de Canterbury îi este propusă pălăria de cardinal. Și totuși nu se produce nimic. Biserica anglicană se angajează într-o luptă severă împotriva a ceea ce refuză chiar și linia extremă a anglocatolicismului. Era o subestimare a atașamentului pe care devotamentul britanic îl nutrea față de Reformă. Revoluția engleză este o dublă reacție, o reacție religioasă și o reacție socială cu coloratură religioasă. În zece ani, totul se prăbușește. Structura episcopaliană a Bisericii anglicane este nimicită între 1640 și 1645. Din 1645 pînă în 1647, după efemerul succes al „prezbiterienilor“, acești „parașutați“ de două ori suspecți, triumful „independenților“ și al „sectarilor“ (1647—1649) este prea zgomotos pentru a fi durabil. Reacția din 1640 care provoacă acea neverosimilă explozie aparține, în fapt, istoriei continentale. 1640, prăbușirea europeană a pro-

testantismului. Totul a cedat pe continent; aproape totul a fost amputat. Bastionul hughenot a fost nimicit, luteranii germani au fost zdrobiți de război, ciumă și foamete. În afara curajoasei Olande și a îndepărtatei Peninsule Scandinave pretutindeni sînt numai sfărîmături și ruine. În aceste condiții, politica religioasă a lui Laud este o pură provocare. Tresărirea din 1640 este un refuz urcat din adîncuri. În realitate, el se îndreaptă rapid împotriva cauzei pe care pretinde că o slujește. Distrugerea brutală a oricărei forme de Biserică vizibilă conduce la proliferarea anarhică a experiențelor religioase, de la materialismul creștin al lui Milton*, la *self baptism*, trecînd prin sectele sociale ale *Nivelatorilor — Levellers* — ai lui Nicolas Fermat și ai imposibilului și primitivului John Lilburne (1614?—1657) la *Diggers* (săpătorii după nivelatori) și apoi la *Community with Freedom* ai lui Girard Winstanley (1609—1660). Din această eflorescență uneori grotescă și aproape totdeauna chițibușară și odioasă se desprinde o experință autentică și durabilă, cea a quakerismului* lui George Fox (1604—1690). Acești sectanți blînzi ai religiei spiritului pur *(The light within)*, persecutați din pricina anticonformismului lor social (pălăria înfundată pînă la urechi pentru că nu și-o scot decît în fața lui Dumnezeu) și a nonviolenței întrucîtva agresivă, potoliți la a doua generație, în epoca lui William Penn, sînt meniți unei cariere frumoase în America. Cu 120 de ani mai tîrziu, Anglia traversează experiența germană a primului anabaptism. Lecția a fost înțeleasă. Dacă anglo-saxonii păstrează din secolul al XVI-lea gustul pentru experiența religioasă radicală, atașamentul lor, din această pricină, devine mai ferm față de *via media* și față de *glorious comprehensiveness* a Bisericii anglicane, în interiorul căreia, cel puțin, domnește un climat de înțelegere și de libertate.

Trebuie să admirăm moderația reacției imediate după 1660; după experiența edificatoare a maniacilor tiranici ai libertății, Biserica anglicană închide paranteza și reia cursul primei jumătăți a secolului al XVII-lea. Printre artizanii Reconcilierii se află Richard Baxter (1615—1691) care lucrează la necesara armonizare între tendințele episcopaliene și pezbiteriene ale protestantismului englez. Cîteva severități nu pot fi împiedicate. Dar dezlănțuirea unei „Nopți a Sfîntului Bartolomeu" pentru puritani în 1662, prin promulgarea Actului celor cinci mile (care în 1664 interzice pastorilor demiși rezidența la mai puțin de cinci mile de vechea lor parohie) îndreptat împotriva celor mai compromiși dintre pastori în excesele din perioada revoluționară... este, comparată cu situațiile contemporane de pe continent, o sîcîială măruntă. Anglicanismul mai cunoaște cîteva zile senine, dar generației de savanți teologi din prima jumătate a secolului al XVII-lea îi urmează o generație de administratori destoinici și de credincioși literați. Biserica anglicană apare în continuare în fruntea gîndirii erudite și științifice, dar savanții săi creștini nu mai sînt creștini. Renașterea religioasă, totuși, nu este departe, seva începe să urce din nou încă din primii ani ai secolului al XVIII-lea. În momentul în care, o dată cu Malebranche* (1638—1715) dispare pe continent ultimul și cel mai mare dintre filosofii creștini ai Europei catolice, ștafeta este preluată chiar în sînul Bisericii anglicane, *Church of England;* George Berkeley* (1685—1753), episcop anglican de Cloyne, în Irlanda, indică, după Malebranche, ultimele căi ale unui cartezianism creștin. Idealismul radical al lui Berkeley, dincolo de Malebranche și Descartes se leagă de cel mai vechi curent al Bisericii anglicane, cu platonismul augustinian care izbutise să străbată victorios frenezia aristotelică din secolul al XII-lea, desigur, în beneficiul insularității. Dar marele Berkeley face parte din secolul al

XVIII-lea, un secol al XVIII-lea englez de o paradoxală savoare creștină înainte chiar de marea Renaștere care poartă amprenta lui John Wesley* (1703—1791).

Totuși, a doua jumătate a secolului al XVII-lea este aparte. Politica, iarăși, apasă din greu. Începînd din 1678, presiunea Europei catolice în cursul domniei ultimilor Stuarți se exercită din nou. Este o mare ispită pentru anglo-catolicism. După 1689, Biserica anglicană se vede silită, vreme îndelungată, la o politică de front comun cu ansamblul sectelor protestante separate de Biserica anglicană, cu *Dissent*, de care totuși îi este silă. Toată această luptă este dusă fără convingere. Iată de ce, spre deosebire de prima jumătate a secolului al XVII-lea, viața protestantismului englez în a doua jumătate a secolului al XVII-lea pare să se fi refugiat la periferia Bisericii anglicane. Baptismul se răspîndește, antrenat de predicatorii din clasa socială a unui Benjamin Koch (1640—1704) și mai ales John Bunyan (1628—1688), proletar, apostol persecutat al educației populare, uimitorul povestitor din *Pilgrim's Progress*. Prin William Penn, quakerismul se organizează pentru o durată îndelungată. S-a spus de multe ori că Penn fusese pentru secta quakerilor, în comparație cu Fox, ceea ce a fost odinioară Menno Simons pentru transformarea imposibilului anabaptism în baptismul viabil, chemat, după cum se știe, mai mult decît quakerismul, spre o carieră strălucită în America. Nu oare America este aceea care încă din secolul al XVII-lea pune bazele, anticipînd, non-conformismului englez?

Predestinare și reprobare pozitivă

Continuitatea liniei de interes a evoluției ecleziologice în interiorul protestantismului englez va fi mascat, poate, strînsa unitate de preocu-

pări care îl leagă cu continentul protestant și catolic.

Religia din secolul al XVII-lea este o religie profund individuală. La fel ca secolul al XVI-lea protestant, secolul al XVII-lea protestant și catolic simte dureros puterea și transcendența lui Dumnezeu. Reîntoarcerea la Biblie, examinarea imensității creației cu luneta și microscopul, măreața severitate a legilor materiei, toate acestea invită omul să-și dea seama de distanța care-l separă de sursa inițială a oricărei ordini și puteri. Celor șapte precepte tradiționale ale Predicii duminicale, protestanții au obiceiul să adauge doxologia: „Ție îți aparțin în veacul veacurilor împărăția, puterea și gloria".

„Împărăția, puterea și gloria" lui Dumnezeu — iată o preocupare comună a creștinilor din secolul al XVII-lea. Toți cei care au cunoscut măreția lui Dumnezeu, postulatele de sfințenie ale vieții eterne și condiția omului supus păcatului nu pot concepe nici cea mai neînsemnată colaborare a omului la Mîntuire. În această privință există un front comun al oricărei reforme a Bisericii, iar Mîntuirea prin Grația divină este cimentul tuturor teocentriștilor. Formularea este nuanțată, dar gîndirea comună, ieșită dintr-o experiență comună, este aceeași. Luteranii insistă asupra Mîntuirii prin Credință, calviniștii precizează în secolul al XVII-lea predestinarea pentru Mîntuire, catolicii augustinieni vorbesc despre Grația divină eficace. Dumnezeu e cel care străbate abisul, El realizează impactul, El este cel care atrage prin dragoste vremelnicia omului păcătos și mărginit, să participe la viața Sa, către El întru Dumnezeu prin Hristos în veșnică Împărăția cerurilor care este și care va fi. Pentru toți teocentricii, luterani, calviniști, anglicani, catolici augustinieni acesta este esențialul; restul înseamnă literatură, *adiasphora,* spune Luther în limbajul său de tehnician.

Dar acești creștini obsedați mai mult de gloria unică a lui Dumnezeu decît de destinul lor individual sînt totodată clerici. Cu excepția unei minorități infime, protestanții nu sînt preocupați mai puțin decît catolicii clerici de o frontieră care delimitează apartenența la Biserică. Iată de ce creștinismul din secolul al XVII-lea asistă la înflorirea probelor de ortodoxie.

Judecate la rece, aceste probe născute din suspiciune, din mînie, aceste probe născocite de spirite tăioase se învecinează cu ridicolul și ticăloșia. Dar să ne ferim de verdictele anacronice. În secolul al XVII-lea, fiecare Biserică este mai puțin sensibilă la fondul comun decît la originalitatea proprie. Fiecare Biserică are proba sa de ortodoxie. Două dintre ele sînt celebre: proba prezbiteriană din Dordrecht pentru lumea calvinistă și proba celor cinci propoziții pentru lumea catolică. Alte două sînt la fel de importante deși întrucîtva diferite, proba ubicuistă pentru lumea luterană, proba cărților și proba sfințirii apei și a semnului crucii în Biserica ortodoxă rusă de la începutul secolului al XVII-lea. Originalitatea protestantismului constă în afirmarea Libertății Absolute a lui Dumnezeu și a gratuității Mîntuirii prin Grație. În interiorul acestei afirmații se află două nuanțe. Luther îl vede mai întîi pe Hristos, Cuvîntul întrupat în persoana lui Isus. A-l recunoaște cu adevărat prin experiența personală a Credinței este semnul tangibil al trecerii de la moarte la Viața veșnică, al participării în afara timpului la viața dumnezeiască cu Hristos, în Hristos pentru eternitate. Ubicuismul constă în afirmația că Dumnezeu este întrupat pretutindeni, că Dumnezeu după Întrupare este indisociabil de Întrupare. „Maria, spune Luther, l-a alăptat pe Dumnezeu, l-a legănat, i-a făcut terci și supă". De pe această poziție este țintuită meschina conștiință filosofică a oricărui teolog calvinist mediu. În ea rezidă, probabil, secretul unei relativ

profunde înțelegeri, din secolul al XVI-lea, în ciuda a orice, între luterani*, acești orientali ai Creștinătății latine, și ortodocșii ruși a căror evlavie se îndreaptă cu dragoste către Maica Domnului. Folosită cu înțelepciune, proba ubicuității avea să facă de-a lungul Germaniei protestante pagube minime. Mulți, fără îndoială, au văzut în ea o pavăză suplimentară împotriva seducției calvinismului, această religie a principilor și savanților laici, ca și cum disputa în legătură cu Sfînta Cină n-ar fi fost îndeajuns. Ubicuismul cuprinde și impanația, adică teologia luterană a Euharistiei. Proba ubicuismului este cea mai acceptabilă, cea mai puțin prigonitoare a ortodoxiei, poate pentru că termenul de referință pe care ea îl alege nu implică direct destinul omului, ci natura lui Dumnezeu. Probele luterane și ortodoxe sînt probe asupra lui Dumnezeu, probele calviniste și catolice nu-l aduc pe Dumnezeu decît prin ființa omului. Și tocmai pentru că incriminează destinul omului sînt deosebit de dureroase.

Dordrecht este cea mai mare afacere a secolului. Spiritul logic al lui Calvin s-a lăsat cucerit de problema centrală a Reformei: gratuitatea Mîntuirii. Oamenii sînt hărăziți Mîntuirii prin Dumnezeu, în Hristos, adică pe planul Eternității. Proiectată cu stîngăcie asupra universului temporal, Veșnicia învăluie totul; omul este deci făgăduit dinainte, adică predestinat la Mîntuire. Predestinat — cuvîntul este întrebuințat de mai multe ori în epistolele pauline. Predestinați la Mîntuire, la slava cerească... Nicăieri Biblia nu oferă și reciproca. Dar ce sens ar fi avut pentru logica plată a geometriei euclidiene o predestinare la Mîntuire lipsită de o complinire cuviincioasă din partea predestinării la moarte? Sîntem predestinați, desigur în funcție de preștiința divină, dar ținînd seama de om și de actele sale. Ce devine atunci gratuitatea? Voi nu puteți admite predestinarea la Mîntuire, predestinarea la Viața Veșnică fără a admite predestinarea

la osînda Iadului a celor Condamnați, reia corul ortodox al Reformei bătăioase. În limbaj tehnic, aceasta se cheamă reprobare pozitivă. A afirma reprobarea pozitivă nu înseamnă, totodată, să atingi Absoluta Bunătate a Domnului, în consecință să știrbești perfecțiunea Ființei desăvîrșite? Calvin întrevăzuse dificultatea. El îi acordase mai puțină importanță decît i s-a atribuit, o luase ca un exemplu ilustrativ al antinomiilor rațiunii religioase, pentru a o supune în ordinea Revelației și a Credinței. Dar discipolii săi sînt mai puțin modești. La sfîrșitul secolului armele sînt curățate înainte de marea explozie. Niciun teolog, protestant sau catolic, nu a denunțat primitivul antropomorfism pe de o parte, paralogismul, pe de alta, al reciprocei neobligatorii. Nimeni, înainte de Karl Barth, nu a curățat gîndirea teologică de această problemă, veche de 17 secole de vreme ce apare pentru prima oară în secolul al IV-lea, în epoca lui Pelagius și a Sfîntului Augustin. Dar oamenii de la Dordrecht sînt contemporani cu Descartes, Karl Barth este contemporan cu Einstein. Între cei doi se află geometria riemaniană. Iată unitatea profundă a gîndirii.

Europa calvinistă a dezvoltat deci, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, această teologie a reprobării pozitive pentru că ea nu întrevede alt mijloc, în spiritul gîndirii sale, de a afirma cu toată forța care i se pare de dorit, ceea ce i se pare esențial în privința Revelației: predestinarea gratuită la Mîntuire. Această contradicție dureroasă, această antinomie dramatică, simțită de elita calvinistă ca o limită a gîndirii teologice, ca un prilej de a umili rațiunea, această contradicție este pentru alții o sursă de satisfacții inefabile. A te ști mîntuit, e bine, a ști cu certitudine că adversarii tăi sînt condamnați, e și mai bine. Trebuie să-i înțelegem pe acești minoritari aspri, într-o Europă numeroasă și ostilă, care încearcă să se asigure și să respingă argumentul foarte pu-

ternic al majorității. Reprobarea pozitivă este, eventual, o armă a teologiei unei turme mici și a celor rămași credincioși. În ultimă instanță, este o încercare, în interiorul Bisericii, de delimitare sectară.

Totul se va hotărî în Olanda. „Nimic nu preciza în *Confesio belgica* confesiunea de credință a Bisericii reformate din Țările-de-Jos în 1561 și nici în Catehismul de la Heidelberg“ (redactat, la cererea Electoratului palatin, de Ursinus și Olevianus, aprobat de un sinod renan în 1563, și devenit un adevărat suport dogmatic, de atunci, al Bisericii reformate) „dacă alegerea divină — fie că ar fi doar un ucaz de Mîntuire sau doar un ucaz de afurisenie — era în întregime arbitrară sau depindea de preștiința divină a credinței, sau de lipsa de credință a fiecăruia“. Înțelepciunea și umilința creștină autentică îndemnau la o asemenea limitare. Dar odată pusă această problemă centrală, de care depinde totul, era imposibil să nu se meargă mai departe, adică prea departe.

Consecințele paralogice (pentru partizani și adversari ele sînt doar logice) ale predestinării, adică reprobarea pozitivă șocau în mod deosebit, în interiorul calvinismului neerlandez, ca pretutindeni de altfel, minoritatea venită dinspre umanismul zwinglian. În timp ce pastorii din sate dezvoltă în lungile lor predici, în fața enoriașilor satisfăcuți, toate urmările predestinării, la universitatea din Leyda, tînărul teolog Arminius* se opune, în cursul său, din 1603 pînă la moartea sa timpurie din 1609, la acest punct esențial al doctrinei. Colegul său, Gomar* (1565—1641) îl combate și împinge conceptul predestinării pe o poziție logică provenită din premize: supralapsarismul adică predestinarea dinaintea căderii lui Adam. Urmarea se cunoaște: 46 de pastori „arminieni“ semnează în 1610 *Remonstrantia,* adresată Stărilor din Olanda și Friesland. Aparent, restricția era infimă, dar într-o probă de ortodoxie totul se

dispută în jurul consecinței limită și absurde în fața căreia trebuie să cedeze și sufletul și rațiunea, pentru a dovedi sinceritatea și totalitatea unei adeziuni. *Remonstrantia* „afirma dubla predestinare“ și chiar, coborînd „înainte de facerea lumii, declara că Mîntuitorul a murit pentru toți oamenii, dar în așa fel încît numai credincioșii se bucură cu adevărat de mîntuire“. „Ea nu se despărțea de gomarism decît în privința faptului de a considera grația divină drept obligatorie“. Dar grația obligatorie nu este oare abc-ul oricărei experiențe religioase, în afara căruia nu se poate construi nici o filosofie și niciodată începutul unei reforme sau al unei renașteri?

Remonstranții comiseseră greșeala să-și vîre degetul în angrenajul politic. Provinciile Unite se polarizează în jurul acestui punct esențial. Se stabilește o legătură între remonstranți și republicani, și o alta între contra-remonstranți și adepții partidului de Orania, legătură, aceasta din urmă, cu atît mai semnificativă cu cît, prin tradiție familială, neamurile de Orania-Coligny înclinau în chip evident către liberalismul arminian. Timp de zece ani, Arminius sau Gomar, întreaga Europă calvinistă* se află într-o tabără sau alta. Franța, Elveția, Anglia . . . nimeni nu este indiferent. O enormă majoritate care cuprinde prea multe planuri principale și secundare, prea multe gînduri mărturisite și nemărturisite ia partea lui Gomar. Apare necesitatea unei hotărîri lipsite de echivoc. Sinodul de la Dordrecht* (13 noiembrie 1618—9 mai 1619, 145 de ședințe), cu poporul său de observatori apare drept marele conciliu al Europei protestante. Un fel de conciliu de la Trento invers. În planul din umbră se amestecă problema politică. Minoritatea arminiană plătește din greu greșeala apelului său nechibzuit, din urmă cu zece ani, la puterea politică. Condamnați pe plan teologic de cvasi-unanimitatea zdrobitoare a Europei protestante, iată-i

supuși practicii Formularului. Sînt condamnați să semneze, să retracteze ori să emigreze.

De fapt, dincolo de formule, se află în joc însăși esența Revelației. La capătul acestei probleme, rău puse, apare necesitatea Întrupării. Dacă omul poate, orice-ar fi, să colaboreze la mîntuire, Hristos încetează să mai fie Mîntuitorul (căci acest atribut nu poate fi împărțit cu Dumnezeu) pentru a da învățătură despre Înțelepciune. Fiul Domnului este inutil pentru edificarea unei morale, fie ea aceea din Predica de pe Munte. Arminienii străbat repede acest pas.

Iată-i deci pe acești fii ai marii dispute împrăștiați de-a lungul întregii Europe. Și pentru că Europa protestantă le este închisă, întreaga Europă catolică este foarte bucuroasă să-i primească.

Încadrați în Bisericile proprii, arminienii ar fi rămas creștini, lăsați de capul lor, ei nu vor întîrzia să tragă consecințele logice ale refuzului lor de a supune inteligența. Pe calea deschisă de Servet, în strînsă legătură cu umanismul vag „creștin" al fraților Sozzini, ei vor respinge dogma esențială a Trinității și vor alcătui mici grupuri unitariene. La începutul secolului al XVIII-lea, pretutindeni evoluția minorității arminiene către unitarism este aproape încheiată.

Nouă zecimi din Europa catolică a fost lipsită de clarviziune. Richelieu nu ezită să distrugă din interior Franța calvinistă, primind și subvenționînd pastori și credincioși ai *diasporei* arminiene, între alții, pe Uitenbogaert. În Țările-de-Jos spaniole, în 1619, iezuiții din Anvers organizează primirea lor, recomandînd populațiilor să manifeste prietenie față de acești eretici cumsecade, își pun cu generozitate tiparnițele în serviciul refugiaților arminieni care se slujesc de ele pentru o propagandă excesivă. O minoritate de dominicani mai pătrunzători denunță această politică nefericită. Nu, arminienii nu suferă pentru un adevăr cato-

lic: Calvin și discipolii săi au dreptate să apere tradiția vechii Biserici și pe sfîntul Augustin împotriva ereziei lui Pelagius.

Afacerea de la Dordrecht nu încetează să-și arate efectele pînă la începutul secolului al XVIII-lea. Evident, mai întîi, în Europa calvinistă. În Anglia, opțiunea este atenuată de structura suplă a Bisericii anglicane și de supapa de siguranță a sectelor blînde și contradictorii. În Franța, dimpotrivă, veninul diasporei arminiene, impusă adesea cu forța Bisericilor de puternicii zilei, acționează asupra trupului bolnav al protestantismului francez, în majoritate copleșitoare gomarian, în spatele lui Pierre du Moulin și Desmarets. Jean Cameron, care ocupă catedra lui Gomar la Saumur, fusese aproape singurul, în momentul sinodului de la Dordrecht, care apărase pozițiile arminiene. El predă despre universalismul Mîntuirii, potrivit tradiției capadocienilor și mai ales a lui Grigorie din Nazianz. Demis de la catedra sa din Saumur, Cameron găsește alta la Montauban, în 1629. La Place și mai ales Moise Amyraut reprezintă tradiția unui semi-arminianism moderat. Originar din Touraine, poet fin, om îndatoritor și moderat, Moise Amyraut încearcă să împace ceea ce este de neîmpăcat în al său *Bref traité de la prédestination et de ses principales dépendances* în 1637. Toate acestea nu duc prea departe. Cu Jean Claude (1619—1687), preot protestant la Charenton din 1660 pînă la Revocarea Edictului de la Nantes, Pierre du Bosc (1603—1698), preot protestant la Caen, cu Pierre Jurieu (1637—1713), profesor la academia din Sedan, din 1674, Bisericile reformate în Franța, foarte slăbite, rămîn fidele, pînă în momentul Revocării, autenticei doctrine a lui Calvin.

Antitrinitarianismul

Un protestantism al Bisericii și al Grației divine centrat pe Întrupare și, totuși, în esență,

trinitar, domină în proporție de 90% Europa protestantă luterană, episcopaliană sau nu, calvinistă, episcopaliană anglicană sau reformată, oscilînd între 28, 15 și 25 de milioane de suflete din 1600 pînă în 1700. Această Europă are ereziile sale. Cea mai importantă, dacă nu prin număr cel puțin prin rolul pe care l-a jucat în secolul al XVIII-lea în dezorganizarea Bisericii creștine, este antitrinitarismul* sau, eventual, în sectoarele nobile sub raport social, din vest, unitarianismul.

În mare, sînt trei sau patru surse principale ale unui antitrinitarianism de masă (foarte relativ de masă, de fapt niciodată mai mult de 4—5%) în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea.

Prima este sursa filosofico-umanistă. Ea își are rădăcinile în Italia păgînă dinaintea Contrareformei, în contactul cu vechiul averroism, revitalizat prin învățătura lui Pomponazzi. Acest antitrinitarianism nu are, evident, nimic de a face cu Reforma. Din punct de vedere istoric el s-a putut crampona, datorită hazardului și presiunii împrejurărilor, de aripa stîngă a umanismului sacramentar. Înainte ca Bucer și Calvin să-i conducă pe drumul Reformei și al Bisericii, trei nume sînt importante: Camille Renato, Lelio Francesco Maria Sozzini* (1525—1562) și, mai ales, Fausto Paolo Sozzini (1539—1608), părintele socinismului. La început este vorba de o simplă poziție de intelectuali. Lipsit de un mijloc de transmisie, antitrinitarianismul nu are nici o șansă înainte de secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. Influenta comunitate evreiască askenazim din Polonia-Lituania, cea mai numeroasă din Europa, explică succesul lui Fausto Paolo Sozzini — Socin — în Polonia. La sfîrșitul secolului al XVI-lea, la granițele Poloniei, Lituaniei, Bielorusiei și Ucrainei s-a constituit o importantă comunitate sociniană. Catehismul de la Rakow datează din 1605. El va fi distrus treptat în

cursul primei jumătăţi a secolului al XVII-lea de Reforma catolică pătrunsă în Polonia.

O dată ce fluviul mulţimii s-a reîntors la matcă, intelectualii polonezi se răspîndesc încet de la est la vest şi se alipesc la centrele liber-cugetătoare de pe tot cuprinsul Europei. Iată-i pe Christophorus Ostorodt şi Andreas Voidovius la Amsterdam, încă din august 1598, pe Samuel Przypkowski şi Jonas Schlichtig la Leyda, în 1616, pe Martin Rucer şi pe mulţi alţii în Franţa, antrenaţi de refugiul arminian la a cărui evoluţie mai rapidă ei îşi aduc contribuţia. Iată-i, printre aceştia, pe Gabriel Lubieniecki, Niemirycki, Jean Crell, Andreas Wiszowatzy, autenticul nepot al lui Socin. Iată-i pe cîţiva dintre bunicii acelei *Religio rationalis* din secolul al XVIII-lea. Din mijlocul Europei protestante a ieşit un raţionalism mai puţin radical, mai puţin agresiv antireligios decît cel al Europei catolice. La fel cum *diaspora* antitrinitarianismului crease, în Polonia italiană, paradoxul antitrinitarianismului Bisericii lui Rakow, *diaspora* antitrinitarianismului polonez va alimenta şi va întări, de-a lungul întregului secol al XVII-lea, noi tipuri de antitrinitarianism. Ea va preciza mai cu seamă tipurile de antitrinitarianism de origine iluministă.

Antitrinitarianiştii iluminişti provin din anabaptism şi, în primul rînd, din anabaptismul cuminţit al Provinciilor-Unite după restaurarea lui Menno Simons, şi trec în Anglia. Acest antitrinitarianism olandez explică o parte din violenţa anti-arminiană a ortodoxiei contracritică din Ţările-de-Jos. Iluminismul este unul dintre pericolele potenţiale ale formulei calviniste despre dubla inspiraţie a Sfintei Scripturi. Iluminaţii neglijînd inspiraţia istorică nu mai ascultă decît vocea interioară. Poziţia extremă este constituită de quakerism, secta lui George Fox (1624—1690), sortită unui viitor strălucit american în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, începînd cu chivotul sfînt din Pennsylvania pentru care nu există alt Hristos de-

cît cel interior. Antitrinitarianismul iluminist devine cel mai ușor antitrinitarianism de masă.

Antitrinitarianismul liberal este cel care rezultă dintr-un răspuns negativ la testul predestinarian, din dialectica sinergismului. Din momentul în care omul participă la Mîntuirea proprie, lucrarea lui Dumnezeu dispare deoarece nu poate exista, în această privință, o împărțire de atribuții între Dumnezeu și om. Dacă Mîntuirea n-ar fi hotărîtă dinainte, Întruparea ar deveni inutilă. Iată de ce antitrinitarianismul se află în aceeași măsură la limita arminianismului sau a philippismului precum raționalismul în prelungirea molinismului. Dacă puternicele comunități arminiene din Țările-de-Jos și chiar din Anglia s-au ferit vreme îndelungată de ispita antrinitariană, nu același lucru s-a petrecut cu *diaspora* arminiană. Cu atît mai mult cu cît, în Franța, ea este armino-sociniană. Sosirea prietenilor lui Jean Uitenbogaert consolidează, la Paris, acest grup de polonezi antitrinitarieni. Această injectare de sînge proaspăt îngăduie unui antitrinitarianism de intelectuali să aștepte, la jumătatea secolului al XVII-lea, apariția crizei de conștiință și a epocii luminilor.

Este un antitrinitarianism respectuos. Dar grupările arminiene pot exercita și ele atracție asupra elitelor. Atît timp cît nu există o întrerupere a continuității, ele sînt însă lipsite de influență importantă asupra maselor. Cu toate acestea, evlavia vechi-testamentară a unei răspîndite ortodoxii calviniste, a unei teologii profund teocentrice, fără a avea o contrapondere din partea doctrinei lui Hristos, putea pregăti calea unei forme specifice de antitrinitarianism, unitarianismul. El este înfloritor cu deosebire în America de nord de unde se răspîndește și anume din Noua Anglie cea puritană. El pornește de la suprapunerea raționalismului latent al secolului al XVIII-lea cu sensibilitatea ultracalvinistă a dizidenților englezi stabiliți în America, în momentul în care această sensi-

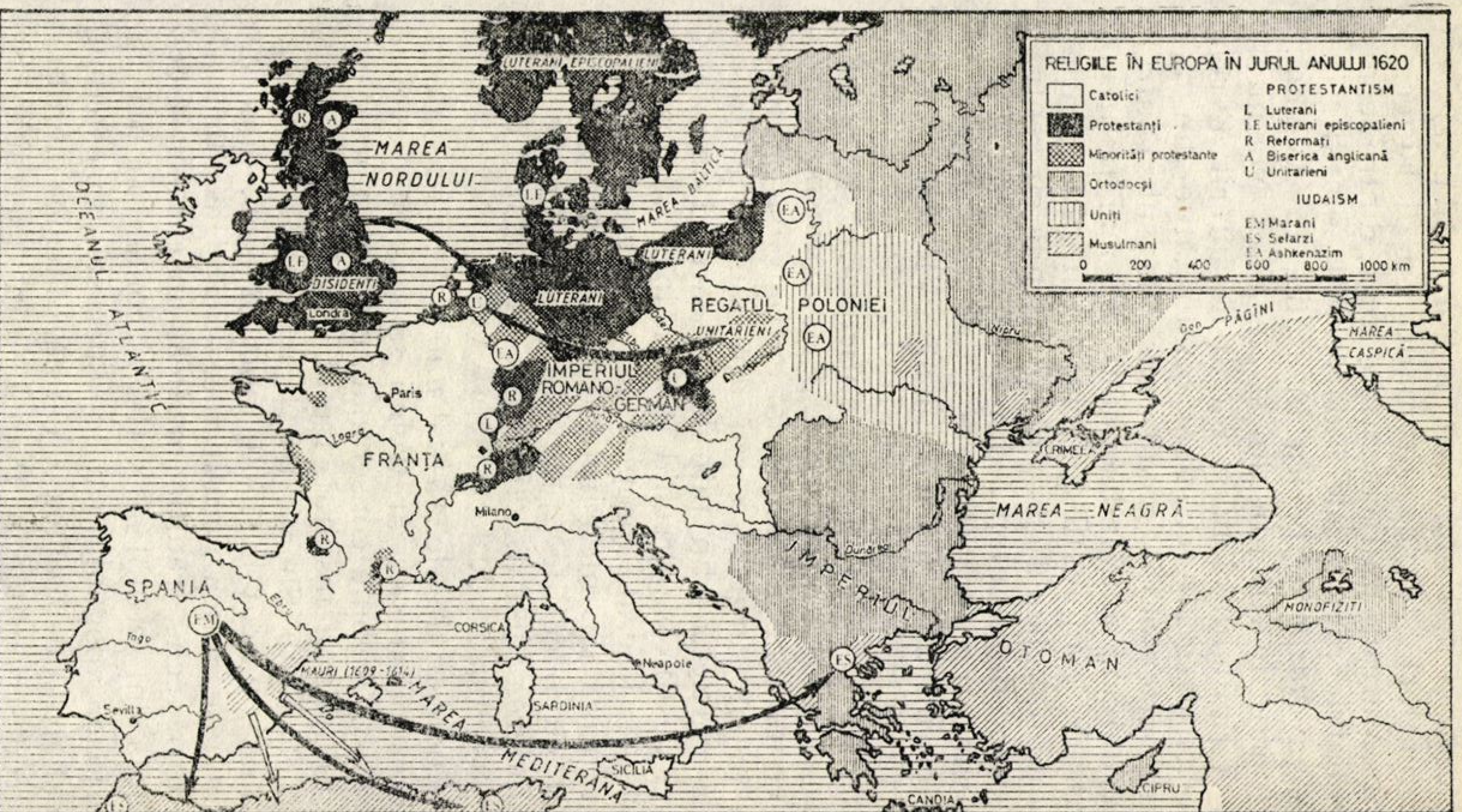
bilitate nu mai este controlată de o organizare ecleziastică riguroasă.

Ascensiunea unitariană a unei evlavii pur respectuoase a pregătit sensibilitatea pentru construcțiile filosofice ale antitrinitarianismului umanist și liber-cugetător. Această evoluție poate aduce în discuție Reforma, dar ea nu înseamnă Reformă. În fapt, ea aparține istoriei sociale a ideilor, genezei orientărilor raționaliste de masă din secolele al XVIII-lea, al XIX-lea și al XX-lea, istoriei, într-un cuvînt, a raționalismului premarxist.

Să fim totuși drepți: antitrinitarianismul anglo-saxon — mai potrivit ar fi să-l numim unitarian — cel care își dezvăluie mai bine conținutul său pozitiv, nu a fost niciodată golit total de substanță creștină. Marele Newton, acest unitarian deferent, și-a petrecut întreaga viață apărînd o concepție despre lume care, dacă nu se leagă direct de viziunea creștină, rămîne, în schimb, prin atîtea izvoare comune, profund biblică. Dar aici, punem degetul pe una dintre trăsăturile originale ale protestantismului anglo-saxon, pe unul dintre aspectele acelei *glorious comprehensiveness* care nu este altceva decît aptitudinea de a depăși contradicțiile.

Minoritățile evreiești

Linia spirituală a comunităților evreiești oferă mai multe analogii cu căutările Europei clasice. Nu geografia intră în discuție. De la drama din 1492, comunitățile evreiești se găsesc pretutindeni într-o situație de infimă minoritate, cu puținele excepții ale granițelor Poloniei, ale marelui ducat al Lituaniei și ale provinciilor Bielorusia și Malorusia de curînd recîștigate de Statul Rus. În aceste regiuni, comunitățile evreiești grupează în mod obișnuit 10, 15 și 20% din populație. Este aceeași situație neplăcută ca a protestanților francezi la începutul

36. Religiile în Europa către 1620

secolului al XVII-lea, lipsiți de protecția unui Edict din Nantes. Evreii* sînt încă numeroși în Spania, și mai numeroși în Portugalia, dar situația lor este cea, dramatică, de falși creștini. Marranismul constituie una dintre componentele majore ale iudaismului sefardit. Întreaga *diaspora* iberică în Italia, în Avignon, în porturile Atlanticului și ale Mării Nordului, ca și Refugiul olandez a avut de suferit. Evreii iberici, care au recîștigat comunitățile din bazinul oriental al Mediteranei de sub control musulman, sînt, indiscutabil, cel mai puțin atinși de complexul „marran". În plus, aceste comunități beneficiază de contactele cu centrele de credință intensă din Europa orientală. Iudaismul ramurii sefardite a fost atins foarte de timpuriu, încă din secolul al XVII-lea și mai profund în secolul al XVIII-lea. Prezența unui iudaism marran în vest anticipează și precede curba unei cuprinzătoare părți a *diasporei* hughenote. Schematizînd la extrem, să spunem că marii burghezi evrei din Europa occidentală participă din plin la mișcarea Luminilor. Trei destine se deschid în fața lor: indiferență, iudaism liberal, apropiat de o religie naturală, dar trăită cu intensitate, o revitalizare în contact cu bogățiile spirituale vehiculate de pătrunderea furtivă, schițată de timpuriu, a evreilor askenazim de la est spre vest.

Iudaismului de *Aufklärung* la vest i se opune iudaismul mistic, ar trebui să spunem revelat, din est. Trebuie consemnat un mare nume, cel al unui umil inspirat, Israel de Mendziboz, zis Israel Baal Shem Tov, „maestrul Sfîntului Nume", născut în 1700, mort în 1760, după ce reînviase antica vocație hassidică. Hassidismul* este o veche tradiție mistică, apărută în Germania din secolul al XIII-lea, contemporană, în perioada apogeului său, cu succesele maestrului Eckhardt, de partea creștină, o cale pierdută și redescoperită în Polonia din secolul al XVIII-lea. La început, curentul se confundă cu sabbatianismul lui Shabbatai Zevi* (1625—

1676), acel Mesia apostat care sfîrșește convertit la islamism. În realitate sînt puține trăsături comune între erezia sabbatiană, un misticism de marran, și neo-ortodoxia cabalistă a hassidienilor. Tot ce susține, de-a lungul dificilului secol al XIX-lea, iudaismul ortodox din Europa orientală, tot ceea ce-l împiedică să se năruiască în fața valului de intransigență a ortodoxiei oficiale a țarilor își are originea în aprofundarea și revitalizarea sa mistică prin discipolii maestrului Rabbi Beer, „Maghidul din Mezdrich" (+1770)... Levi Isaac din Berdicev, Nahman din Bratlav. Aceasta în pofida presiunilor din partea sinagogii care, mai credincioasă în literă decît în spirit, nu urmărește, nu înțelege făgăduințele hassidismului: depășirea dialectică a ortodoxiei încremenite printr-o neo-ortodoxie adaptată la cerințele lumii.

Baal Shem Tov, acest Wesley askenazian, oferă iudaismului amenințat din secolul al XVIII-lea posibilitățile unei noi reînvieri.

Europa catolică

Diferită fiind, Europa catolică își marchează mai clar limitele, ceea ce reprezintă avantajul unui inconvenient. Ea a avut un moment chiar tentația să precizeze aceste limite în centrul ei lăuntric prin proba de ortodoxie cea mai revelatoare, proba celor cinci propoziții, diabolica invenție a lui Nicolas Cornet. Dar el nu poate fi înțeles decît la vremea lui, adică tîrziu, în 1653.

Europa catolică are dubla superioritate a numărului — 60%, 78% și 65% în 1600, 1650 și, respectiv, 1700 din Creștinătatea latină — a unei mai solide structuri instituționale și ecleziastice. Acest ultim avantaj se va dovedi în secolul al XVIII-lea, o dată cu sosirea crizei, un inconvenient trecător. Catolicismul din secolul al XVII-lea și din prima jumătate a secolului al XVIII-lea se arată mai bucuros să

37. Religiile în Europa către 1760

respingă decît să rețină. Europa catolică va suferi inconvenientul nu al opțiunilor sale teologice — ele sînt în același timp coerente și eficace — ci al opțiunilor sale filosofice: catastrofalul atașament față de aristotelismul muribund. Nu a fost încă evaluat neajunsul alegerii făcute de iezuiți la începutul secolului al XVII-lea, al refuzului de a-i urma pe augustinieni în perspectivele unui cartezianism creștin.

De la jumătatea secolului al XVI-lea, apele religioase se umflă în sud. Apogeul Reformei catolice italiene se poate situa în jurul anilor 1580, cel al Spaniei mistice, ultimele trei decenii ale secolului al XVI-lea. Reforma catolică italiană are aproape un secol înaintea sa. Reforma catolică spaniolă se sterilizează încă de la sfîrșitul secolului al XVI-lea și se compromite de-a lungul întregului secol al XVII-lea în monstruosul antisemitism al regulamentelor purității de sînge*. Împotriva acestui cancer al societății, al gîndirii și al Bisericii bunăvoințele se frîng. Sfîntul Scaun asistă întristat la dezvoltarea unei nenorociri contra căreia el a încercat, în timpul afacerii Siliceo, la jumătatea secolului al XVI-lea, precum și cu alte prilejuri să se opună. Teama de o schismă îl face să dea înapoi. Inchiziția spaniolă și mai ales Inchiziția portugheză întreține marranismul prin persecuțiile lor. Ea împiedică, mai ales, cu începere din jurul lui 1600 orice gîndire religioasă originală. Vechea elită iudeo-creștină a Bisericii iberice este descurajată, împrăștiată, distrusă. Ordinele călugărești s-au lăsat invadate, unele după altele, de prejudecata populară „vechi creștină“. Companiei lui Isus îi revine meritul de a fi știut să reziste, singură împotriva tuturor, față de această atmosferă infernală, dar, neputincioasă, ea trebuie să se limiteze la o dezaprobare tăcută; ea va plăti în secolul al XVIII-lea, în 1755, sub Pombal în Portugalia, în 1767 în Spania după *el Motin de Esquilache* (răscoala care zguduie Madridul și majoritatea orașelor spaniole în 1766) capitalul de

ură pe care i l-a procurat atitudinea sa curajoasă. Ce e mai bun în activitatea Bisericii spaniole și portugheze se refugiază în liniștea mănăstirilor sau în acțiunea misionară. Din 1600 pînă în 1750, cea mai mare parte a clerului misionar vine din Peninsula Iberică. El construiește o Americă iberică și catolică în devenire. În Orientul Îndepărtat, schimbarea este inițiată de un număr crescut de misionari italieni și francezi. De partea franceză, printre cei mai importanți, se numără Părintele Alexandre de Rhodos (născut la Avignon în 1597), inventatorul transcrierii fonetice a limbii vietnameze, *quoc-ngu,* Părintele Guy Tachard, în a doua jumătate a secolului, celebru pentru a sa *Relation du Siam* unde a stat din 1686 pînă în 1689 — dovadă că spiritul misionar a cucerit catolicitatea franceză în secolul al XVII-lea. Este, poate, consecința cea mai pozitivă a Reformei catolice.

Reforma catolică în secolul al XVII-lea înseamnă, în esență, Franța și Spania centrală, zonele controlate de ea, din Elveția pînă în Țările-de-Jos, trecînd prin Germania renană. Aceste țări au fost ultimele atinse și la început, oarecum indirect. Totuși acolo a trăit Europa secolului al XVII-lea experiența sa religioasă cea mai originală și cea mai fecundă.

Întîrzierea Franței catolice în raport cu Italia și Spania răbufnește la sfîrșitul secolului al XVI-lea, la ieșirea din războaiele religioase. Nimic mai firesc: tot ce aspiră, în ținuturile de limbă franceză la desfășurarea unei vieți creștine active și profunde a suferit atracția exercitată de Reforma protestantă. În 1590, elita intelectuală a Franței este protestantă. Cea mai mare parte a clerului monahal a trecut la Reformă unde a alcătuit o parte din cadrele primei magistraturi a Cuvîntului. Clerul monahal reconstituit în grabă este mediocru, clerul mirean, insuficient. O parte dintre parohiile din vest duc lipsă de preoți, iar episcopatul desemnat prin jocul Concordatului din 1516

este compus, în majoritate, din aristocrați politicieni, lipsiți de ambiție spirituală, de la cardinalul de Guise la Léonor d'Etampes, de la cardinalul de La Valette la Henri de Sourdis. Oare un Du Perron cardinal, protestant convertit este mult mai bun decît un erudit și un literat subtil? Cît despre preoții laici, lăsați pradă, fără opreliște, practicilor superstițioase, mulți par să fi pierdut pînă și simțul sacrului.

În această mare vacanță a Bisericii, o enormă vîlvătaie de satanism bîntuie Europa din 1570 pînă în 1630. Ea a început în nord, prin rugurile din Danemarca și Scoția, în ținut protestant, atinge Rinul și apoi Franța. Printre cele mai semnificative sînt extraordinarele scandaluri din Labourd (la granițele Țării Bascilor) în 1609–1610: magie simplă, reîntoarcere la păgînism din pricina abandonării satelor de o Creștinătate ocupată cu disputele sale. Cînd Biserica protestantă sau catolică reia controlul asupra enoriașilor, magia simplă și animismul ajung, sub forța constrîngerii, creștinism prin antifrază, prin recurgere la Tartorul Iadului. Iată de ce valul de satanism coboară încet din 1570 pînă în 1630 de la nord spre sud. Represiunea este pretutindeni severă. Între 1570 și 1630 în Europa au ars 30 000 pînă la 50 000 de ruguri. Numărul ereticilor arși de o parte și de alta este infim, comparat cu acel holocaust al oamenilor mărunți rătăciți pe calea fatală a pactului cu Diavolul.

Chiar cînd sînt bine intenționați, episcopii sînt neputincioși să constrîngă un cler inferior mediocru. O simplă privire aruncată pe harta diocezelor din Franța dezvăluie dificultățile provocate de inegalități izbitoare: caricaturala dioceză Dol, cu zeci de enclave risipite de-a lungul Bretagnei și Normandiei, dioceze monstruos de întinse în centrul și în estul Franței, dioceze minuscule aidoma celor italiene, în sud.

Reforma catolică extra-italiană și iberică se desfășoară în doi timpi: o reconstituire a cle-

rului monahal care corespunde unei faze mistice; organizarea unui cler mirean puternic în jurul unui episcopat reînnoit, operațiune însoțită, fapt esențial, de o intensă activitate de reflecție asupra dogmelor credinței; o pătrundere în profunzime, la nivelul poporului simplu, durînd pînă la începutul secolului al XVIII-lea și în vestul Franței fără întrerupere pînă aproape de ajunul Revoluției, grație activității depuse de *eudiști*[1] și *montfortains*[2], specializați în evanghelizarea satelor.

Reforma monastică a început din plin la începutul secolului al XVII-lea. Se suprapun două evoluții: implantarea ordinelor călugărești reformate din Italia și din Spania și reînnoirea ordinelor călugărești tradiționale, extrem de ascetice.

Printre ordinele vechi se numără ordinele *chartreux*[3], *feuillants*[4], cistercienii, cărora le aparține tînăra abație de la Port-Royal*, reformată în 1609. În fruntea ordinelor noi se află capucinii bătăioși, veniți din Italia în 1573, Compania lui Isus, reintrodusă definitiv în 1603, după implicarea puțin întemeiată a ordinului în afacerea tiranicidului din 1594 (tentativa de asasinare a lui Henric al IV-lea de către Jean Chastel, la 24 decembrie 1594 și acuzațiile pripite aduse iezuiților în Parlamentul din Paris).

Dar efortul cel mai original se situează în direcția femeii, ceea ce mărturisește destul de limpede despre caracterul esențial mistic al acestui demers. Acum se detașează o mare figură reprezentativă din marea burghezie func-

---

[1] Membri ai unei societăți religioase întemeiate de Sf. Jean Eudes (N. tr.).

[2] Călugări misionari din ordinul *Compania Mariei*, întemeiat de Sf. Louis-Marie Grignion de Montfort (N. tr.).

[3] Ordinul Sfîntului Bruno, fondat în localitatea Chartreuse (N. tr.).

[4] Ramură aparținînd ordinului cistercian, reformat în 1577 și dispărut în 1789 (N. tr.).

ționărească pariziană, doamna Acarie. Monahismul feminin, puțin răspîndit în Evul Mediu, este una dintre izbînzile feministe ale secolelor al XVI-lea, în Spania, și al XVII-lea în Franța. La sfîrșitul secolului al XVII-lea el reprezintă aproximativ, sub raport numeric, 60% față de cel masculin. Mutația se plasează la începutul secolului al XVII-lea. Ordinul ursulinelor, introdus în 1596, numără, în 1610, 300 de așezăminte consacrate învățămîntului feminin* — alt aspect al unei promovări feminine care n-a fost subliniat îndeajuns. Călugărițele Maicii Domnului și Maicii Domnului din Lorraine, ale Crucii, Magdalenei, Proniei cerești... Și, mai ales, extraordinara pătrundere a ordinului carmelit spaniol în 1604 la Paris, adevărat tur de forță în atmosfera unei asemenea perioade post-belice. Doamna Acarie și Berulle vor avea nevoie de doi ani pentru a junge la acest rezultat. De la 8 mînăstiri* în 1610, se ajunge la 40 în 1630. Toată înalta societate franceză pornește, între 1604 și 1635—1640, pe drumul Sfîntului Carmel. Viața Sfintei Tereza, tradusă în limba franceză în 1601, „Biblia bigoților“, bombăne Pierre de l'Estoile, se află la originea acestei descoperiri a unei speculații pînă atunci strict mediteraneană. Barbe Acarie, Jeanne de Chantal, Marguerite d'Arbouze sînt figurile de prim-plan ale acestui curent de mistică feminină.

Doctrinarii sînt Sfîntul François de Sales* și Pierre de Berulle. Nu putem evidenția îndeajuns în legătură cu această mișcare, opusă atît de radical Reformei protestante în vigoare în La Rochelle, mișcare însuflețită de François de Sales, episcop *in partibus* la Geneva și Pierre de Berulle, partizanul formulei *Delenda est* — trebuie distrusă — cu aplicare la La Rochelle, cît datorează ea prin simplu contact, prin căutări analoage, prin nemulțumire, Reformei protestante, în special celei calviniste. Încă din lucrarea *Introduction à la vie dévote* (1608) întîlnim aceeași aspirație ca la Calvin,

prin mijloace diferite, către o viață religioasă superioară, extinsă la întreaga populație creștină; în *Traité de l'amour de Dieu* din 1616, întîlnim aceeași revizuire esențială: slava lui Dumnezeu, nu Mîntuirea ca scop al vieții religioase, acceptarea bucuroasă a Damnațiunii, dacă aceasta este hotărîrea Proniei cerești.

Lui Pierre de Berulle (1573—1628) îi aparține meritul de a fi furnizat cea dintîi formulare a acestei reforme catolice de expresie franceză, angajată într-o manieră decisivă pe calea teocentrismului prin François de Sales. „A ființa întru Dumnezeu" în locul acelui *Gott mit uns* al tuturor timpurilor. Fără îndoială, Berulle este, împreună cu Calvin, teologul Reformei Bisericii din secolele al XVI-lea și al XVII-lea care a insistat cel mai mult asupra acestei revizuiri esențiale. Abatele Brémond a observat acest lucru, el care afecta că-l ignoră pe Calvin, și lui îi datorăm evidențierea acestui text curios al lui Berulle în care, pentru a demonstra că Dumnezeu este scopul unic al omului și singura preocupare a vieții religioase, autorul invocă: „Un spirit excelent al acestui secol (el adaugă pe margine Nicolaus Copernic) a vrut să afirme că soarele se află în centrul universului și nu pămîntul, că el este imobil și că pămîntul, în raport cu forma sa rotundă, se învîrte în jurul soarelui ... Această părere nouă, puțin urmată în știința astrelor, este folositoare și trebuie susținută în știința Mîntuirii". Este un mod de a gîndi pătrunzător și care nu-l trădează pe Copernic al cărui heliocentrism era, în esență, de ordine teologică. Pierre de Berulle, teologul catolic al Cuvîntului întrupat (multe dintre paginile sale trimit cu gîndul la Luther) este cel care a introdus în Franța, în 1601, Oratoriul*. Această asociație la rugăciune a unor preoți mireni numără 50 de așezăminte în 1626. Nici o inițiativă nu avea să aibă atîtea consecințe favorabile. Tot ceea ce contează în ordinea gîndirii aparține, în Franța, Oratoriului. Malebranche* (1638—1715)

este, desigur, cel mai important dintre membrii lui, figura de prim-plan a cartezianismului creștin, dar abia acum începem să facem dreptate tuturor acelor personaje de însemnătate medie ale teologiei și erudiției augustiniene care au fost apărătorii Oratoriului, de la Louis Thomassin (1619—1695), deținător de funcții ereditare la Aix-en-Provence, intrat la 20 de ani în Oratoriu la Marsilia, ca elev al colegiului, el nu-l mai părăsește niciodată — pînă la Părintele Bernard Lamy, născut la Mans în 1640, mort la Rouen la 29 ianuarie 1715, corespondent și sprijinitor al marelui Malebranche, intrat în Oratoriu în 1658. La această școală franceză marcată de Bérulle se raliază tot ce este mai semnificativ: sfîntul Vincent de Paul*, erou al carității căruia secolul al XVII-lea îi datorează o mutație fundamentală în atitudinea sa față de copiii din flori, Charles de Condren, succesorul lui Bérulle în fruntea Oratoriului, M. Olier, omul de la Saint-Sulpice și al primelor seminarii și poate chiar, în pofida unui drum lung care va sfîrși prin a-l îndepărta de punctul de plecare, sfîntul Jean Eudes (1607—1680), animatorul unei evanghelizări sistematice a satelor.

Pentru a putea aprecia drumul parcurs, trebuie, împreună cu Jean Orcibal, să pornim de la doctrinele spirituale manifeste la întretăierea secolului al XVI-lea cu al XVII-lea. Părintele reverend Garasse, din Compania lui Isus, marele om al deceniilor doi și trei, este caricatura acestui timp nefericit. El este un apologet aflat mereu pe baricadă împotriva izbucnirilor agnostice, lipsite de amploare, ale lui Naudin, Guy Patin, La Mothe Le Vayer și, în ultimă instanță chiar ale lui Gassendi*, acest fals om mare care în momentul de apogeu al lui Descartes se rătăcește pe căile fără ieșire ale unui atomism materialist vulgar, ascuns sub un fideism poate sincer. Garasse este adversarul mediocru al unui agnosticism și mai retrograd, cel al liber-cugetătorilor mai în-

dîrjiți împotriva lui Copernic decît împotriva lui Dumnezeu. Ca o reacție contra superstițiilor populare, Garasse ajunge la o religie seacă întemeiată pe raționalismul vulgar al celui mai greoi bun simț: un creator îndepărtat și absent căruia i te adresezi prin jalbe numite rugăciuni. Relațiile dintre credincios și Dumnezeu — expresia aparține nefericitului Părinte — se situează în planul relațiilor dintre un negustor și altul. În schimbul biletului de intrare într-o lume cerească pe care lui Dumnezeu îi vine greu s-o populeze, este oferit un minimum de servicii bizare, reduse de un calcul avizat la centimă.

Predicator la modă, Garasse „s-a mulțumit vreme îndelungată să compună pamflete virulente și bufone împotriva calviniștilor și a galicanilor". Din acest filon înalt spiritual au rezultat *Elixir Calvinisticon,* contra lui Isaac Casaubon (1615) care murise de curînd, un *Rabelais reformé,* replică la *Vocation des Pasteurs* a lui Pierre du Moulin, în 1619, *Horoscopus Anticotonis,* în 1613, *Le banquet des Sages, Recherches des recherches des autres oeuvres de MeÉtienne Pasquier,* în 1622. Stimulat de aceste succese facile, va publica în 1623 *La Doctrine curieuse des beaux esprits de ce temps* care năzuiește să înmormînteze definitiv ateismul. Succesul pe termen scurt constă în condamnarea poetului Théophile. Și iată marea operă, prima parte din *Somme théologique des vérités capitales de la religion chrétienne,* publicată în octombrie și noiembrie 1625. Scopul se citește din titlu: preluarea locului deținut de sfîntul Toma d'Aquino considerat depășit net. Nu numai că Garasse profesează inconștient teze care au pricinuit moartea pe rug a multor nefericiți, dar el nu ezită să atace cu perfidie opera de reformare întreprinsă de școala lui Bérulle.

Un prieten al lui Bérulle, cel mai mare teolog catolic augustinian al secolului, Jean Duvergier de Hauranne, abate de Saint-Cyran*,

avea să pună capăt cu curaj carierei acestui inconștient periculos. Execuția o reprezintă *Somme des fautes et faussetés principales contenues en la Somme théologique du Père Garasse* (1626). Cîteva capcane juridice, spre a-i împiedica publicarea, dau greș. Garasse se prăbușește sub oprobriu și ridicol. Însăși Compania lui Isus își dă seama, cam tîrziu, de greșeala comisă și pune capăt activității penibile a nenorocosului polemist.

În 1626, Reforma catolică franceză este silită să devină polemică. Totodată, ea descoperă una dintre temele sale preferate de marele public instruit. Reforma catolică franceză va reveni cu insistență de două ori, cu un succes egal, prin publicarea în 1643 a lucrării lui Antoine Arnauld *Théologie morale des jésuites* și în 1657 a *Provincialelor* lui Pascal. În acest moment unitatea frontului va fi sfărîmată. Născut la Bayonne în 1581 într-o familie din burghezia funcționărească, codiscipol al lui Jansenius* (1585—1638), viitorul episcop de Ypres și autorul celei mai discutate cărți a secolului al XVII-lea, *Augustinus,* apărută în 1640 la Louvain și Paris, Jean Duvergier de Hauranne, camaradul său de studii la Camp de Prats este, incontestabil, după moartea lui Bérulle, cel mai mare teolog francez. I se datorează publicarea, în 1632, sub pseudonimul Petrus Aurelius, a cartei Reformei catolice franceze.

El reia și amplifică tema rigoristă atinsă în treacăt în *Somme des fautes du Père Garasse,* dar mai cu seamă trage concluziile eclesiologice practice ale transsubstanțierii precizate la Conciliul de la Trento în cursul polemicii cu protestanții. Dacă preotul este cu adevărat cel căruia, prin iubirea sa ce nu poate fi cuprinsă de mintea omenească și mîntuitoare, Dumnezeu îi dă putere asupra Lui prin cuvintele hirotonisirii, nici un om nu este mai mare decît el, în afară de cel a cărui putere de a schimba substanța elementelor euharistice în carnea și

în sîngele lui Hristos, deci ale lui Dumnezeu se prelungește în capacitatea de a transmite această putere, adică episcopul. O reflecție sinceră și nicidecum superficială asupra consecințelor practice ale transsubstanțierii, afirmate solemn la Conciliul de la Trento, ajunge, așadar, să acorde întîietate Bisericii în raport cu puterea laică. În interiorul Bisericii, preoții trebuiau plasați într-o poziție privilegiată, în fruntea lor aflîndu-se corpul episcopilor, urmași colectivi ai Apostolilor și ai lui Hristos. Cea dintîi urmare constă într-o reinstituire a ordinelor monahale. Clerul monahal este auxiliar, un suport util, cu condiția să rămînă supus cu strictețe puterii cîrmuitoare și responsabile de uzanță, adică episcopilor. Această afirmație introduce în sînul Reformei catolice un prim plan de clivaj posibil care cu timpul intră în acțiune. La sud, în Italia și în Spania un cler mirean mediocru abandonează conducerea practică a Bisericii în mîinile unui cler monahal, numeros și supus direct față de Roma. Totodată, *Petrus Aurelius* dădea baze teologice noi curentului gallican* și un suport apreciabil, împotriva evoluției afirmate de monarhia pontificală, pentru vechea teorie sinodală. Biserica Franței va trage din ele concluziile în secolul al XVII-lea: ea reprezintă nuanța mireană și gallicană a Reformei catolice, destul de puternică pentru a frîna, timp de un secol, evoluția centralizatoare schițată la Conciliul de la Trento.

O a doua consecință de ordin practic — Biserica nu va avea nicicum posibilitatea să împingă prea departe — independența episcopatului față de puterea laică; această independență trebuie marcată, mai ales, în refuzul de a înclina vreodată disciplina superioară a Evangheliei, în fața celei a națiunii de stat.

Saint-Cyran furniza noi baze ideologice partidului Marillac în respingerea războiului cu Spania, în sprijinul său pentru rezistența antifiscală, în refuzul de a admite „macchiavelis-

mul" practic al lui Richelieu. Este o coincidență ciudată și paradoxală. Prin tradiție de familie, Saint-Cyran aparținea burgheziei funcționărești a partidului „bun francez" al lui Marillac, tradiției pro-spaniole a vechilor combatanți ai Ligii. De acum încolo, identificarea tradițională între Reforma catolică și Spania își pierde sensul, în măsura în care făclia trece în mîinile Franței. Prăbușirea spirituală a unei părți din burghezia funcționărească conduce la o regrupare. În fața lui Richelieu, adică a statului machiavelic, se află un front care concentrează o aripă a partidului Ligii și o alta a partidului bun francez. Această coaliție aduce protestanților francezi contraponderea necesară, o amînare întărită. Dar mai ales, ea va provoca o spărtură în frontul pînă atunci unit al Reformei catolice.

Un aspect al integrismului acestei teologii neo-augustiniene și al implicațiilor politice, practice și imediate este respingerea căinței. Vechea tradiție a Bisericii făcea din căință — regretul sincer al păcatelor din dragoste pentru Dumnezeu — condiția iertării. Preotul, dînd absolvirea, confirma doar iertarea dobîndită prin penitență și credință: condiție dificilă pentru păcătosul învederat. Din acest motiv s-a dezvoltat o teologie concomitent mai liberală și mai ritualistă: sub numele de căință, un regret impus mai întîi de teamă poate fi suficient păcătosului, cu condiția să asocieze intervenția preotului. Richelieu luase poziție în aceste dezbateri în favoarea unei practici de căință radicale. Fără această posibilitate a unei căiri pe jumătate cum se poate concepe ca un principe creștin și miniștrii săi să ducă o politică machiavelică? Saint-Cyran, ca întreaga aripă dură a Reformei catolice, se plasează în tabăra adversarilor pătimași ai căinței. În 1638, Saint-Cyran este în castelul din Vincennes și va muri în 1645, la puțin timp după persecutorul său.

Dar începînd din acest moment, frontul pînă atunci unit al Reformei catolice este sfărîmat. Cu atît mai mult cu cît abia apăruse, în 1640, o carte masivă, *Augustinus*, operă postumă a episcopului de Ypres, Jansen*. Cea mai mare parte a Bisericii catolice se opune și se înfruntă timp de un secol și jumătate pentru sau contra lui *Augustinus*. De acum înainte, de o aripă moderată se izbește o aripă radicală, numeroasă în Franța, numeroasă în Belgia, printre catolicii din Provinciile-Unite, pretutindeni, mai ales acolo unde catolicismul se găsește plasat în situația de frontieră în fața Bisericilor născute din Reforma protestantă; puțin numeroasă în Italia, și mai puțin în Spania, pretutindeni unde a triumfat prima Reformă catolică, esențial Contrareformă.

Valurile succesive ale Reformei catolice se puteau despărți în legătură cu unele chestiuni relativ secundare: gradul de severitate față de simplii credincioși, pozițiile aproximative ale puterii episcopale și pontificale, concesiile concrete mai mari sau mai mici față de stat și pretențiile machiavelice ale politicii — nimic esențial înainte de conceptul revelator al Mîntuirii, în acest secol obsedat de problema Mîntuirii individuale. Lumea catolică are sinodul ei de la Dordrecht. El se numește *Augustinus*. Da, dintre cele trei mari nume care se află în punctul de plecare a ceea ce, prin simplificare, numim jansenism, Saint-Cyran, cel mai strălucitor (1581—1643), Jansen, Jansenius (1585—1638) cel mai profund, Antoine Arnauld (1612—1696) cel mai fecund, Jansenius este de departe cel mai important pentru că el a intrat cu ușurință în miezul problemei. Saint-Cyran se fixează la problema centrului de autoritate în Biserică, Antoine Arnauld, care pătrunde în marele public prin celebrul tratat despre *Fréquente Communion* (1643) și *Morale pratique des jesuites,* dezvoltă, în mai mult de 80 de volume impozante in folio consecințele

concrete ale rigorismului moral, dar Jansenius se află în centru: Mîntuirea, Grația divină.

Acest olandez minoritar, acest catolic persecutat pentru credința sa din tinerețe, doritor cu pasiune să convertească țara sa trecută la Reforma protestantă, cunoaște prea bine lumea clavinistă pentru a nu înțelege ceea ce conține ireversibil Reforma calvinistă în anumite puncte. Catolicismul pe care el îl trăiește și pe care-l oferă încearcă să se constituie într-o depășire dialectică a Reformei calviniste, revoluție teocentrică a suveranității și atotputerniciei divine și continuitate a Bisericii vizibile, „adevărata Biserică a cărei misiune este să continue în lume misiunea lui Hristos". Jansenius, ca om al frontierei, din suspiciune față de primejdia schismelor, este un partizan hotărît al puterii pontificale, un catolic intransigent departe de episcopalismul galican al lui Saint-Cyran, al tînărului magistrat al parlamentului, Antoine Arnauld, antiiezuit pătimaș.

Totuși, punctul de plecare al jansenismului nu este *Augustinus* ci publicarea la Lisabona, în 1538, a lucrării *Concordia* de scînteietorul Molina, iezuit spaniol. Molina* înseamnă forța umanismului Renașterii, pătruns în interiorul Bisericii Contrareformei, dar și, împins la extrem, antiprotestantismul de pe o poziție falsă, adică modalitatea cea mai sigură de a deveni manipulat de adversar. În timp ce teologia tradițională se mărginise să ridice problema antinomiei dintre atotputernicia lui Dumnezeu și liberul arbitru al omului, insistînd cînd pe un termen cînd pe altul, Molina vrea să rezolve contradicția. Sfîntul Augustin accentuează puterea absolută a Grației, iar reformatorii Luther și Calvin, Sfîntul Toma și Zwingli pe liberul arbitru. Molina desființează, practic, Grația. Distribuită proporțional cu strădaniile și bunăvoința omului, ea nu mai este Grație. Dumnezeu înregistrează ca o bandă magnetică. Ea nu mai este activă. Sînt două inconveniente:

contradicţia formală între aceste afirmaţii, pe de o parte, şi Biblia, tradiţia străveche şi tradiţia modernă a Bisericii pe de alta; inutilitatea, în această perspectivă, a Întrupării. În ultimă instanţă, Molina este pentru catolicism ceea ce este Socin pentru Reformă — propria sa negaţie. Dar există şi o diferenţă: Socin a fost respins de toate Bisericile Reformei, Molina a fost tolerat în interiorul catolicismului ca un extremist admisibil. Justificarea lui Molina o reprezintă predestinarismul dur al unui profesor din Louvain, Baius, condamnat de Pius al V-lea în 1567 pentru a fi căzut, implicit, în capcana reprobării pozitive. Cum se explică oare îndelungata răbdare a Romei faţă de acest curent umanist modernist? Într-adevăr, poziţia lui Molina pare să rezume concepţiile unei părţi importante din Compania lui Isus. Montemayor la Salamanca (1581), Valencia şi Ingolstadt (1584) şi Hamelius la Louvain în 1586, condamnat de ilustra universitate, în 1587, au susţinut teze similare, doar formulate ceva mai abil. În plus, Molina are în spatele lui o bună parte a Bisericii spaniole care este pusă în mişcare de un dublu tropism convergent: ura faţă de Reforma protestantă şi ura tot mai intensă faţă de iudeo-creştini. Tot ceea ce reaminteşte, în interiorul creştinismului, Biblia, aşadar originile sale ebraice, este înconjurat cu o dublă suspiciune; tot ceea ce este creştin poate fi, în ultimă instanţă, suspectat de iudaism sau de protestantism. Umanismul păgîn este liniştitor. Molina aparţine unui ordin care a avut meritul şi curajul rar să reziste în faţa antisemitismului latent al poporului mărunt din Peninsula Iberică, dar prin aceasta el nu este mai puţin o victimă a acelei *pureza*. Cu atît mai mult cu cît, desigur, Compania este vulnerabilă. *Concordia* va fi o modalitate inconştientă de a potoli nesăţioasa suspiciune a complexului „vechi creştin“.

Ceea ce se explică în atmosfera foarte particulară a Peninsulei Iberice nu poate decît să

şocheze în altă parte. Cum oare să uităm condamnările categorice din secolul al IV-lea împotriva lui Pelagius, nefericitul adversar al Sfîntului Augustin? Această doctrină care nu putea fi disociată de antropocentrismul primitiv al umanismului creştin condamna Biserica creştină la înfrîngere tocmai la frontierele sale cu protestantismul. Nicăieri nu se înţelege mai bine acest lucru ca la Louvain, acest vîrf de lance al Europei catolice îndreptat împotriva Olandei, şi tocmai acolo se organizează rezistenţa împotriva molinismului. Clement al VIII-lea se lăsase convins de Louvain. Totul este pregătit în 1605 pentru o condamnare a Concordiei cînd, în 1607, Paul al V-lea renunţă să publice bula. Îi repugnă să pronunţe o dezminţire împotriva Companiei care lucrează pretutindeni cu folos pentru Biserică. Îi repugnă, mai ales, să rănească şi să îndepărteze Spania. Ultramodernismul molinist este deci circumscris şi tolerat ca o concesie extremă şi întrucîtva vinovată făcută catolicismului spaniol, tot aşa cum în interiorul Bisericii reformate, calviniste există preocuparea de a circumscrie prin toleranţă şi de a restrînge prin neutralizare curentele zwingliene, sacramentare, moştenire stînjenitoare lăsată de Reforma umanistă şi chiar de Renaşterea italiană. Socin virtual al catolicismului, Molina, datorită îngăduinţei Sfîntului Scaun, nu este decît un Zwingli. Fiecare frîntură de Creştinătate este incomodată de propria-i Renaştere. Acel *modus vivendi* din 1607 nu poate plăcea întregii lumi. La Louvain, mai ales, Creştinătatea este şocată de diferenţa de măsură: faţă de o formulare pur şi simplu stîngace, la Baius, a doctrinei tradiţionale a Graţiei condamnarea este severă. În schimb, formularea scandalos de eretică a lui Molina, în care această piesă fundamentală a dogmaticei creştine este practic abolită, trece neobservată.

Ceea ce poate fi îngăduit înainte de Dordrecht, între 1607 şi 1619, nu mai poate fi după.

Cum să te arăţi indulgent în Ţările-de-Jos faţă de o erezie comună tuturor frînturilor desprinse din Creştinătate cînd Biserica reformată a Olandei tocmai s-a arătat atît de fermă în legătură cu o chestiune din dogmatica creştină care-i privea încă pe toţi? Este ceea ce gîndeşte, fără s-o spună, Jansenius şi din această perspectivă de „frontieră a catolicităţii", pentru a nu rămîne în urmă faţă de adversarul protestant din nord, el pregăteşte minuţios o întoarcere la doctrina tradiţională străveche a Bisericii: un dosar foarte important destinat să obţină condamnarea *Concordiei*, întemeiat, în esenţă, pe o compilare meticuloasă a doctrinei Sfîntului Augustin. Jansenius moare în 1638, la 53 de ani, de ciumă, iar dosarul este publicat după moartea sa, acoperit de toate autorizaţiile canonice sub titlul de *Augustinus ou doctrine de saint Augustin sur la Grâce*... la Louvain, în 1640. Succesul acestui impozant volum latin in folio este considerabil: trei ediţii în trei ani, una la Louvain în 1640, alta la Paris în 1641 şi a treia la Rouen în 1643.

Datorită subtilităţii scolastice a distincţiei între Graţia suficientă (suficientă nu pentru a mîntui, ci pentru a justifica damnarea) şi Graţia eficace (cea în faţa căreia nu se poate rezista, Graţia oricărei experienţe religioase, Graţia Bibliei) Jansenius reuşea, formal, să nu cadă în cursa reprobării pozitive, condamnată explicit. Totodată el restabilea esenţialul libertăţii absolute a lui Dumnezeu, acea predestinare la Mîntuire fără de care Întruparea încetează să mai constituie partea centrală a Revelaţiei. Într-adevăr, doctrina lui Jansenius nu avea nici dreptul, nici pretenţia că e originală. Ea era, doar puţin schematizată, doctrina Sfîntului Augustin.

În jurul lui *Augustinus*, această noutate antică, totul se organizează şi apoi se decantează, la fel ca în secolul al IV-lea şi ca în anii '20 ai secolului al XVI-lea. Creştinătatea catolică a avut în privinţa fundamentelor ei doctrinare

propriul său sinod de la Dordrecht. Ea îi are, de-acum încolo, pe gomarieni în jurul lui *Augustinus* și pe arminieni în jurul Companiei lui Isus. Dar în timp ce Europa protestantă este, în secolul al XVII-lea, gomariană în proporție de 90% — căci ea nu poate fi arminiană decît cu prețul unei autodistrugeri — Europa catolică este gomariană în proporție de 20% și arminiană, 80%. Că pozițiile liberale care triumfă prin constrîngere au, pe termen lung, efecte dizolvante este un fapt neîndoielnic. Ele conduc, după 1680, la revenirea antropocentrismului și umanismului creștin. Cea mai rea dintre poziții, cea mai slabă și mai contestabilă, menită să răspundă gravelor probleme ale agnosticismului pozitiv s-a născut la stînga lui Descartes, din reflecția viguroasă a lui Spinoza. Totuși poziția umanistă și liberală în legătură cu problema centrală a Mîntuirii este mai puțin primejdioasă, în perspectiva catolică a unei îndelungate evoluții istorice, treptate, decît poziția protestantă a evenimentului unic și central. Iată de ce catolicismul a putut parcurge opțiunea molinistă, fără a fi distrus de ea, în timp ce toate comunitățile reformate care au refuzat predestinarismul strict al lui Calvin și al sinodului de la Dordrecht au fost rapid dizolvate și măturate de vîntul istoriei. Dar pe moment singurul lucru care are importanță este identitatea profundă a opțiunilor și preocupărilor de o parte și de alta a unei granițe care pare, în multe privințe, de netrecut.

O singură carte nu ne-ar fi îndeajuns pentru a povesti continuarea. Mai întîi, cu deosebire în Franța, succesul unui mod de a trăi și a simți care corespunde profund geniului secolului, succesul unui creștinism dur, ce pornește de la faptul de netăgăduit al Revelației, care pretinde mult din partea omului și îi măgulește orgoliul, totodată umilindu-l. Acest aspect rigorist a sedus „roba“ și burghezia funcționărească franceză raliată în proporție de 60—70%. Augustinismul nu duce la activismul

economic al calvinismului, el preconizează o retragere meditativă din lume, care se potrivește perfect cu atitudinea socială a magistraților și a slujbașilor. El se acomodează cît se poate de bine, mult mai mult decît vechiul umanism fermecător al scolasticii thomiste, cu o filosofie carteziană. Sensibilitatea religioasă augustiniană a unui Dumnezeu sever, inaccesibil pe cale rațională, neexprimat prin aspectul sensibil al universului și apropiat prin Grație și Spirit de sufletul și inteligența celor aleși, corespunde pe deplin cosmologiei unei științe a naturii scrise în limbaj matematic, a unei lumi infinite sau indefinite, cea a lui Bruno, Descartes și apoi a lui Borelli și Newton. Ordinea Grației se opune ordinii naturale așa cum în filosofia lui Descartes sufletul se opune materiei.

Augustinismul are meterezele sale. La început, Port-Royal, abația cisterciană, feminină, a „robei" pariziene, pe care tînăra Maică Angélique Arnauld a reformat-o în 1609, începînd cu faimoasa zi a confesionalului. Ea are la dispoziție elita din Les Petites Ecoles și totodată majoritatea înaltei burghezii funcționărești pariziene, Antoine Le Maître, Lancelot, Nicole*, Wallon, de Beaupuis, Antoine Arnauld însuși... În curînd și Pascal va căuta aici adăpost. Besoigne numără 69 de profesori. În curînd augustinismul va cuprinde o fracțiune importantă a episcopatului și cea mai mare parte din infrastructura monastică; vechile ordine savante, în primul rînd benedictinii, dar și călugării Sfîntului Norbert sînt atrași uneori în proporție de 100%.

Familia Arnauld* are sufletul bătăios și cultivă cu plăcere multe adversități. Cea dintîi, din partea Companiei lui Isus. E vorba despre vechi opțiuni politice și despre probleme personale. Neamul Arnauld, originar din Auvergne, este o familie de protestanți convertiți la sfîrșitul secolului al XV-lea. Atacul lui Antoine Arnauld împotriva iezuiților în 1643 este nedrept, întrucît el extrapolează fără indulgență

și fără măsură cîteva cazuri limită. Nicolas Cornet, un apropiat al iezuiților, care nu este un personaj chiar atît de important la Sorbona, extrage 5 propoziții din cartea lui Jansenius și obține prin intermediul lor, pe sub mînă, condamnarea acesteia la 2 august 1649, în timpul armistițiului de la Rueil, în plină Frondă. Operațiunea este ingenioasă, dar lipsită de franchețe. Cele 5 propoziții nu-i aparțin lui Jansenius. Nimeni nu a putut să le regăsească vreodată în cartea lui. Janseniștii, spre deosebire de adversarii lor, mînuiesc fără violență, de la lucrările lui Saint-Cyran și Jansenius la Camp de Prats, toate regulile erudiției, care vor fi codificate la întretăierea secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, de către profesorii de istorie, benedictinii din Saint-Maur, janseniști. Dacă am minți grosolan afirmînd că ele se află în lucrarea lui Jansenius, am dovedi în schimb o anumită rea-credință dacă am nega că, mai mult sau mai puțin, ele se află totuși în concepția lui Jansenius, împinsă pînă la ultimele consecințe.

După care operațiunea este simplă. Obținerea într-un prim moment (1653) a condamnării pontificale, ceea ce era relativ ușor pentru că propozițiile au fost confecționate special pentru a le face condamnabile; obținerea, în al doilea rînd, a unei redactări a Formularului* (1655), a cărui semnare va fi impusă tuturor preoților. Este o urzeală admirabilă. Dar esențialul se produce ceva mai tîrziu. Pierzînd prima bătălie, aripa augustiniană, aripa dinamică a reformei catolice, acceptă în marea sa majoritate să condamne propozițiile al căror unic autor este un oarecare Nicolas Cornet, simpatizant al Companiei lui Isus. În 1656, apar primele *Provinciale,* care explică lumii ce s-a întîmplat de fapt — teologie oferită în limba franceză marelui public cultivat; în mod hotărît, Reforma catolică se angajează pe calea Reformei protestante.

Iată că în 1656, Formularul devine într-adevăr proba ortodoxiei. S-o numim oare echivalentul acelei Contramustrări — *Contreremontrance* — ratificate prin sinodul de la Dordrecht? Încunoștiințat de majoritatea clerului francez, papa Alexandru al VII-lea* răspunde prin bula din 16 octombrie 1656 la chestiunea de fond, și anume că cele 5 propoziții ale lui Nicolas Cornet se află chiar în *Augustinus* și că trebuie condamnate în sensul care le-a fost acordat de Jansenius. Este o denaturare absurdă în privința esențialului. Dar esențialul aici nu este Grația. Proba pe marginea lui *Augustinus* corespundea, eventual, probei de la Dordrecht. Esențialul doctrinei catolice nu constă în planurile divine legate de om, ci în fundamentul autorității în Biserică. Oricine poate confirma că papa s-a înșelat și că el emite despre o chestiune infimă de erudiție — există oare 5 propoziții scurte într-o carte apărută la Louvain în 1640 sub numele lui Jansenius, episcop de Ypres? — un neadevăr izbitor. Problema autorității papei este pusă de trecerea la absurd, cu o rece duritate, a probei de ortodoxie. Ubicuismul este o probă referitoare la misterul Întrupării; reprobarea pozitivă este un test despre planul lui Dumnezeu în privința omului; semnul crucii făcut cu două sau trei degete este o probă despre valoarea ritului, despre tradiție și, de asemenea, despre sfera de simboluri a Sfintei Treimi, o probă de al doilea fel a celor 5 propoziții, referitoare la misterul Bisericii. Plecată de la marea problemă a Mîntuirii, preocuparea unui întreg secol, Reforma catolică este îndrumată către tema fundamentală a autorității în Biserică: limită și sursă supremă a autorității, problema, într-un cuvînt, a Magisteriumului.

De acum încolo, timp de peste un secol, Formularul otrăvește viața Bisericii franceze și chiar a unei părți importante a Bisericii catolice din afara Franței. Cîte drame, cîte cazuri de conștiință insolubile, precum cel al marelui

Malebranche însuși! Formularul va însemna remușcarea continuă a vieții sale și nimic nu este mai mișcător decît retractarea pe care avea s-o semneze la 15 iulie 1673 cu prețul, ne imaginăm, atîtor suferințe: „... mărturisesc astăzi că am semnat împotriva domnului Jansenius lucruri de care nu sînt convins de fel și care-mi par cel puțin foarte îndoielnice și foarte nesigure. Protestez că nu am subscris la Formular simplu și necondiționat“ (Formularul care a fost pretins în cele din urmă pentru a limita portițele de scăpare și subterfugiile nenumărate imaginate de adversarii toleranței și ai constrîngerilor la nivelul conștiinței cu scopul ca da-ul lor să fie nu) „mai cu seamă ultima oară, ci numai cu o silă foarte mare și dintr-o supunere oarbă față de superiorii mei, din imitație și din alte motive omenești care au precumpănit asupra silei mele; că astfel, din slăbiciune, am semnat noua formulă cum s-a dorit, fără a lăsa deoparte lucrurile pe care ea le afirmă în contra acestui autor, deși nu eram convins că ele sînt adevărate. Dacă nu pot întări acest act în fața unui notar din pricina declarațiilor Regelui, înțeleg, în schimb, ca el să fie considerat drept principala și cea mai însemnată parte a voinței mele ultime și în acest scop îl scriu și îl semnez cu mîna mea proprie, așa încît cei care-l vor avea sub ochi, să nu poată lua subscrierile mele care se află în josul formularelor drept o dovadă a credinței mele în lucrurile enunțate împotriva d-lui Jansenius ci, din contră, să considere acest înscris ca o anulare a răului pe care l-am făptuit memoriei unui mare episcop, atribuindu-i prin semnătura mea greșeli în credință pe care nu socotesc că le-ar fi făptuit cu toate că atunci nu văzusem nimic din cartea intitulată *Augustinus*. Îi rog pe toți cei în mîinile cărora ar cădea acest înscris, în numele a ceea ce este mai sfînt în religie, îi povățuiesc atît cît pot să fiu ascultat în această împrejurare în sfîrșit, îi conjur stăruitor în toate felurile cu pu-

tință, să facă, dacă este necesar, pentru apărarea și cinstea d-lui Jansenius, astfel încît această mărturie să aibă întregul efect pe care-l doresc. Dată la Paris, strada Luvru, sîmbătă 15 iulie, una mie șase sute șaptezeci și trei, N. Malebranche, preot al Oratoriului".

Formularul își atingea bine scopul: să-i îndepărteze de la vocația sacerdotală pe augustinieni, să-i distrugă din punct de vedere moral pe cei care s-ar fi supus și ar fi semnat încălcîndu-și conștiința. Pe termen lung, această politică dă roade, dar cu ce preț pentru Biserică!

Începînd cu 1660, sîcîielile și în curînd persecuțiile împotriva celor refractari se intensifică. De altfel și pentru alții mult mai puțin angajați tulburarea este la fel de profundă. După tratative îndelungate, se instituie un *modus vivendi*, pacea Bisericii este celebrată printr-o medalie. La 13 octombrie 1668, Arnauld este primit de rege și la 31 octombrie, Lemaître de Saci, ilustrul traducător al ediției catolice a Bibliei în limba franceză, iese de la Bastilia. Acest *modus vivendi* durează 11 ani, pînă în 1679. După această dată, situația se degradează din nou cînd regele găsește în calea sa, dorind să-și extindă puterea asupra Bisericii prin lărgirea dreptului numit *régale** (ansamblul drepturilor pe care le exercită regele în unele eparhii la moartea episcopului, în timpul cît scaunul este vacant), rămășițele episcopatului jansenist. O dată cu papa Inocențiu al XI-lea*, ale cărui simpatii augustiniene sînt evidente, conflictul ajunge foarte departe: în 1682, *Déclaration des quatre articles* (care afirmă larga autonomie a Bisericii galicane și atașamentul său la doctrina conciliară); în 1688, Franța se află în pragul schismei. Persecutarea protestanților francezi și Revocarea Edictului din Nantes au reprezentat garanția oferită ca mărturie pentru ortodoxia regelui.

Bineînțeles, curentul jansenist nu înseamnă întreaga Biserică. În raport cu Formularul, în

momentele culminante ale crizei din anii '60, înainte de compromisul fragil al pacificării Bisericii, se pot distinge cinci curente de o importanță inegală.

Un prim grup îl aprobă, într-adevăr, și anume moliniștii din convingere, precum și așa-numiții *ultramontains*, susținătorii puterii absolute a papei, încîntați de această afirmare a Magisterium-ului pontifical în Biserică. Un alt grup este favorabil Formularului din motive de oportunism politic și se compune din oameni mediocri, lipsiți de o ideologie precisă și din oameni ai Curții. Un al treilea grup (abatele Le Roy și prietenii săi), influențat de Barcos, nepotul lui Saint-Cyran, „ar fi dorit simultan supunerea totală și refuzul absolut de a semna un Formular care obliga la o minciună personală...". Dar Barcos face deosebire între ecleziasticii care au datoria să-l respingă, deci să se excludă de la orice funcție de răspundere în Biserică (atitudine care merge în sensul dorințelor moliniștilor, promotori ai Formularului) și călugărițele cărora el le neagă dreptul de a judeca: „ele aveau să se supună și să semneze din supunere textul, oricare ar fi fost acesta, propus de superiorii lor" (atitudine paradoxală, pentru că la femei rezistența a fost mai mare decît la bărbați), „toți, prin abținere sau prin supunere, văd cum adevărul este lovit de moarte și gem, dar refuză să ostenească pentru el în lume și în Biserică".

Atitudinea lui Barcos era cea mai tipică dintre atitudinile janseniste: ea îngăduia o evidențiere clară a diferenței fundamentale care îi separă pe janseniști de calviniști, în pofida afinităților lor profunde în problema Mîntuirii.

Al patrulea grup îl constituie majoritatea partidului jansenist condus de Antoine Arnauld și Nicole, cel care, în fapt, este un partid neutru. „El încearcă să obțină de la Roma și de la Curte cel mai folositor compromis posibil între supunere și apărarea adevărului". Formula com-

promisului se învîrte în jurul distincţiei dintre de fapt şi de drept. Partidul „încearcă să se introducă în Biserică şi în lume printr-o acţiune umană". El încearcă să-i atragă pe episcopi de partea sa, dar se întîlneşte cu atitudinea lui Barcos cel puţin în legătură cu un punct, şi anume în refuzul său antifeminist de a recunoaşte călugăriţelor dreptul de a judeca. Partidul arnaldist, jansenismul episcopalian din secolul al XVII-lea, aparţine restului rămas din marele partid, odinioară unit, al Reformei catolice. La sfîrşitul secolului al XVII-lea, el se află în ruină şi cedează locul unui al cincilea grup care făgăduieşte un jansenism radical diferit, jansenismul secolului al XVIII-lea, tot atît de negativ şi de distrugător pe cît a fost primul de pozitiv şi de constructiv în ansamblu.

Grupul al cincilea, acela pe care Lucien Goldmann îl numeşte „extremist intramondain", schiţează încă din 1661 ceea ce va însemna jansenismul din secolul al XVIII-lea, de după 1713. În secolul al XVII-lea sînt două nume importante: Le Roy şi Jaqueline Pascal. Grupul este ostil oricărui compromis în privinţa adevărului. „Ei consideră că orice creştin trebuie să judece, să acţioneze la maximum pentru adevăr în Biserică şi în lume: la maximum echivalează cu a spune că, implicit sau explicit, el luptă pentru înfrîngerea schismei în lume şi în Biserică", adică, mai exact, că aceşti jansenişti extremişti, la fel ca întreaga Reformă catolică augustiniană, are credinţă numai în unul Dumnezeu pentru triumful escatologic al cauzei Sale şi pentru lărgirea împărăţiei Lui.

George Namer a sesizat perfect tendinţa de inversare a centrului de greutate care se conturează încă din anii '60: extremismul grupului lui Barcos, adică al grupului în care s-a născut ideologia jansenistă ... extremismul intramondain, grupul care asigură difuziunea lui reprezintă startul jansenismului din secolul al XVIII-lea.

Augustinismul transformat în jansenism datorită probei de ortodoxie a celui de al doilea Formular pivotează, într-adevăr, în propriile-i poziții. De la problema centrală a secolului al XVII-lea, secol de măreție, de la problema Grației, el alunecă, în chip hotărîtor, pornind de la bula *Unigenitus** (1713) la problema, relativ secundară, a Magisterium-ului suprem în Biserică. Jansenismul secolului al XVIII-lea, confundat cu Fronda unui cler mărunt richerist[1] este un element de slăbire a rezistenței Europei creștine. Dar bula *Unigenitus* datează din 1713. Ea vine după marea criză a conștiinței europene. De altfel, jansenismul nu este decît un aspect al profundei angoase religioase din secolul al XVII-lea. Lui Pierre Pascal, în admirabilul studiu pe care l-a consacrat odinioară lui Avvakum și începutului mișcării raskolnice, îi plăcea să pună în evidență tot ceea ce îi apropie pe janseniști de raskolnici. Mișcarea raskolnică înseamnă, în același timp, ceva mai mult și ceva mai puțin. Așa cum jansenismul nu reprezintă întregul catolicism din secolul al XVII-lea, nici ea nu înseamnă întreaga ortodoxie. Dar și jansenismul, și mișcarea raskolnică dezvăluie o lume aflată la intersecția cu esențialul.

Lumea creştină orientală

Istoria religioasă a Europei creștine nu se oprește la frontierele Occidentului divizat, dar solidar. Mai rămîne și istoria Bisericii ortodoxe ruse, a celor aproximativ 12 000 000 de suflete, număr în continuă creștere. Nimic nu este mai prielnic inserării Rusiei în Europa decît istoria religioasă din secolul al XVII-lea. Pierre Pascal ne-a furnizat toate elementele necesare pentru a o întreprinde.

---

[1] Adept al teologului galican Edmond Richer (1559—1631) (N. tr.).

Înainte de a observa identitatea profundă, trebuie oare să reamintim cîteva dintre particularitățile acestei Biserici? Ultima născută dintre marile Biserici autocefale ale Creștinătății orientale este de departe cea mai numeroasă. Sub raportul numărului de credincioși, Bisericile ortodoxe alcătuiesc o masă comparabilă cu Bisericile Reformei. Din totalul celor 18—20 de milioane de suflete, în secolul al XVII-lea, ortodoxia rusă cuprindea circa două treimi. Treimea rămasă, precum și cea mai mare parte a ereziei monofizite erau plasate sub autoritatea unui stat musulman. Mult timp această regiune colonială a nordului nu a avut de suferit de pe urma lentei degradări a prestigioaselor patriarhii din Ierusalim, Alexandria și apoi Antiohia. Sprijinită pe Bizanț, ea era obișnuită, în timp ce-și dezvolta sistemul liturgic și credința potrivit geniului propriu, să primească de aici orientări generale, să solicite asistență și solidaritate în dispute. Secolul al XV-lea, cînd statul rus începe să iasă din îndelungata perioadă a invaziilor, privează cu brutalitate Biserica rusă de acest sprijin tutelar. Separarea între ortodoxia rusă și ortodoxia grecească — de aici decurge întreaga criză a secolului al XVII-lea — se plasează nu atît în momentul căderii Constantinopolului, în 1453, cît în timpul penibilului Conciliu de la Florența din 1439. Compromisul negociat în grabă și sub teroare, din pricina perspectivelor esențial politice, între Biserica din Constantinopol și Occident, negociat în metropolă de grecii obișnuiți să decidă ei pentru coloniile lor spirituale din nord, conduce la o ruptură pe care anularea lui aproape imediată nu reușește s-o înlăture. Biserica rusă a fost scandalizată de ușurința cu care Constantinopolul cedase, chiar și parțial, în punctul, pentru ea esențial, referitor la Sfîntul Duh. Gîndirea rusă din secolul al XV-lea nu era pregătită pentru depășirile dialectice. Ei i s-a părut revoltător faptul că se poate admite, fie și pentru o cli-

pă, echivalența formulei tradiționale, aceea a Conciliului de la Niceea-Constantinopol, „Sfîntul Duh purcede din Tatăl prin Fiu“ cu formula latină, mai recentă, „purcede din Tatăl și din Fiu“. Acest punct de plecare este esențial; în lipsa lui, cum să înțelegem întreaga dramă a conflictului Nicon-Avvakum din secolul al XVIII-lea în legătură cu semnul crucii făcut cu două sau cu trei degete? Într-adevăr, motivele politice care impuseseră Constantinopolului ultimele concesii, împingeau Rusia, aflată în raporturi dificile cu vestul, cu Polonia cea latinizată, către intransigență. Faptul era grav: Constantinopolul a suferit la Florența o prăbușire ireparabilă de prestigiu. De acum încolo, Moscova, noul Ierusalim (după căderile succesive ale Ierusalimului, Romei antice și a Constantinopolului, urmate de meritata lor pedepsire) se consideră drept singura garantă a credinței adevărate. Este o reprezentare profund înrădăcinată în poporul umil, motorul complex al mișcării raskolnice. La ieșirea din groaznicele suferințe ale Vremii Tulburărilor, atribuite, într-o manieră simplistă, la nivelul mentalității populare, dușmanului polonez, acest complex se consolidează și mai tare.

După trecerea tulburărilor, situația Bisericii ruse o sugerează pe cea a Bisericii occidentale de la mijlocul secolului al XV-lea, poate chiar pe aceea din secolul al X-lea, căci Rusiei i-a lipsit totdeauna o reformă gregoriană care să-i asigure o Biserică relativ independentă față de puterea seniorială.

La începutul secolului al XVII-lea, complexul de superioritate al ortodoxiei ruse poate părea neîntemeiat. Clerul mirean este primitiv și incult, clerul monahal este compromis prin bogăție și desfrîu, episcopatul seamănă cu imaginea clerului monahal de unde, prin forța lucrurilor, se recrutează. Geniul credinței ruse se manifestase prin icoane și prin sistemul liturgic. De aici urmează o evoluție rapidă a acesteia din urmă care n-a întîrziat să ia pro-

porţii monstruoase. O revărsare a monahismului, cu ceremonii aproape cotidiene de patru pînă la cinci ore şi cu practici ascetice de o severitate extraordinară, în viaţa cotidiană a unui popor incult conduce la superstiţie şi la descurajare. Pentru că pretinde prea mult, Biserica, de fapt, nu mai pretinde nimic. Slujba rusească, în secolul al XVII-lea, se desfăşoară într-o atmosferă de indiferenţă, învăluită sub o mulţime de gesturi de neînţeles şi superstiţioase care amintesc atmosfera bisericilor flamande de la sfîrşitul secolului al XV-lea. Circumstanţă agravantă, prelungirea supărătoare a ritualului este camuflată de o recitare pe mai multe voci care îl face total de neînţeles, nu numai pentru credincioşii care asistă la derularea lui, ceea ce se presupune cu uşurinţă, dar chiar şi pentru oficianţii lui.

În acest moment apare o elită ale cărei prime concepţii şi demersuri amintesc concepţiile şi demersurile din Occidentul creştin de la sfîrşitul secolului al XV-lea în faţa unei situaţii care nu este lipsită de unele analogii intime. Cu atît mai mult cu cît Rusia nu este chiar atît de izolată pe cît avem tendinţa, prea exagerat, să ne-o imaginăm. Grecii urcă pînă aici cu regularitate, adevăraţi călugări savanţi şi, de foarte multe ori, haimanale veritabile, venind din întregul fost imperiu bizantin, aflat în totalitate de acum încolo sub controlul musulman, în căutare de posibilităţi de trai şi de locuri în care să se stabilească precum acel Arsenie Grecul, geniul rău al patriarhului Nicon. Dar nu numai ei. În realitate, secolul al XVII-lea reprezintă o perioadă de intensificare a legăturilor. Niciodată ele n-au fost atît de strînse pe acea axă nord-sud devenită, din secolul al XV-lea, tradiţională. Căci Rusia întîlneşte tot mai mult lumea occidentală. Epoca lui Petru cel Mare nu apare brusc, fără o pregătire prealabilă, de pe o zi pe alta. Occidentul tradiţional, adică detestaţii polonezi, stăpîni ai Bielorusiei şi suzerani ai celei mai mari

părţi din Malorusia, duşmani vechi, sînt catolici nesuferiţi. Din 1595 tuturor crimelor lor nu li s-a adăugat oare şi cea a Bisericii unite, această contopire impusă prin forţă ortodocşilor ruşi, victime ale opresiunii în Malorusia şi în Ucraina? Patriarhul Filaret* (1616—1633), acest boier bine intenţionat, tatăl ţarului („... fericită coincidenţă şi originală diarhie a unui pontif judicios şi autoritar şi a unui monarh, fiul său, blînd şi supus") nutreşte o ură pătimaşă pentru erezia latină. „Suferind în Polonia opt ani îndelungaţi, Filaret adusese cu sine din captivitate o ură extraordinară faţă de catolicism, o neîncredere faţă de tot ceea ce putea transpune la Moscova o influenţă latină. Graţie lui, resentimentele create sau aţîţate din Vremea Tulburărilor se vor afirma în acţiuni care ulterior vor fi dificil de anulat fără a şoca opinia generală". De exemplu, noua hotărîre de a-i reboteza pe catolicii convertiţi la ortodoxie. Mai mult, „pentru a distruge orice bănuială de influenţă latină, rubrica din *Canoane* din 1602 şi din 1616 care îngăduia, în caz de boală, să se cufunde copilul în cristelniţă pînă la gît şi să fie udat pe cap cu apă din cristelniţă de trei ori cu mîna dreaptă a fost suprimată: cei care primiseră acest botez mincinos trebuiau să fie rebotezaţi prin imersiune". Preocupare sporită faţă de rit, valoare sacralizată conferită gestului — ura pentru polonezi contribuie la consolidarea acestui punct esenţial al credinţei ortodoxe.

Şi totuşi, în părţile occidentale şi meridionale ale Rusiei supuse Poloniei, în interiorul Bisericii unite sau al Bisericii ortodoxe nealipite se realizează un efort important de modernizare şi de aprofundare... „Dacă pioşii moscoviţi nutreau bănuieli faţă de ortodoxia ruşilor supuşi autorităţii poloneze, ei nu puteau, cu toate acestea, să nu fie atraşi de strălucirea ştiinţifică şi literară a confreriilor din vest şi din sud. Conducînd lupta împotriva uniţilor, ele recreaseră înaintea tuturor o teologie orto-

doxă, deschiseseră şcoli, întemeiaseră tipografii, publicaseră opere mai mult sau mai puţin originale. Desigur, în toată această activitate se observau influenţele latine, dar într-o epocă în care se simţea acut ceea ce lipsea Bisericii mari-ruseşti, trebuia să te înclini în faţa atîtor semne de superioritate. Oamenii învăţaţi din Occident şi cărţile lor erau deci întîmpinate cu bucurie. Erau acceptate chiar dacă pentru a fi criticate în timpul utilizării lor". Astfel sînt predicile sfîntului Ioan Hrisostomul despre Epistolele Sfîntului Pavel şi Actele Apostolilor, amîndouă cărţile in-folio, 1623–1624, la Kiev în 1626 tipărite la *Lavra,* un Apocalips comentat, catehismul lui Lavrentie Ziganiov, un in-folio de 395 de file... Ar rezulta o listă prea lungă dacă am reproduce cărţile din Kiev care aduc la Moscova vîntul unei ortodoxii îmbogăţite, devenită într-o oarecare măsură flexibilă şi latinizată.

Dar Rusia nu înfruntă doar Occidentul catolic, ci şi Suedia, la nord, lumea protestantă cea mai autentică, episcopalismul luteran scandinav, lumea calvinistă prin negustorii englezi din Arhanghelsk, bastionul raţionalist al socinienilor din Rakow.

„Filaret reprima erezia cînd se manifesta. Dar în timp ce prigonea sistematic influenţele catolice pînă la obîrşia lor posibilă, el nu lua niciodată măsuri radicale împotriva influenţelor protestante".

Pentru a păstra Polonia, trebuia menajată Suedia. Este oare acest fapt atît de surprinzător? Între ortodoxie şi luteranismul din nord există mai multe afinităţi decît presupunea Pierre Pascal. Pericolul major este, evident, focarul din Rakow. Raţionalismul socinian, pregătit în Polonia occidentală de raţionalismul thomist, prezenţa comunităţilor askenazim, în pofida cîtorva cazuri izolate, nu avea totuşi nicicum şanse să pătrundă profund în Rusia orientală.

Încă de la început apar două tendinţe: una mai atentă la aspectul intelectual, cealaltă mai

ascetică, mai preocupată de o acțiune practică la nivelul lucrurilor și al nefericirii cotidiene a oamenilor.

Tiparul este introdus în Moscovia în primele decenii ale secolului al XVII-lea, cu aproape un secol și jumătate întîrziere. O dată cu el apar toate problemele Occidentului creștin din ajunul Reformei, cînd sună momentul propice al umanismului, precum și toate problemele care au fost sporite de izolarea totală a culturii ruse, timp de două secole, de sursa germană, de imprecizia și ezitările unei limbi minunate, colorate, desigur, dar încă puțin strunită de realitățile aspre ale rigorii impuse de tehnica tiparului, o limbă încă puțin scrisă, a unui popor în plină transformare, o limbă aflată într-o evoluție generală. Cîtă invenție liturgică de la începutul secolului al XV-lea pînă la începutul secolului al XVII-lea, cîte variante... cîtă bogăție verbală, dar și ce riscuri în direcția unor evoluții pe cît de dezordonate, tot pe atît de puțin controlate! La nivelul anilor 1610, în timpul îndelungatului patriarhat al lui Filaret este întreprins un efort considerabil de revizuire, un efort care duce însă la eșecul recenzorilor.

În favoarea acestui efort se află un om remarcabil, totuși, prin inteligență și credință, arhimandritul mînăstirii Sfînta Treime-Sfîntul Serghei, de la vreo 15 leghe, la nord de Moscova, Dionisie din Zobrino. Născut la Rjev pe Volga superioară, acest fiu al unui țăran înstărit, intrat în mînăstire după moartea soției și a celor doi fii ai săi, după ce fusese paroh timp de șase ani într-un sat mare aproape de Rjev, „este primul dintre acei preoți de țară care vor juca un rol atît de mare în secolul al XVII-lea". Iată deci o evoluție care pornește din adîncurile cele mai demne de prețuit ale vechiului pămînt rusesc.

Să lupți împotriva beției, a dezmățului și a violenței... să dai Bisericii ruse cărți demne de un secol mai învățat... Dionisie găsise în bi-

blioteca Sfintei Treimi, unde zăceau de 75 de ani „manuscrisele lui Maxim Grecul, acel călugăr învăţat de la Muntele Athos care, chemat să traducă Psaltirea, comentată şi falsificată de trei eretici iudaizanţi, şi însărcinat apoi să revizuiască Triodul, Omiliile, Cartea de rugăciuni, Apostolul, fusese acuzat că-i compromite pe sfinţii ruşi care erau sărbătoriţi după cărţile vechi, condamnat apoi ca eretic, închis, torturat, pentru ca în cele din urmă să moară în mînăstirea Sfînta Treime la 21 ianuarie 1556".

Dionisie intenţionează să-i continue opera. Este, poate, o tentativă necesară dar primejdioasă, aceeaşi cu a tuturor recenzorilor de a relua firul tradiţiei greceşti şi de a depăşi totodată un zid de ură şi de prejudecăţi.

Ceea ce uimeşte în activitatea lui Dionisie şi a micii echipe din jurul său este zelul, priceperea, modestia şi seriozitatea. Cîtă deosebire faţă de opera lui Nicon şi Arsenie Grecul de peste 30 de ani! Dionisie şi recenzorii lui Filaret iau în discuţie *Cartea de rugăciuni* spre a reface ediţia din 1602, epuizată şi cu atît de multe greşeli. Editorii din 1602 prevăzuseră oare caracterul sacru pe care tipărirea avea s-o confere erorilor lor? Era nevoie de mult curaj pentru a schimba cuvîntul scris şi atît de greu descifrat de oameni care intrau pe dibuite în universul nou şi minunat al cărţii. „Recenzorii vor confrunta ediţia din 1602 cu mai mult de 20 de manuscrise slavone, vechi uneori de 150 pînă la 200 de ani, printre care şi cu o copie sigură a faimoasei Cărţi de rugăciuni tradusă din greceşte în 1387 de mitropolitul Ciprian. Ediţia din 1618 prezenta corectări şi modificări.

Cea mai importantă chestiune, care era cît pe ce să-l coste viaţa pe Dionisie şi care anunţă încă de pe acum întreaga violenţă a confruntării de la jumătatea secolului dintre Nicon şi apărătorii zeloşi ai Vechii Credinţe, o reprezintă formula de binecuvîntare a apelor din ajunul Bobotezei, una dintre cele trei săr-

bători fundamentale ale Bisericii ortodoxe, cea mai profund fixată în sufletul poporului rus. Ediția din 1602 purta, ne amintim, formula: „În această zi, Doamne, sfințește apa prin Duhul Tău sfînt și prin foc". Cuvintele „și prin foc" erau în mod evident o interpolare a secolului al XVI-lea a cărei geneză putea fi urmărită și a cărei istorie putea fi refăcută fără prea mare efort.

Logica și știința teologică grecească a recenzorilor ajungeau să se desfete din plin în pădurea luxuriantă a imaginației liturgice velico-rusești. Ca întotdeauna, în credința ortodoxă, fascinant este „misterul Sfintei Treimi". Recenzorii remarcaseră că unele rugăciuni adresate uneia dintre persoanele Sfintei Treimi se terminau printr-o doxologie care le îmbrățișa pe toate: „și-Ți aducem mulțumire Tată și Fiu și Duh Sfînt". Era o simplă interferență de planuri la nivelul invocației finale ce nu crea nici o dificultate într-o gîndire preocupată de ansamblu și naivă. Altfel stau lucrurile cu învățații și cunoscătorii: „Erezia lui Sabellius", izbucnește corul celor docți, care amestecă persoanele. Așadar se va scrie: „și Îți aducem mulțumire cu prea sfîntul, prea bunul și dătătorul de viață Sfînt Duh". Iată o adevărată hecatombă de omisiuni. Pentru această logică bizantină, „acele greșeli în aparență neînsemnate", încărcate, toate, de o simplă și sinceră spontaneitate, „puneau în primejdie ortodoxia"; ele insinuau fie „maniheismul care-l separă pe Fiu de Dumnezeu și pe Fiu de Maria", fie „erezia lui Arius" cu cele trei substanțe aflate în Sfînta Treime", fie, pentru alții, „amestecul și dezordinea celor două naturi în Hristos" sau chiar „erezia lui Pirus, Serghei și Pavel, anatemizate de către cel de al Șaselea Conciliu Ecumenic, ținut sub Constantin cel Bărbos, adică monotelismul".

Îl ghicim aici pe grămăticul care era Arsenie Surdul, pe teologul Nasiod, pe cunoscătorul liturgic care era Dionisie. Dar prin această

manie de a suspecta totul, prin aceste îmbunătățiri numeroase, prin aceste reproșuri adresate, dincolo de cei în viață, înaintașilor era rănită profund sensibilitatea poporului rus care își exprimase odinioară în mod spontan și naiv rugăciunea către Dumnezeu — Hristos, Tată și Sfînt Duh — pe care îl iubea atît de adînc și de simplu, cu geniul instinctiv al Evangheliei.

Dionisie a obținut convocarea unui conciliu al Bisericii ruse la 4 iulie 1618; protestele au fost generale, mînia — surdă și profundă, „adunarea reflecta opinia generală a Bisericii ruse; ea a considerat că era prea îndrăzneț să fie atinse, pentru motive de logică și interpretare literală, un mare număr de texte deja consacrate, concomitent, prin folosire și prin tipărire. În apărarea obiceiurilor vechi, se ridică teologi improvizați care, la rîndul lor, găsesc explicații și o semnificație profundă pentru gesturile instinctive ale unui trecut național apropiat. Prin *Sfîntul Duh și prin Foc* spunea Vechiul Ritual, dar Luca, III. 16, nu spune oare și el: *«Acela vă va boteza prin Duhul Sfînt și prin foc?»*"

În 1618, spiritul mișcării raskolnice triumfă. Condamnat, Dionisie este torturat în mod odios „prin foame, sete și fum, expus loviturilor și injuriilor". Va fi nevoie de acțiunea personală a lui Teofan, patriarhul Ierusalimului, în 1619, pentru a se pune capăt suferințelor sale și ale discipolilor lui.

Se petrecuse, „în 1618, un conflict între rațiune și tradiție, între concepția intelectualilor care opreau Biserica rusă la un anumit stadiu sau o aduceau din nou la spiritul unei surse cu faima de a fi pură, în fond la sursa greacă, și sentimentul general al credincioșilor că Biserica rusă, dimpotrivă, avea dreptul să-și dezvolte, să-și îmbogățească și să-și adapteze cărțile de cult la viața proprie". Contra unei Reforme savante, de sus, de tip englez i se va spune, dar cu mai puțin tact și cu mai

puţină înţelegere în masa credincioşilor se va produce o revoltă a tradiţiei.

Incidentul premonitoriu din 1618 nu împiedică evoluţia lucrurilor. Reforma este lansată, se reconstituie un front comun, mai preocupat de adevăratul ascetism şi de cucerirea morală în straturile profunde ale poporului. Gîndul te poartă la Reforma franceză a anilor 1660—1690. Oameni precum Nerohov sau acel păstor spiritual umil, acel fiu de popă care este Avvakum* (1620—1682) par să conducă în sate, înconjuraţi de mujicii oprimaţi împotriva insolenţei boierilor şi a reprezentanţilor ţarului o luptă pe care, la un nivel mult superior, o conduc Ştefan, confesorul ţarului Alexei, Ratişcev şi Nicon*, episcopul Novgorodului. Cei care sînt numiţi „prietenii Domnului" conduc Biserica. Sarcina ce-i aşteaptă este imensă. Alegerea în 1652 a lui Nicon ca patriarh al Moscovei putea, superficial, să semnifice victoria frontului unit al Reformei. Era începutul unei drame care va dezbina ortodoxia rusă timp de două secole şi jumătate. Extraordinar de orgolios, extrem de influenţabil, Nicon este jucăria grecilor. Ceea ce Dionisie şi primii recenzenţi încercaseră cu moderaţie şi prudenţă, Nicon şi a doua generaţie de recenzenţi o fac cu violenţă, uşurătate, mînie şi rea-voinţă. Schimbarea pentru schimbare. Acest rus moscovit din secolul al XVII-lea suferă de un complex manifestat pe două faţete: dispreţ şi admiraţie pătimaşă faţă de străin. Nicon îl anunţă pe Petru cel Mare, cu diferenţa că străinul pe care el îl imită în chip primitiv este grecul dispreţuit şi nu forţele tinere, prestigioase din noul Occident. Şocul este inevitabil şi cu atît mai necruţător cu cît în fruntea rezistenţei din partea tradiţiei se află, în prezent, majoritatea frontului, unit cîndva, al Reformei, eroii asceţi ai clerului ţărănesc dintre care Avvakum se distinge drept cea mai importantă şi mai nobilă figură.

În graba lor de a schimba totul dintr-o dată, Nicon și Arsenie Grecul renunță la precauțiile elementare. Orice este mai bun decît tradiția rusă, prin definiție chiar suspectă; neputînd să adune suficiente manuscrise bune, ei se mulțumesc de foarte multe ori cu cele mai mediocre ediții venețiene ale *diasporei* ortodoxe grecești.

Între 1654 și 1656, aspectul exterior al Bisericii ruse este transformat profund. Credincioșii simpli nu se mai recunosc în ea, iar învățații sînt consternați de ușurința cu care au fost luate atîtea zeci de hotărîri: „... Încă de la jumătatea anului 1656, aspectul Bisericii ruse este vizibil răvășit. Lovitură după lovitură, în aproximativ doi ani fuseseră atacate elemente religioase atît de esențiale, de evidente și de cotidiene precum semnul crucii, Crezul, numele lui Isus“ (adăugarea unui i), desenul care figura pe ostii (crucea latină în locul crucii cu opt ramuri), ceremonialul slujbei; se distrugeau galeriile dintre naos și cor, era interzisă construirea acelor acoperișuri de biserici în formă de piramidă, atît de prețuite și de iubite. Fuseseră schimbate forma și îmbrăcămintea altarelor, se introduseseră, mai pe față sau mai pe furiș, idei teologice noi despre natura Maicii Domnului, despre religia latinilor (rebotezarea nu se mai practică: este o revalorizare care șochează sentimentul național rusesc), despre importanța ofrandei pentru slujbă. Chiar și astăzi, în oricare țară și chiar pentru credincioșii obișnuiți să stabilească toate distincțiile necesare între rituri și dogme o asemenea avalanșă de reforme ar produce neliniște și scandal.

Conflictul începe încă din 1653; în 1656 se produce ruptura, iar în 1666 este confirmată schisma. Mișcarea raskolnică s-a născut. „Raskol“, termen de dispreț, este preluat ca un steag de adepții „Vechii Credințe“. Aceasta preia aproape întreaga bogăție spirituală a Rusiei.

Or, avatar curios, dar logic, acești revoltați în numele Bisericii, al tradiției în continuitate, lipsiți de Biserici și incapabili să-și întemeieze o alta, vor deveni în curînd radicali ai protestului individual. De o parte se află o religie de stat golită, parțial, de sufletul său propriu, de cealaltă protestul anarhic al „nebunilor întru Hristos". Este un superjansenism, raportat la ascetism și la izolarea de lume.

În spatele tuturor rezistențelor față de inovări, împotriva lui Petru I, împotriva Ecaterinei a II-a, se află partizanii Vechii Credințe. Sînge și lacrimi.

Ortodoxia rusă a străbătut în secolul al XVII-lea cel puțin două secole și jumătate de istorie religioasă occidentală. Iat-o, în linii mari, sincronizată cu vestul Europei, menținînd-și totodată originalitatea profundă, cu o Biserică oficială a Reformei intelectuale și cu protestantismul său de partea tradiției; ortodoxia rusă va fi mai puțin capabilă decît Bisericile occidentale catolice sau reformate, să propună în secolul al XVIII-lea un mesaj creștin adaptat unei lumi în transformare bruscă.

Capitolul XV

CRIZA DE CONȘTIINȚĂ PRELUDIUL EPOCII LUMINILOR

În 1687, *Principia Philosophiae Naturalis* reprezenta carta lumii moderne. Totul a început pe planul cosmologiei; totul se termină prin ea. În spațiul infinit al geometriei euclidiene, un spațiu care și-a pierdut însușirea de întindere inseparabilă de materie și în care piosul Newton întrezărește *Sensorium Dei*, o singură formulă matematică include toate fenomenele: proporționalitatea cu masa, proporționalitatea inversă cu pătratul distanței. Vreme de două secole conceptul de atracție universală este suficient pentru a explica totul. „Ea salvează aparențele". Desigur, filosofii mecaniciști, neoscolasticii de felul lui Fontenelle, idolatrii iconoclastului Descartes regretă vîrtejurile, fizica extensiunii și a universului plin. Spațiul acesta îi stînjenește. Pentru un raționalism care începe să uite utila operațiune carteziană de punere între paranteze a politicii și religiei, acest spațiu teologic înseamnă o constrîngere. Apoi, cum ei sînt mai puțin filosofi decît Newton, se vor obișnui cu el. Pentru creștini, spațiul vid va rămîne acel *Sensorium* pe care Dumnezeu îl domină și îl transcende; pentru ceilalți, transferul atributelor ontologice de la Dumnezeul creștin către spațiul noului univers se va opera lent, imperceptibil, aproape inconștient. Demonstrația lui Koyré este suficient de convingătoare, anul 1687 marchează

bine sfîrșitul marii aventuri a spiritului. În 1687, la nivelul elitei, totul s-a încheiat. Urmează etapa de extindere și de difuzare.

Extindere, difuzare: aceasta este, în mare, sarcina imensă a celor două generații care se succed în fruntea Europei nutrite de concepțiile din *Principia* la jumătatea secolului al XVIII-lea. În primul rînd, mai multă extindere decît difuzare. Din 1715 pînă în 1750, difuzarea rămîne limitată strict la un strat social subțire a cărui îndrăzneală în atîtea privințe este pe măsura uimitoarei timidități în atîtea altele. Difuzarea nu aparține celei de a doua perioade a Europei clasice, ci Europei revoluționare și la nivelul lucrurilor ea reprezintă acompaniamentul ideologic al marii transformări economice. Această a doua Europă clasică, alunecînd imperceptibil de la marea tulburare a crizei de conștiință — n-ar fi oare preferabil s-o numim criză a conștiințelor — scumpă lui Paul Hazard, pînă la primele „lumini" timide, lumini de felul celor ale lui Watteau, pline încă de afectare și de mici îndrăzneli ștrengărești ar merita, ea singură, o carte. Este nedrept s-o sacrificăm, cum facem astăzi, deoarece efortul pe care ea îl reclamă, dacă este diferit, cu siguranță nu este mai mic. În ansamblu, sînt mult mai multe eforturi, eforturi de oameni mărunți, căci generația constructorilor universului se epuizează. Ar fi o carte ușor de scris căci de la Mauzi la Ehrard, de la Roger la Proust și la Foucault ce mănunchi minunat de studii convergente avem numai în Franța! Nu ni s-a îmbogățit oare, chiar și recent, optica pe care o aveam prin tradiție asupra unui secol al XVIII-lea care nu mai este o rudă săracă? Și e drept să nu mai fie considerat astfel. Poate într-o bună zi vom avea posibilitatea să revenim asupra acestei a doua perioade din istoria Europei clasice. Pentru moment, în loc de concluzie, ne vom mărgini să trasăm cîteva linii din ceea ce ar putea să-i fie o schiță.

Criza conștiinței europene a fost studiată perfect de Paul Hazard. Și iată, după treizeci de ani, există puține lucruri care ar trebui modificate într-o carte care, în afara valorii sale formale, își păstrează și forța și adevărul. Imensul efort întreprins de constructorii lumii moderne presupunea, s-a spus, de multe ori, o punere între paranteze. Ea a fost condiția succesului, a unui succes care a depășit tot ce e imaginabil. „Stelele fixe sînt tot atîția sori dintre care fiecare luminează o lume", scrie în fruntea celei de a cincea seri Fontenelle*, acest vulgarizator mediocru, în lucrarea sa *Entretiens sur la pluralité des mondes*, a cărei a cincea ediție, încă de pe acum, apare la Amsterdam în 1719. Un asemenea succes comportă, cu necesitate, distrugerea condițiilor care i-au dat viață. Distorsiunea între universul geometric și algebric al științei noi, pe de o parte, și reprezentările întemeiate pe calități, și ierarhizate, ale universului social și religios, pe de alta, — ea ne-a apărut drept una dintre condițiile depășirii tragice a esteticii clasice — această distorsiune trebuia, în mod fatal, să sfîrșească prin a șoca. Ea contribuie, cu începere din 1690—1700, la o reconsiderare în gîndire a societății pe ranguri. *Tractatus theologico-politicus* datează din 1670, *Eseul* fundamental al lui Locke*, din 1690. Chiar dacă trebuie să așteptăm magnifica traducere a lui Pierre Coste, acest hughenot din Refugiu, adică 1700 (și poate și mai mult căci a doua ediție apare la Amsterdam în 1728) pentru ca *An essay concerning Human Understanding*, devenit *Essai philosophique concernant l'entendement humain* să-și înceapă drumul spre cucerirea lumii, a unei societăți bazate pe contract în care sursa ultimă a suveranității se află, prin delegație, în strîmta fracțiune a poporului responsabil și conștient, acea fracțiune a bur-

gheziei pornite la cucerirea bogăției, prestigiului și puterii. *An essay concerning Human Understanding* reprezintă formularea filosofică pentru *Glorious Revolution*, o mare carte de circumstanță, la fel ca *Tractatus* care zboară în sprijinul puterii amenințate a marilor burghezi republicani din Olanda.

Dar se petrece ceva și mai grav: apariția între 1685 și 1715 a unui raționalism necreștin, mai bine ar fi să-l numim anticreștin. Secolul al XVIII-lea, „acest secol pătimaș anticreștin“, cum îl numea recent Jean Ehrard, s-a născut în întregul lui din perioada cuprinsă între 1685 și 1715. Toată ura, toată amărăciunea unei neînțelegeri radicale, dragostea decepționată, graba de a reuși — într-un sector cu cît mai important! — ceea ce știința numărului a permis în ordinea aparențelor... totul se află în acest interval dinaintea sfîrșitului secolului al XVII-lea. Îndelungatul secol al XVIII-lea, fiecar împrăștiat și de cele mai multe ori conștient de incapacitatea sa de a reconstrui calmează îndrăznelile tînărului și voracelui raționalism în momentul plenitudinii sale cînd, în marea sa carte *Etica*, Spinoza propune matematizarea totală a universului moral.

Revocarea Edictului din Nantes și progresele indiferenței față de religie

În sfîrșit, ce se petrece fundamental nou la nivelul anilor '80? Raționalism, lipsă de credință, respingerea viziunii creștine asupra lumii... Era oare această situație ceva inedit? Sau se petrecuse cumva o creștere bruscă și importantă a numărului celor pe care pioasa Creștinătate îi numește, cu voce scăzută și coborîndu-și privirile, „atei“? Este o problemă cu totul meschină. Criza de conștiință înseamnă altceva.

Ea este mai întîi criza gîndirii creștine. La început este vorba despre o scădere naturală a marilor ape religioase care, pe alocuri, s-au frămîntat fără întrerupere din 1520 pînă în 1680. Apele religioase sînt scăzute ca foarte adesea în secolul al XIV-lea și ca la începutul secolului al XV-lea, după creșterea din Evul Mediu strălucitor.

Scolastica creștină purta în sine propria ei negație, scolastica anticreștină a lui Averroes, patristica, de asemenea în epoca lui Origene, era în relație cu rezistența filosofiei păgîne, simbolizată de ironia usturătoare a lui Celsus. Renașterea a fost martora reapariției agnosticismului tradițional. Raționalismul lui Henri Buisson este un raționalism bătrîn, aidoma lumii antice, fără vigoare și originalitate. Cît despre liber-cugetătorii*, despre care vorbește René Pintard, din prima jumătate a secolului al XVII-lea, ei sînt lipsiți de noutate, de geniu și de importanță. Față în față cu apele umflate ale unei noi primăveri a Bisericii ei nu sînt în stare de mare lucru, decît cel mult să se bucure de libertatea de a nu crede, de scurta fericire de a ricana în tihnă pe care, într-adevăr, nimeni, cu condiția respectării de către ei a unor conveniențe nu le-o contestă în mod eficace.

Dar iată că vine anul 1680 și totul se schimbă: apare un nou raționalism, viguros și cuceritor, cu atît mai fascinant cu cît atacă Bisericile vlăguite de revărsarea propriilor bogății. *Rabies theologica* este prețul plătit de intelectuali pentru seriozitatea preocupării lor. Se cunoaște la ce excese, la ce renegări a condus ea în Europa creștină. Violența țăranilor răsculați sub pretextul devotamentului față de Vechea Credință, chinurile, mutilările inumane impuse de țar, care acționează în numele recenzorilor, elitei și șefilor spirituali ai mișcării raskolnice în Rusia. Dar aceste cruzimi sînt orientale. Înverșunarea de la Dordrecht a condus, de asemenea, departe: nici o tortură, nici un

rug, dar în schimb exilul cu necazurile, deprimările și frămîntările lui. Europa rezervă torturările*, rugurile, am văzut, enormului val de satanism care se sparge cu zgomot. 30 000, poate 50 000 de victime, din 1570 pînă în 1630, apoi totul reintră în ordine. Rugurile se sting. Ele nu mai ard aproape deloc între 1670 și 1680, decît sporadic în cîteva zone periferice din nordul Europei, în America puritană a vrăjitoarelor din Salem. Mai scandalizează oare aceste amintiri dintr-un trecut apropiat la sfîrșitul secolului? După toate aparențele, nu. Nu cumva ele răspundeau unei necesități de apărare socială? Și vrăjitoarele arse nu se află, pe planul concepțiilor, mult mai departe decît judecătorii lor sceptici din secolul al XVIII-lea? Filosofii ar fi trebuit să evite, desigur, arderea pe rug a acestor asociați, dar nu și moartea. Exterminarea lor este o experiență pe care nimeni nu o regretă.

Dar revenind la Dordrecht, în Spania iudeo-creștină și la revocarea Edictului din Nantes, cei umili nu mai sînt singurii care au de suferit. Și memoria conservă mai bine suferința mai ascuțită, poate, și mai puțin obișnuită a celor inteligenți.

Dordrecht. Fără această patimă pentru un lucru imposibil — ar trebui oare să spunem acest păcat împotriva Sfîntului Duh, de a intra cu forța, ca prin efracție, în Consiliul Sfintei Treimi? — fără această alternativă brutală a gratuității necesare, pentru Mîntuirea omului și slava lui Dumnezeu și a reprobării pozitive revoltătoare față de judecata dreaptă și de neîngăduit pentru respectul datorat bunătății absolute a lui Dumnezeu, arminienii virtuali, menținuți și sprijiniți de Bisericile lor, ar fi devenit ei ceea ce au devenit și anume hărțuiții de răzbunare care, pretutindeni, au reînsuflețit acea lamentabilă cauză a socinismului? Socin a murit și a reînviat la sfîrșitul secolului al XVII-lea prin intermediul *diasporei* arminiene, dornice să marcheze distanța față de

ortodoxia gomariană, furioasă și mușcătoare, în gura rea a prea bine intenționatului Jurieu care nu iartă pe nimeni, nici pe bunul Bayle, prea zeflemitor, nici pe slabii persecutați din interiorul Franței protestante azvîrliți în certitudinea morții eterne pentru că au cedat un moment, într-o clipă de neputință. Socin și sărmana sa divinitate, limitată de „posibile", Dumnezeul său mărunt ca și cel al moliniștilor... Jurieu nu iartă, ca altădată Hristos lui Petru, minutul de oboseală a cărnii, a sîngelui și a lumii.

Revocarea, Spania, Portugalia — Portugalia întruchipează, cu meschinărie, asprimea iberică — Inchiziția... Inchiziția nu contenește să prigonească și să inventeze evrei, după ce a prigonit, a inventat și a aprins atîtea ruguri, nu renunță la a-i fabrica, împreună cu cei mai autentici „Vechi Creștini" și la mania sa de a descoperi peste tot cea mai neînsemnată urmă de heterodoxie, de a cenzura totul, chiar și pe papă și curia papală, ca să nu mai vorbim de totalitatea gîndirii religioase franceze, totalitatea sau în orice caz aproape totalitatea. Spania — ce vînat rîvnit! Cu începere din 1700, Europa nu mai hotărăște nimic. Spania arhaică a devenit conștiința sa normală și comodă. Părintele Las Casas, sfîntul și apostolul, este justificarea, mai curînd involuntară, a negustorilor de sclavi negri.

Nici un act totuși nu a subminat atît de profund imaginea creștină asupra lumii, precum revocarea Edictului din Nantes; pentru că era vorba de Franța și pentru că față în față se găseau două elite inegale în pondere, nu în valoare: pentru că hughenoții din patria lui Calvin și bisericile lor înfipte cu mîndrie, aspre, sobre și puternice populează întrucîtva Ierusalimul Reformei. Istoria revocării — ea se află la îndemîna oricărui cititor — este gravă deoarece este tîrzie. Să fi lovit în 1629 grupul restrîns de hughenoți, ca o pedepsire pentru revolta lor nedreaptă, n-ar fi scandalizat, în

perspectiva Războiului de Treizeci de ani, pe nimeni. Dar după ce fusese gîtuită între 1665 și 1679, iat-o acum lovită cu sînge rece, cînd pasiunile se potoliseră. Rău informată, Europa nu înțelege sau nu vrea să înțeleagă. Revocarea înseamnă o crimă de neiertat — puțin contează că, la urma urmei, ea a fost puțin sîngeroasă — pentru că este crima celui drept odinioară îndreptățit. Franța care revocă edictul, Franța din 1680 este Franța Reformei catolice triumfătoare. Așa apare ea din afară; în realitate, ea a încetat să fie ca atare deoarece însăși elita Reformei catolice este persecutată acum. Și elita autentică, marele Le Camus din Grenoble, dezaprobă crima comisă în numele său. Crima din 1685 este de neiertat pentru că este religioasă. Morala timpului ar fi acceptat expulzarea. Convertitorii prin dragonadă fac parte din familia unor Ananias și Saphira. Ei înțeleg să-i aducă ofrandă lui Dumnezeu fără să cheltuiască nimic, de unde rezultă păcatul dragonadelor împotriva Sfîntului Duh la Împărtășanie. Protestanții francezi, în cursul secolului al XVII-lea, se apropiaseră mult de catolicismul căruia augustinismul îi dăduse o înfățișare nouă. Ceea ce-i dezgustă cel mai tare și, în cele din urmă, ceea ce-i fascinează cel mai puternic în vechea credință reînnoită este tocmai această doctrină a Euharistiei pe care ei o înțeleg cu atîta greutate nu fără a o prețui. Controversa se ascute cu privire la Dumnezeul de aluat, idol, sau la Împărtășanie, rezultat miraculos al iubirii de nepătruns pentru Dumnezeu care se înstrăinează în Hristos la nesfîrșit, în fiecare zi, pînă la sfîrșitul lumii, în sfințenia altarului. Este, într-adevăr, o dimensiune pe care luteranismul ubicuist a știut s-o exprime perfect în felul său, dar pe care pudicul calvinism al Venerării umile nu a știut s-o rețină atît de bine. Cînd un calvinist se poticnește, el se poticnește de Euharistie; cînd în secolul al XVII-lea depășește dificultatea, el o face în privința Euharistiei, mai concretă decît Cina.

O parte dintre protestanții francezi cedaseră în fața constrîngerii, aproape convinși că slăbiciunea lor fusese calea aleasă de Dumnezeu pentru a-i conduce către un adevăr superior, către o Biserică mai devotată față de prestigiul și continuitatea sa. Împărtășaniile forțate dintre 1685 și 1688 au spulberat iluziile care se schițau. Cum să crezi în sinceritatea unui catolicism care printr-o bună organizare și din simplă preocupare statistică îi conducea cu forța pe păcătoșii săi șovăitori să primească, profanîndu-l, trupul lui Hristos. Cei care au abjurat au comis, potrivit lui Jurieu, păcatul împotriva sufletului. Ei au fost cîntăriți și judecați. Ei sînt damnații, condamnații efectiv, pe care nici o forță omenească sau divină nu-i mai poate răscumpăra. Ei credeau că cedaseră în fața argumentului părții opuse și a Grației. Dar întrucît cei care predicau cuminecarea prin ostie — substanța trupului lui Hristos — acceptau, pentru a satisface vanitatea unei statistici, să profaneze acest trup mai grav decît o făcuseră, cum pretinde istoria, mercenarii germani luterani cu picioarele cailor lor în timpul devastării Romei, rezultă deci că ei erau înșelători și că idolul lor nu era decît o cursă a Necuratului. Ei credeau că cedaseră în fața Grației divine, dar o reexaminare de sine le-ar fi demonstrat limpede că nu cedaseră decît din frică și din interes. Cîntăriți și supuși judecății, ei se știu condamnați. Aceasta este disperarea totală a lui Pelisson. O minoritate — elita unei elite — va fi de acord cu acest mod de a gîndi extrem, dar majoritatea, adică cea mai mare parte dintre cei care reprezentaseră, într-o anumită măsură, o elită religioasă, răspunde printr-o respingere în bloc a insuportabilei suferințe. În spiritul căii trasate de Orcibal și aducînd în discuție noțiunea de praguri pe care am propus-o în legătură cu cercetările Părintelui Reverend Louis Pérouas asupra diocezei La Rochelle, se poate schița, pornind de la revocarea Edictului din Nantes,

de la numărul și comportamentul minorităților zdrobite și încorporate forțat, forme fără viață într-un organism viu, harta înaintării indiferenței religioase, foarte de timpuriu, în Franța secolului al XVIII-lea. Vechii hughenoți, catolici recenți prin constrîngere, „n-au întîrziat să se dea în vileag, precizează Orcibal, cum înțelesese și Fenelon* încă de la 8 martie 1616 (înțelegere tîrzie, ea nu egalează luciditatea curajoasă a janseniștilor care este anterioară) „ca un germene de temut pentru o națiune". Și Daguessau avea dreptate să precizeze că „evenimentele au arătat, mai devreme sau mai tîrziu, cu cît este mai primejdios să nu existe nici o credință religioasă decît să existe una greșită", căci catolicii, care rezistaseră la apostolatul vecinilor lor reformați, au sfîrșit prin a se îndepărta ca și aceștia de practicile rituale. Fapt este că, prin superioritatea intelectuală pe care deja o aveau, aceștia construiau acum teorii care flatau mult mai mult natura umană decît calvinismul. Harta religioasă a Franței contemporane ar fi suficientă pentru a demonstra importanța Edictului.

În momentul în care *rabies theologica* ascunde calculul josnic promovat de conjunctură, creștinismul teocentric revenea, aici prin intermediul molinismului, dincolo prin tentația arminiană, către grotesca parodie a unui umanism creștin, rețetă de mîntuire. Întorsătura în dioceza La Rochelle este semnalată de Părintele Reverend Louis Pérouas în 1701, în timpul episcopatului lui Étienne de Champfleur (1702—1704). Întorsătura înseamnă totodată și sărmana apologetică a secolului al XVIII-lea, antrenată total în problematica unei lumi pe urmele căreia ea aleargă spre a căuta să placă. Incapabilă s-o combată, ea este deci incapabilă și să propună depășiri valabile.

Dar pagina Revocării este întoarsă — pagină întoarsă, nu răni pansate — cînd se conturează o altă probă de ortodoxie, la fel de generatoare de neînțelegere și tulburări: bula *Unigenitus**.

Formularul folosit nu este suficient zeloșilor politici ai molinismului. Într-adevăr, sub pretextul religiei, este vorba de a zdrobi rezistența celei mai independente fracțiuni augustiniene a clerului din Franța. Iarăși Franța. O cărțulie religioasă a cunoscut în Franța secolului al XVII-lea și în afara ei, în întreaga lume catolică, un succes enorm: *Réflexions sur le Nouveau Testament*, scrisă de un membru al Oratoriului, părintele Pasquier Quesnel (născut la Paris la 14 iulie 1634); reeditată la nesfîrșit sub prima sa formă, *Abrégé de la morale de l'Evangile*, cărțulia lui Quesnel datează din 1671; este oare nevoie să precizăm că ea primise toate aprobările canonice? Bula *Unigenitus* care o condamnă în maniera cea mai severă datează din 8 septembrie 1713. Ea cenzurează 101 propoziții ale lui Quesnel. Smulsă fără convingere Sfîntului Scaun de autoritatea politică de la Versailles, proba de ortodoxie a bulei a fost elaborată în grabă, fără mult discernămînt. S-a întîmplat ca în învălmășeala unei redactări imperfecte, cenzura canonică să atingă un citat textual din Evanghelie. Și mai mult decît Formularul, bula Unigenitus se folosește de dialectica împingerii la absurd. Este oare posibil în 1713 ca din pricina devotamentului față de Magisterium să se bareze o tradiție de 16 secole și să se cenzureze Sfînta Scriptură? De data asta paharul s-a umplut. O parte a episcopatului se revoltă. Patru apeluri ale unor episcopi sînt înregistrate în 1717, plus nenumărate altele emanînd din partea clerului de ordinul al doilea. Apelanți, formaliști, constituționari, *zelanți*... între cele două părți ale clerului apare gama largă și stînjenită a celor din afara clerului. Cei mai mari papi din secolul al XVII-lea, în frunte cu Benedict al XIV-lea*, și-au dat seama de efectul nociv al nefericitei bule. În ultimă instanță, schisma de la Utrecht este un rău mai mic. Mult mai gravă este schisma internă care, fără să se dea vreodată în vileag, otrăvește totul și dă lumii

exemplul unei Biserici în care cei mai buni predică dispreţul cînd nu predică ura. Neputînd revoca bula, a doua jumătate a secolului al XVIII-lea catolic impută Companiei lui Isus povara unei erori a cărei întreagă responsabilitate este departe de a fi numai a ei. În momentul decisiv, faptul reprezintă cea mai de neiertat deformare. Cea mai mare Biserică creştină, cea mai numeroasă şi aflată la sfîrşitul celei mai bogate, sub raport spiritual, reforme catolice, intră în secolul al XVII-lea purtînd în sîn acest cancer care o roade. Şi în timp ce filosofii îşi declanşează atacurile, revistele *Nouvelles eclésiastiques* şi *Supplément jésuite* schimbă lovituri tăioase spre marea bucurie a adversarilor lor comuni. În locul Evangheliei iubirii de Dumnezeu, *rabies theologica* întîrzie asupra soluţionării imposibilelor dispute de odinioară, asupra schiţării măştii comode a Infamei. Fericiţi sînt cei de felul lui Pierre Bayle* (1647—1706), protestantul din ţinutul Foix, mort în cetatea lui Erasmus, pyrrhonianul autor al acelui ironic *Dictionnaire*, premergător, se pare, lui Voltaire, care pot recurge, îndepărtîndu-se de Bisericile ignorante, de Bisericile ierarhizate în ordinea impietăţii lor descrescînde, de Biserica ignorantă, aflată în păcat faţă de Evanghelie, la Biserica invizibilă pe care, de la o epocă la alta, Sfîntul Duh o reuneşte spre slava Împărăţiei Domnului. Dar chiar protestanţii nu s-au înşelat oare, de la Jurieu, victimă a mîniei sale, la „socinieni", aidoma lui, la deiştii care-i reproşează scepticismul şi pînă la catolicii din secolul al XVIII-lea, incapabili să sesizeze realităţile spirituale, dincolo de poncifele goale şi de instituţiile ridiculizate? Cît despre Bisericile Reformei de după 1700, ele par să fi atins culmea răcelii, formalismului şi indiferenţei. *Clergymen*, deişti în taină, pastori din moralizatoarea Genevă, care debitează lucruri întru totul convenabile, luterani întîrziaţi, ca unii jansenişti, în dispute vechi, popi inculţi, episcopi ortodocşi

politici și raskolnici torturați... „Trebuie distrusă Infama“, repetă Voltaire. Creștinii își asumă mai mult decît filosofii această misiune.

Un studiu al celei de a doua perioade a Europei clasice ar trebui să demonstreze mai clar că boala Bisericilor provine mai întîi dintr-un rău intern. Tocmai pe seama deficiențelor Bisericilor, capabile să ofere despre sine doar o caricatură, trebuie puse, în mare parte, izbînzile filosofiei, izbînzi, în general, de substituire. Și ce speranță imensă a existat în anii 1670—1680, cînd aproape pretutindeni, la capătul unui drum lung, convergent, parcurs și de o parte și de alta, catolicii sfîrșind prin a descoperi și trăi o religie a Grației dumnezeiești, iar protestanții, prin a pătrunde mai mult în misterul Bisericii, cînd Leibniz și Bossuet* conversau în liniște, se părea că între catolicii teocentrici și protestanți se apropie o unire a Bisericilor. În orice caz, o mai bună înțelegere viitoare. *Rabies theologica* și mai ales tentația politică au destrămat amar această iluzie. După 1685, orice speranță de înțelegere s-a îndepărtat pentru mai multe secole, survenind și riscul unor evoluții din nou divergente.

Și totuși această situație nu împiedică înregistrarea, ici și colo, a unor progrese. În spiritul studiilor în curs, după excelentul model al studiului referitor la dioceza La Rochelle, aparținînd Părintelui Reverend Louis Perouas, se poate deduce că, în Franța cel puțin, religia progresează la sate pînă în jurul anilor '20 și '30 ai secolului al XVIII-lea; o religie mai sistematică, mai preocupată de morala practică, mai puțin superstițioasă, mai bine clarificată în privința esențialului. Accelerarea realizată este ultima consecință pozitivă a marii mutații de intrare în funcție, aproape pretutindeni, în preajma anului 1660 a unui cler format în seminarii. Trupul este încă sănătos o vreme, dar capul este bolnav.

Noul raționalism

În față se află noul raționalism. Sînt două modalități: una mai conciliantă în nord și în țările protestante și una mai radicală, în ostilitatea sa încăpățînată, în zona catolică.

Într-un cuvînt aristotelismul a murit, iar scolastica este substanțial depășită. Ceea ce a dispărut în ea nu este revelația pe care ea de foarte multe ori o atenuase și o slăbise, ci concepția antică despre un univers închis, explorarea silogistică a universului cu ajutorul cuvintelor... Se face loc ordinii matematice. Distrugînd scolastica, avem impresia că se distruge universul creștin; din pricina atașamentului unei părți din lumea creștină față de triumful scolastic din secolul al XIII-lea, a somnolenței, a lenii, a timorării firești de a o lua de la capăt, folosind datele lumii moderne, cu noi și provizorii sinteze. Iată de ce există două moduri de a filosofa, două moduri de a reacționa față de curentul Luminilor. Mai eliberată de scolastica medievală, dar mai puțin decît se crede, lumea protestantă din nord, la fel de bolnavă pe dinăuntru ca și lumea catolică din sud, a suferit ceva mai puțin impactul cu noile concepții.

Este comod să distingem două direcții; comod, dar artificial, căci întrepătrunderile se întîlnesc la tot pasul: un raționalism critic care examinează mai mult ornamentele decît bazele universului creștin și un raționalism fundamental de substituire care propune, în locul perspectivelor creștine, perspective noi.

Raționalism critic — să simplificăm și să dramatizăm. Pierre Bayle deschide un drum, urmat de Richard Simon și, desigur, de Voltaire. Paul Hazard s-a amuzat cu acele *Variations sur la comète*. Pierre Bayle în *Journal des savants* trage oare sforile? Nu, el își pune întrebări.

Journal des savants, 1 ianuarie 1681

„Toată lumea vorbește despre cometă care este, cu siguranță, cea mai importantă noutate a începutului acestui an. Astronomii îi urmăresc traseul și poporul prezice o mie de necazuri". Nu îl reluăm pe Paul Hazard, doar ne raportăm la el. Se cunoaște urmarea. Dintr-o rectificare în alta, Bayle ajunge departe, cel puțin Paul Hazard așa crede. În numele astronomiei noi și mai ales al raționalismului cartezian aplicat la istorie, urmează dărîmarea credinței populare în semne. Cerul nu este preocupat de noi. Reflectarea lumii sublunare în cosmosul superior nu are, într-adevăr, sens în universul geometric. Bayle este în știință un cartezian. Să eliberăm poporul simplu de spaimele inutile. Credința în semne, în Cometă este echivalentă cu păcatul idolatriei. Desigur, iată și fața tainică a acestui ex-parpaillot[1] din ținutul Foix: „Căci nu există un păcat mai mare ca idolatria, nici chiar ateismul". Și Paul Hazard face pasul hotărîtor: „În felul acesta Bayle, pornind de la nevinovatele comete, ajunge la glorificarea ateismului".

S-au comis în privința acestui aspru luptător al Refugiului, omul din *Nouvelles de la République des Lettres,* din *Dictionnaire,* aceastā, se va spune, pre-enciclopedie, non-sensuri grave. Aici, Paul Hazard, urmîndu-i pe Pierre Jurieu și Élie Benoist, s-a înșelat și chiar și noi înșine ne-am luat după ei. Remarcabila teză propusă de Elisabeth Labrousse pune astăzi din nou lucrurile la punct. Pierre Bayle este un protestant; aflăm că el nu eliberează lumea de falsul ei nimb aristotelic decît pentru a face mai bine loc esențialului din Revelație. Dumnezeul său nu este Dumnezeul lui Socin și deiștii îi reproșează acest lucru. Și atunci ce se întîmplă cu ateismul său? Dumnezeul său este Dumnezeul Bibliei. Dar la acest sfîrșit de secol al XVII-lea, un asemenea mod

[1] parpaillot — poreclă dată calviniștilor (N. tr.).

de a simți devine atît de rar în lumea savantă, încît nu mai poate fi acceptat. Indiscutabil că Elisabeth Labrousse are dreptate, de o mie de ori are dreptate în privința fondului. Și mai evident are dreptate și Paul Hazard în privința aparenței. Pentru oamenii care nu știu ca el să facă deosebire între nimburile false ale reprezentării aristotelice populare asupra lumii ierarhizate și magice și Dumnezeul transcendent al Revelației, pentru aceia pentru care nu există Chemarea de la Bisericile rău informate în ordinea necredinței lor descrescînde către Biserica nevăzută pe care Sfîntul Duh o concentrează, Pierre Bayle a fost marele distrugător, acest mult prea autentic creștin, imprudent — primul și cel mai înverșunat dintre raționaliști.

Gloria îndoielnică a lui Richard Simon este o glorie uzurpată. La întretăierea celor două secole, Jean de Launoy, Mabillon* și Fleury, marea și minunata congregație a benedictinilor din Saint-Maur curățiseră credința populară de o mare cantitate de superstiții parazite. Dar reformatorii umaniști din secolul al XVI-lea nu procedaseră altfel pentru a îngădui să sune, pură și clară, vocea Cuvîntului divin. Într-un anumit sens, Richard Simon, rău-credinciosul, este omul care face pasul hotărîtor. *L'Histoire critique du texte du Nouveau Testament* (1689), *L'Histoire critique des versions du Nouveau Testament* (1690), *L'Histoire critique du commentaire du Nouveau Testament* (1693) deschideau calea pentru critica raționalistă pur științifică și sociologică a Sfintei Scripturi. Că Richard Simon a fost un om lipsit de credință, este un fapt de crezare; că el a întrezărit, privitor la condițiile istorice ale alcătuirii corpului de texte canonice care ilustrează Revelația biblică, o parte din ceea ce a stabilit critica secolului al XIX-lea este neîndoielnic. Dar în legătură cu acest punct ca și în legătură cu atîtea altele el a avut predecesori.

L-a precedat Spinoza. Nu pentru că Spinoza* ar avea argumente științifice pentru a prefera interpretarea raționalistă a Sfintei Scripturi; demersul său, ca demers iudeo-creștin, pornește de la un *a priori* sau, eventual, de la un contra *a priori*.

Baruch de Spinoza este un om mare; tot ceea ce a murmurat secolul al XVIII-lea, el a formulat mai înainte, tot ceea ce a fost subminat de secolul al XVIII-lea a fost subminat de el mai înainte mult mai radical. Se întîmplă ca secolul al XVIII-lea, care are timiditățile sale, să fie cuprins de spaimă în fața părintelui său spiritual și să-l renege pe cel care a dus la capăt concepțiile sale. La fel ca Pascal, cu care are ceva comun în profil și în privire, Spinoza a murit tînăr, la 44 de ani.

S-a născut la Amsterdam în 1632 dintr-o familie de negustori evrei bogați portughezi, aproape de sinagogă, într-un mediu de afaceri *import-export*. Își face studiile la școala evreiască hispanofonă din Amsterdam, între 1639 și 1650. Profesorii săi sînt Manasses Ben-Israil și tradiționalistul înverșunat Saul Morteira. În aprilie 1647, Spinoza a fost nevoit să asiste la flagelația publică a lui Uriel da Costa și la sinuciderea acestuia. Viitorul rabin este atras de mediile sociniene. Își pierde vocația și frecventează școala latină a ex-iezuitului Van den Emden. La întîlnirea dintre toate tipurile de raționalism, dintre raționalismul evreiesc și raționalismul socinian-arminian și în contact cu ideile devenite curente ale lui Descartes, Spinoza reprezintă punctul de cristalizare și de confluență al tuturor acestor concepții. În 1656, sinagoga îl excomunică. Din acea clipă, viața sa este în primejdie. Învață optica, trăiește o iubire, fără îndoială nefericită. În 1660, se află la Rijnsburg, la marginea orașului Leyda. Începe să devină celebru și înnoadă relații permanente cu Henri Oldenburg, secretarul de la Royal Society din Londra. Susținător pasionat al politicii fraților de Witt, în sprijinul cărora

publică în 1670 *Tractatus theologico-politicus*, șef al unui centru activ de raționaliști militanți, ros de tuberculoză, el moare la 21 februarie 1677 la Haga la prietenii săi creștini. La 25 februarie 1677, pastorul Cordas, din cartier, vecin și prieten, citește rugăciunile la căpătîiul trupului său. Șase trăsuri însoțesc sicriul pînă la groapa comună.

Opera lui este deosebit de redusă, scrisă toată în limba latină (cu excepția cîtorva scrisori în olandeză). Din timpul vieții datează doar două cărți, *Principii ale filosofiei lui Descartes*, urmată de *Gînduri metafizice* și mai ales de *Tractatus* care nu numai că înglobează, dar și depășește întregul secol al XVIII-lea. Înainte de a muri, își distruge majoritatea manuscriselor și îi ordonă lui Louis Mayer, executorul său testamentar, să publice anonim operele pe care le-a lăsat intacte: *Etica*, *Tratatul politic*, *Tratatul despre reformarea înțelegerii*, unele scrisori (mai ales către Oldenburg), un *Manual de gramatică ebraică*.

Lumea creștină a înțeles imediat, dar își pierde calmul și răspunde greșit. Greșit și pe lîngă miezul problemei. Bunul pastor Jean Colerus din Biserica Confesiunii de la Augsburg, care publică în 1706 despre Baruch (nume pe care el îl creștinizează în Benedict) Spinoza o biografie simpatică și relativ critică față de legenda întunecată ca și față de cea trandafirie, consacră mai multe pagini pentru a enumera, celebra și stimula abundenta literatură anti-spinozistă, de douăzeci-treizeci de ori mai voluminoasă decît opera redusă a straniului personaj.

Forța lui Spinoza constă mai întîi în așezarea integrală a lui Descartes în paranteza carteziană, a acelui *a priori cartezian* acolo de unde Descartes, preocupat de esențial și prea conștient de transcendență îl exclude. Așadar Descartes în paranteză înseamnă nu tot Descartes, ci numai o parte a operei lui. Spinoza este un cartezian care-l reînvie pe Aristotel,

desigur, cel adevărat, nu cel al Sfîntului Toma, ci Aristotel cel grec, bine înțeles de Averroes. Spiritul de geometrie în filosofie. Se cunoaște pînă unde duce el în *Etică:* axiome, teoreme, scolii, cinci cărți: I. *Despre Dumnezeu;* II. *Despre natura spiritului;* III. *Despre originea și natura sentimentelor;* IV. *Despre aservirea umană și despre puterea sentimentelor;* V. *Despre capacitatea de înțelegere sau despre libertatea umană.* Este o prezentare calchiată pe Tratatul lui Euclid. ***Etica*** înseamnă Adevărul. „Ironia sa amuzată cînd bravul Boxel îi demonstrează că spectrele nu pot fi de sex feminin, devine mușcătoare cînd un oarecare Albert de Burgh, convertit la catolicism, opune măreției Bisericii romane slăbiciunea rațiunii umane. Cum știți că filosofia dumneavoastră e bună? întreabă noul convertit, „căiți-vă, filosof fiind, recunoașteți că înțelepciunea dumneavoastră este nesăbuință, nesocotita dumneavoastră înțelepciune...". Atunci Spinoza răspunde: „Nu pretind că filosofia mea este cea mai bună, dar știu că mă aflu în posesia adevărului". Este infailibilul demers cartezian. Spinoza nu caută, nu șovăie, el a găsit. Prin aceasta el aparține secolului al XVIII-lea.

Acest cartezian nu este matematician. Și în aceasta constă, poate, diferența esențială. Descartes, Spinoza și Newton, cei trei constructori ai lumii moderne, care sînt și ei, în felul lor, creștini au făcut să progreseze considerabil instrumentul matematic. Încrederea pe care Spinoza o are în raționamentul cripto-matematic, în ordinea ontologică, un cripto-matematism ce nu este decît o reînviere a logicii formale, provine din faptul că, spre deosebire de alții, de cei mari, el nu are în acest domeniu un geniu inventiv. Încrederea sa în raționamentul geometric se înscrie în ordinea mistică, nu în ordinea cunoașterii fenomenologice. Forța distrugătoare a lui Spinoza se află însă în altă parte. Ea provine din cel mai

intern dintre demersurile sale. Spinoza nu respinge aspirațiile iudeo-creștine, el le examinează din interior și le schimbă sensul. Cuvîntul Dumnezeu revine de aproximativ douăzeci de ori pe pagină la acest părinte al ateismului. *Deus sive Natura,* Dumnezeu, adică Natura. Dumnezeu înseamnă natura profundă, dar rațională a lucrurilor, Mîntuirea înseamnă adevărul, Viața veșnică înseamnă acceptarea ordinii. Sufletul este ideea trupului (formă a trupului, spunea filosoful aristotelic), dispare odată cu el, dar gîndirea rămîne. Aceasta este viziunea sufletului colectiv de la Aristotel și Averroes reînnoită. Spinoza înseamnă întreaga religie a Indiei, întreaga Revelație a unui Dumnezeu imanent, mascată de terminologia iudeo-creștină — cea mai demonică dintre capcane. Măreția îi este totodată și micimea, forța, totodată și slăbiciunea ei. Roger Caillois scrie nu fără temei: „... nu se poate nega acestei extraordinare opere o măreție care nu aparține decît unor foarte mari filosofi, un elan foarte pur, aproape insuportabil către ceea ce nu a încetat să farmece sufletul: contemplarea a ceea ce se află în necesitatea ființei sale. Virtutea înseamnă a înțelege și a înțelege înseamnă a trăi în eternitate.“

„Astfel, tragedia omului este încă de pe acum atenuată. Pentru că, într-adevăr, în transparența lumii spiritului ea n-ar fi început niciodată. Înțelepciunea eternă a epuizat deja, cu anticipație, fantasmagoria conflictului omului și ale oamenilor, ea le-a fixat ca pe niște ființe incoruptibile pe cerul veșniciei.“

„Iată de ce închizînd cartea nemuritoare a lui Spinoza și aruncînd o privire în jurul nostru, ne întrebăm dacă Dumnezeul din *Etică* a fost capabil să demonstreze existența omului.“

Este sfîrșitul viziunii tragice asupra condiției omului, sfîrșitul tensiunii dramatice, atît de fecunde pentru spirit — așadar sfîrșitul secolului al XVII-lea și, încă de pe acum, în-

tru totul sfîrșitul celui de al XVIII-lea; transferul integral, mai cu seamă, al caracterelor ontologice ale Dumnezeului creștin către natură, acest mit vechi înveșmîntat oriental, transfer care anunță transferul final al cosmologiei lui Laplace în beneficiul universului vid, geometric și stupid.

Drama lui Spinoza constă în cvasi-ieșirea lui din timp. Acest cartezian reînnoadă firul cu cel mai autentic spirit aristotelic. El depășește cu un secol cursul evoluției extrem de rapide a ideilor. Și totuși acest mare burghez al mercantilei Olande aparține temeinic secolului al XVII-lea. Din punct de vedere politic el este aproape un contemporan al „doctrinarilor", nu un contemporan al lui Johan de Witt. Acest evreu portughez al republicii spiritului este mai olandez decît pare.

Monismul său mecanicist poate, într-adevăr, să fie atrăgător pentru secolul al XVIII-lea. El este prea inuman, prea jalnic și, de asemenea, prea radical fals deoarece minte în privința esențialului: tensiunea dramatică a ființei umane, profunda destrămare a omului, marea suferință a scînteii în noroi fără care n-ar fi existat Olanda, n-ar fi existat aventură a spiritului și, mai ales, n-ar fi existat Spinoza care în 1672 se pasiona suficient de intens de încăierările de păianjeni ale oamenilor, era gata chiar să moară spre a-l răzbuna pe Johan de Witt, mort pentru că a supraapreciat, tragic, rațiunea semenilor săi.

Miturile de substituire: natură și fericire

Dintr-o anumită perspectivă, secolul al XVIII-lea apare ca un dialog încordat cu Spinoza. Oare pînă la a ceda în fața tentației spinoziene?

Nu s-a ajuns chiar atît de departe.

Iată de ce secolul al XVIII-lea păstrează timp îndelungat estetica perioadei clasice. Iar cînd se debarasează de ea se debarasează cu adevărat? Secolul al XVII-lea ne-a apărut ca un clasicism între două barocuri; secolul al XVIII-lea este, oarecum, un baroc între două clasicisme. Menținerea idealului clasic al formei în liniile sale cele mai generale, în pofida unor concesii picturale făcute curbei urcă mult după 1750. Atunci se manifestă primele ezitări ale secolului al XVIII-lea. El va pătrunde mult mai prudent decît s-ar zice în paranteza carteziană.

În sfîrșit, secolul al XVIII-lea s-a acoperit, prudent, cu mituri de substituire.

Deus sive Natura. Buna natură*, desigur. Citiți-l pe Ehrard. Veți întîlni o veche natură vrăjită care evită să se despartă brusc de animismul tradițional; cu mai mult miraculos creștin, dar în care supraviețuiește și celălalt tip de miraculos. O natură animistă aruncă un pod între vrăjitoarele din Salem care ardeau nu cu mult timp în urmă și scamatoriile lui Cagliostro și Mesmer.

În acest sens nu este oare bine să reamintim întreaga istorie a franc-masoneriei? Franc-masoneria s-a născut în Anglia la începutul secolului al XVIII-lea, în acele medii unitariene care după ce contribuiseră la golirea Bisericii oficiale de substanță, erau îngrozite de prăbușirea ei. Să ne gîndim la Desaguliers, acest hughenot din Refugiu, vulgarizator al lui Newton și care lucrează la nașterea și apoi la trecerea pe continent a unei forme religioase de substituire. Socinismul are nevoie de mister. Franc-masoneria* reprezintă depozitul de mister al unitarianismului: pe continent ea va fi în curînd un instrument de luptă împotriva Infamei.

Natura animistă este o natură pentru mărunți dascăli anacronici. Ea conduce către natura mecanicistă a generației lui Fontenelle. Pe continent, între 1720 și 1740, oamenii se

cramponează cu înverșunare, pe urmele lui Fontenelle, într-o luptă pierdută dinainte împotriva lui Newton. Această natură misterioasă a lui Newton atît de matematiciană, atît de greu de înțeles, care îngrozește și atrage, tinde să ia locul expansiunii și vîrtejurilor care nu prevestesc nimic, dar care sînt liniștitoare prin maniera lor puerilă de a se manifesta.

Natura care se creează ca natură sau natură care este creată. *Deus sive Natura* sau natură auxiliară, natura epură a Marelui Creator al Universului, Dumnezeul atît de ocupat al lui Newton să ungă rotițele imensului său orologiu încît te întrebi dacă mai are timp să se ocupe și de om. În ce-l privește, Newton nu are nici o îndoială. Dumnezeul său răsplătește și răzbună. Voltaire voia mai curînd să creadă sau să-i convingă pe alții să creadă. Este totuși mai liniștitor decît marea gaură neagră a Dumnezeului absent al lui Spinoza. Natura creată ca natură, așadar natura newtoniană este tot mai copleșitoare... Către 1770 ea devine stăpînă în palatul unui Dumnezeu oțios pe care Laplace îl înlătură deoarece într-adevăr nu vede ce nevoie mai are de el.

Dar iată primele licăriri ale evoluționismumului: Buffon*, împotriva fixismului lui Linné, *Venus physique* de Maupertuis (publicată în 1745) și negrul său alb (considerații asupra unității de origine a raselor pe care i le inspiră un fapt divers, nașterea la Paris, în 1744, a unui băiat alb din doi părinți negri). Prin scrierile ateului Maupertuis renaște o nouă natură animistă, o „natură care se creează pe sine ca natură“, dar mai puțin exclusiv geometrică decît în vremea lui Spinoza. Dacă Spinoza ar fi avut microscoape mai bune și ar fi bănuit, cum încep s-o facă, ceva mai mult, oamenii de care ne ocupăm, din secolul al XVIII-lea, cît de complicate sînt toate acestea...

Pentru a concepe universul, secolul al XVIII-lea are nevoie de natură. Natura creată

ca natură de un Dumnezeu în cel mai bun caz constituțional, sau natură care se creează pe sine ca natură, natura neospinoziștilor, dar mult mai puțin riguros geometrică decît aceea din *Etică* — lumea biologică începe să sugereze complexități stînjenitoare.

Dar mitul naturii slujește mai ales pentru a susține conceperea unei ordini sociale și umane în afara tiparelor creștine. Natura și morala. Trăiască morala naturală! Natura și religia. Trăiască religia naturală! Nu ne mai putem imagina un om lipsit de religie naturală în afara unui honnete homme* închistat în superstiții.

Mult prea fericită natură! Ea permite dărîmarea în liniște a edificiului creștin și păstrarea din el a exact atît cît trebuie pentru a continua să fie... ca înainte.

Prea fericită natură și prea fericită fericire*! Citiți-l pe Robert Mauzi. Este exact ce trebuie pentru a concepe ordinea socială. Secolul al XVIII-lea va merge la a înscrie, prin Jefferson, la 4 iulie 1776, în fruntea constituției americane, *the pursuit of happiness*, căutarea fericirii. Proprietarii de sclavi din Virginia prevăd în scris acest drept natural, alături de dreptul la libertate și proprietate printre drepturile pe care *Maker*, Ziditorul Universului, le acordă omului. Aceasta este *self evident* în natura lucrurilor. Dintr-o dată „natura care se creează pe sine ca natură" și „natura creată"... apar împreună. Le aveți și pe una și pe cealaltă, la alegere pentru candidatul cetățean al liberei Americi. Sclavii care fac parte din natura realităților sociale din secolul al XVIII-lea nu au fost consultați. Se consideră că ei se află încă — dar nu-i adevărat — la stadiul de *Negro spirituals*, de imnuri religioase negre, adică la Renașterea unor realități foarte vechi.

Foarte simptomatic este faptul că gînditorii creștini din secolul al XVIII-lea, acești inși extrem de neînsemnați care se numesc, în

Franța, Ambroise de Lombez, M-me Aubert, Avrillon — Robert Mauzi enumeră, pentru plăcerea sa, numai în Franța 42 — agită aceleași mituri. Religia este mijlocul sigur de a acumula fericirea pe pămînt și în cer... și prezentată într-un asemenea mod încît n-ai nici o dorință să fii fericit prin intermediul ei.

Redeșteptare și muzică

Și totuși jumătatea secolului al XVIII-lea nu s-a încheiat, adevărata vulgarizare a universului filosofic n-a început — trebuie să așteptăm *Enciclopedia,* așadar anul 1748 — cînd în nordul Europei, în Europa protestantă, cea dintîi secătuită, se anunță o nouă primăvară a spiritului, o primăvară modestă.

E de mică importanță, privind dintr-o perspectivă protestantă, faptul că această renaștere se realizează în afara Bisericilor oficiale. În Germania, romantismul se îmbină cu Aufklärung. Și romantismul înseamnă deja pre-deșteptare. Culmea niciodată atinsă de arta muzicală se plasează în Germania din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, și această muzică este aproape în întregime o muzică religioasă, o muzică luterană*.

Heinrich Schütz* (1585—1672), cantorul electorului de Saxa la Dresda, își petrece zilele între lectura Bibliei și punerea pe note a Cuvîntului lui Dumnezeu, a *Patimilor* după Sfîntul Matei și după Sfîntul Ioan, a căror temă se amplifică în coralele lui Bach, *Oratoriu de Crăciun, Cele Șapte Pilde ale lui Hristos, Psalmii.*

În *Mesia* de Friederich Haendel* (1685—1759) se exprimă întreaga atmosferă a pietismului german. Totul se desfășoară în jurul Crucii, totul în jurul săvîrșirii unice. „Aș vrea să mor în vinerea sfîntă, cu nădejdea de a-l întîlni pe Dumnezeul meu cel milostiv, blîndul meu Stă-

pîn și Mîntuitor, în ziua învierii sale". Rugăciune a unei vieți întregi, rugăciune satisfăcută, căci Friederich Haendel a murit în sîmbăta sfîntă, în 1759, în ajunul Paștelui.

Despre Johann-Sebastian Bach* (1685—1750) care își începea toate paginile de muzică prin sigla S.D.G., *Soli Deo Gloria*, Albert Schweitzer scrie: „La oricare altul, aceste declarații de credință, semănate la tot pasul și în împrejurările cele mai neînsemnate, ar părea exagerate, dacă nu pretențioase. La Bach se simte că totul este natural în ele... credința are la el un aer de sinceritate. El nu și-o tăinuia...". Pentru acest patriarh binecuvîntat de o familie biblică pentru care se spetea curajos ca s-o hrănească, credința „făcea parte integrantă din natura sa de artist. Dacă el nota toate partiturile cu S.D.G., cauza era că el își făcea o idee esențial religioasă despre muzică. Ea reprezenta, înainte de orice, cel mai puternic mijloc de a-l slăvi pe Dumnezeu."

Bach este un pietist al Bisericii luterane. Ucis de *rabies theologica* al filosofarzilor despre Dumnezeu din secolul al XVII-lea, protestantismul a fost salvat de simpla rugăciune adresată persoanei Mîntuitorului. Era normal, era drept ca salvarea să-i vină prin Luther, hristocentricul, și nu prin Calvin, teocentricul. Mișcarea Renașterii pietiste pornește foarte de timpuriu din Alsacia prin Philippe Jacques Stener (născut la Ribeauville, la 25 iulie 1635). Pe această cale merg și Gottfried Arnold (n. 1666), saxonul Francke de Halle (1663—1738), Johann Albert Bengel (1687—1751) din Würtemberg. Dacă Emmanuel Swedenborg (1688—1772), acest Buddha al nordului, se menține în marginile unui creștinism autentic, faptul dovedește vigoarea, la jumătatea secolului al XVIII-lea, a pietismului scandinav.

Dar evident, cea mai incontestabilă realitate a Renașterii pietiste este plecarea lui John Wesley*. Născut la 17 iunie 1703 în prezbite-

riul Epworth, Wesley străbate întregul secol al XVIII-lea întrucît moare în 1791. Conversiunea sa, el o plasează la 24 mai 1738, la ora 20,45, cu o precizie întru totul pascaliană care va deveni principala caracteristică a conversiunilor metodiste. Se poate spune, fără exagerare, că predicile lui lansează, în 1739, Renașterea engleză. Dezacordul său cu Biserica anglicană are o mică importanță. Viața spirituală engleză îi datorează, în interiorul ca și în exteriorul „melodismului", redescoperirea Mîntuirii prin Credință, fără obstacolul teologico-filosofic, elanul misionar care pînă atunci lipsea cumplit Bisericilor Reformei, „activismul" social practic în slujba marilor cauze. Pe calea trasată, Wilberforce angaja, împotriva comerțului cu negri*, apoi împotriva sclavajului o luptă fățișă și, într-o zi îndepărtată, victorioasă.

Concluzie

Am simplificat pînă la trădare. Europa clasică și prima jumătate a secolului al XVIII-lea ar merita mai multe pagini și desigur mai frumoase.

Într-adevăr, nimic nu se încheie în jurul lui 1750, totul abia începe. După trei secole și jumătate sîntem departe de a fi asimilat totul din miracolul anilor 1620. Miracolul anilor 1620 constă în creșterea exponențială a puterii omului asupra lucrurilor. Revoluția industrială este, desigur, la început. Independentă, firește, de miracolul științific, dar, fără el, de mult timp dezvoltarea materială ar fi dat înapoi.

Mereu mai bogată și mereu, fundamental, la fel de săracă, umanitatea aleargă, din 1620, după împlinirea sa sufletească.

ORIENTARE BIBLIOGRAFICĂ

Prezentarea unei bibliografii complete a Europei clasice nu ar fi posibilă. În cel mai bun caz, nu poate fi vorba decît de o orientare asupra temelor pe care ni le-am propus.

I. CADRUL ISTORIC.
II. RELAȚII INTERNAȚIONALE. PROBLEME DE FRONTIERĂ. ARMATE.
III. OCUPAREA PĂMÎNTURILOR. POPULAȚIE. DEMOGRAFIE ISTORICĂ.
IV. ISTORIE SOCIALĂ.
V. ISTORIE ECONOMICĂ.
VI. ISTORIA MENTALITĂȚILOR.
VII. ISTORIA GÎNDIRII, A ȘTIINȚEI ȘI A TEHNICII.
VIII. ISTORIA LITERARĂ ȘI PARALITERARĂ.
IX. ISTORIA ARTEI.
X. ISTORIA VIEȚII RELIGIOASE.
XI. BIBLIOGRAFIE ȘI SURSE DE INSPIRAȚIE.

I. Cadrul istoric

Pentru început manualele cunoscute, de la vechiul LAVISSE și RAMBAUD mereu actual [tomul V, *les Guerres de religion* (1559–1648); tomul VI,

Louis XIV (1648—1715); tomul VII, *le XVIIIe siècle* (1715—1788)] trecînd prin colecția Clio, *le XVIIe siècle* (1680—1715), de Edmond PRÉCLIN și Victor Lucien TAPIÉ, LII-816 p., în format in-16 jésus, ediția a doua; *le XVIIIe siècle* (1715—1788) de aceiași autori, 2 vol. in-16 jésus, VIII-574 și VIII-422 p. Colecția Halphen și Sagnac, „Peuples et Civilisations“ din care capodopera lui HENRI HAUSER, incomparabila lucrare *Prépondérance espagnole*, tomul IX, 592 p., ediția a doua, 1940; t. X *la Prépondérance française, Louis XIV (1661—1715)*, de Philippe SAGNAC, și A. de SAINT-LÉGER, 693 p; t. XI, *la Prépondérance anglaise* (1715—1763), de Pierre MURET, în colaborare cu Philippe SAGNAC, 684 p.; *la Fin de l'Ancien Régime et la révolution américaine (1763—1789)*, de Philippe SAGNAC, 614 p. La P.U.F. Istoria generală a civilizațiilor, sub îndrumarea lui Maurice CROUZET, concepută după exigențele unei istorii globale, apărută în două minunate volume: t. 4, *le XVIe et le XVIIe siècle*, de Roland MOUSNIER, 671 p., ediția a treia, 1961, și tomul 5, *le XVIIIe siècle*, de Roland MOUSNIER și Ernest LABROUSSE, în colaborare cu Marc BOULOISEAU, 573 p., ediția a treia, 1959.

În Bell Modern History Series, volumul lui P.J. HELM, *History of Europe, 1450—1660*, 384 p., și cele două volume ale lui Leonard W. COWIE, *Seventeenth Century Europe*, 384 p., și *Eighteenth Century Europe*, 397 p. Minunata lucrare *Cambridge Modern History*, în curs de reactualizare sub titlul *The New Cambridge History*: t. 4, tomul 5 *(The Ascendancy of France, 1648—1688)*; tomul 6; tomul 7 *(The Old Regime 1713—1763)*.

În curs de apariție, „la Nouvelle Clio, l'histoire et ses problèmes“ P.U.F., sub îndrumarea lui Robert BOUTRUCHE și Paul LEMERLE, nouă volume prevăzute pentru perioada care ne interesează: 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35; patru apărute: *l'Expansion européenne (1600—1870)*, și *le XVIe siècle européen. Aspects économiques*, de Frédéric MAURO; *Naissance et affirmation de la*

Réforme de Jean DELUMEAU; *la France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, de Robert MANDROU.

La toate acestea trebuie adăugate marile istorii naţionale. Pentru Franţa, clasica lucrare a lui LAVISSE; tomurile VI, VII şi VIII din *l'Histoire de France*, de MARIÉJOL (1598–1643), Ernest LAVISSE el însuşi (1643–1715) şi respectiv Henri CARRÉ (1715–1774), tomuri care încă nu au fost revăzute.

Pentru Anglia, lucrarea *Oxford History of England* de preferat tradiţionalei *Political History of England*. Excepţională *England under the Stuarts* şi *England under the Queen Ann* de G.M. TREVELYAN. Ediţia a doua a tomurilor IX, X, XI, XII din *Oxford History of England* tipărită la Clarendon Press din Oxford: t. IX, *The Early Stuarts, 1603–1660*, 1959, reed. şi corectată 1961, XXIII–453 p., de Godfrey DAVIES; t. X, *The later Stuarts, 1660–1714*, 1955. reed. şi corectată în 1961, XIII-479 p., hărţi de George CLARK; t. XI, *The Whig Supremacy 1714–1760*, ediţia a doua revăzută, 1961, XXX-304 p., hărţi de Basil WILLIAMS, revăzută de C.M. STUART; t. XII, *The Reign of George III, 1760–1815, 1960*, XVIII-637 p., hărţi de J. Steven WATSON. Elie HALÉVY (*l'Histoire du peuple anglais*: tomul I, *l'Angleterre en 1815*, ediţia I 1913, VIII-620 p., Hachette, Paris) acoperă o parte din secolul al XVIII-lea.

Pentru Olanda, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, lucrare scrisă în colectiv; în traducere engleză, *The Revolt of the Netherlands (1555–1609)*, de strălucitul Pieter GEYL, ediţia a doua, 310 p., Ernest Benn, Londra, 1958. *The Netherlands in the Seventeenth Century — 1609–1648, ibid.*, 291 p., 1961. *The Netherlands in the Seventeenth Century — 1648–1715*, 399 p., 1964.

Pentru Belgia, tomurile 4, 5 şi 6 din *l'Histoire de Belgique* de incomparabilul Henri PIRENNE.

Pentru Italia, din admirabila lucrare *Storia d'Italia Illustrata*, apărută la editura Arnoldo Mondadori, cele două mari volume ale lui Alessan-

dro VISCONTI, *l'Italia nell'epoca della Contrareforma dal 1516 al 1713*, 1958, și de Franco VALSECCHI, *l'Italia nel Settecento (1714–1788)*, 1961; și pentru Neapole, *Storia del Regno di Napoli*, de Benedetto CROCE, 1944.

Pentru Portugalia, tomurile 3, 4 și 5 din marea *Historia de Portugal*, de Damião PERES și *la Historia da expansão portuguesa no Mundo*, 3 vol., Lisabona, 1937–1942.

Pentru Spania, așteptînd ca marea lucrare *Historia de España*, sub îndrumarea lui Don Ramon MENENDEZ PIDAL să ajungă la secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea [ultimele tomuri apărute sînt: XIV (secolul al XIV-lea), XV (secolul al XV-lea), XIX, 1 și XIX, 2 (Filip al II-lea)], de Antonio BALLESTEROS BERETTA, *Historia de España y su influencia*, tomurile 3, 4, 5, și Rafael ALTAMIRA Y CREVEA, tomurile 2 și 3. Practice, tomurile 2 și 3 din *Manual de História de España* de Antonio AGUADO BLEYE, în numeroase ediții, Madrid, Espasa Calpe; și de Roger B. MERRIMAN, *The Rise of the Spanish Empire*, 4 vol., Macmillan, New York, 1918–1934. Dar, în principal, tomurile 3 și 4 din incomparabila *Historia Social Económica de España y América*, redactată în 1957 de Juan REGLÁ, Guillermo CÉSPEDES DEL CASTILLO, Juan MERCADOR RIBA, Antonio DOMINGUEZ ORTIZ și Mario HERNANDEZ SANCHEZ BARBA, sub îndrumarea lui Jaime VICENS VIVES, Editorial Teide, apoi Editorial Vicens Vives, Barcelona.

Pentru Germania, *Allgemeine Staaten Geschichte* sub îndrumarea lui Karl LAMPRECHT, și pentru o bibliografie mai amănunțită, de J. HASHAGEN, *Das Zeitalter der Gegenreformation und der Religions Kriege*, Handbuch der deutschen Geschichte, p.v.L. Just, t. 2/2, 1956.

Dar și o serie de studii franceze, de la Ernest LAVISSE, *Études sur l'histoire de la Prusse*, Paris, 1879; Georges PAGÈS, *le Grand Électeur et Louis XIV*, Paris, 1905, gr. in-80, XXVI-672 p.; G. PAGÈS, *la Guerre de Trente Ans*, 1939; Gaston ZELLER, *l'Annexion de Metz à la France*, 2 vol.,

1926; V. L. TAPIÉ, *la Politique de la France et le début de la guerre de Trente Ans*; Georges LIVET, *la Guerre de Trente Ans*, P.U.F., Paris, 1963.

Lucien MUSSET (*les Peuples scandinaves au Moyen Âge*, Paris, P.U.F., 1951) furnizează punctul de plecare al unei bibliografii (pp. 323 *sqq*.) în limbi scandinave. În alte limbi decît cele scandinave, Pierre JEANNIN, *Histoire des pays scandinaves*, P.U.F., Paris, 1956; Ingvar ANDERSSEN, *Swedische Geschichte*, München, 1950; Ludwig KRABBE, *Histoire du Danemark*, Copenhaga, Paris, 1950; Karen LARSEN, *A History of Norway*, Princeton, 1948; Jalmari JAAKKOLA, *Histoire du peuple finlandais*, Lausanne, 1942 și Jean MEUVRET, *Histoire des pays baltiques*, A. Colin, Paris, 1934.

Pentru lumea slavă, un ghid fără egal: Roger PORTAL, *les Slaves, peuples et nations*, 520 p., 40 planșe, 87 ilustrații, 27 hărți, A. Colin, „Destins du monde", Paris, 1965, și marea *Histoire de la Russie*, în franceză, sub îndrumarea lui MILIOUKOV, SEIGNOBOS et EISENMANN, Ernest Leroux, Paris, 1932, primele două tomuri: tomul I, *Des origines à la mort de Pierre le Grand*, XIX-438 p.; tomul II, *les Successeurs de Pierre le Grand. De l'autocratie appuyée sur la noblesse à l'autocratie bureaucratique*, pp. 439–830. Culegerea *Readings in Russian History*, tomul I, *From Ancient Times to the abolition of Serfdom*, New York, Sidney Harcave Harper College, 1962. J. BLUM, *Lord and Peasant in Russia from the ninth to the nineteenth century*, 656 p., Princeton Un. Press, 1961. M. CONFINO, *Domaines et Seigneurs en Russie vers la fin du XVIIIe*, Institutul de studii slave, 1963. B. GILLE, *Histoire économique et sociale de la Russie*, Payot, Paris, 1949. E. HAUMANT, *la Russie au XVIIIe siècle*, L.H. May, Paris, 1904. Baronul DE HAXTHAUSEN, *Études sur l'état intérieur de la Russie*, 3 tomuri, Hanovra, 1847–1852. V. O. KLATCHEVSKI, *Histoire de Russie*, tomul I, Gallimard, Paris, 1956 și *Pierre le Grand et son œuvre*, Payot, Paris, 1953. A. LEROY-BEAULIEU, *l'Empire des*

tsars et les Russes, 3 vol., Hachette, Paris. B. NOLDE, *la Formation de l'Empire russe*, 2 tomuri, Institutul de studii slave, Paris, 1952—1953. Pierre PASCAL, *Avvakum et les débuts du Raskol* (de importanță fundamentală), Istina, Paris, 1938; ediția a doua, XXV-623 p., Mouton et Cie, Paris, La Haye, 1963; și *Histoire de la Russie*, P.U.F., Paris. R. PORTAL, *l'Oural au XVIII*e, (de importanță fundamentală), Institutul de studii slave, Paris, 1950, și *Pierre le Grand*, 312 p., Club français du livre, Paris, 1961. Zinaïda SCHAKOVSKOY, *la Vie quotidienne à Moscou au XVII*e *siècle*, 311 p., Hachette, Paris, 1963. D. STREMOOUKHOFF, „Moscow the third Rome. Sources of the Doctrine", *Speculum*, 1953. *Les Cahiers du monde russe et soviétique*, Paris, Mouton, secția a VI-a a E.P.H.E., începînd din mai 1959, și *Revue des études slaves*, serie continuă pe o perioadă de aproape cincizeci de ani.

The Cambridge History of Poland, 2 vol., Cambridge University Press, 1950—1951. A. GIEYSZTOR, S. HERBST, B. LESNODORSKI, *Mille ans de l'histoire polonaise*, Editura Polonia, Varșovia, 1959. A. JOBERT, *Histoire de la Pologne*, P.U.F., Paris, 1953. Tot de JOBERT, o întreagă serie de articole și studii despre Polonia în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, în special „l'État polonais, la liberté religieuse et l'Église orthodoxe au XVIIe siècle", din *Revue internationale d'histoire politique et constitutionnelle*, nr. 19—20, Paris, 1955. *La Commission d'éducation nationale en Pologne (1773—1794)*, Les Belles Lettres, Paris, 1941. L. KONOPCZYNSKI, *le Liberum veto, étude sur le développement du principe majoritaire*, Champion, Paris, 1930. B. LESNODORSKI, *les Institutions polonaises au siècle des Lumières*, Centre d'études polonaises, Paris, 1963. J. RUTKOWSKI, *Histoire économique de la Pologne*, I.E.S., Paris, 1937.

Pentru Boemia, lucrări de importanță fundamentală de Ernest DENIS și Victor L. TAPIÉ. Ernest DENIS, *Huss et la guerre des Hussites*, XII-506 p., Leroux, Paris. *La Fin de l'indépendance*

bohème: *I. Georges de Podiebrad, les Jagellons*, VI-433 p.; II. *Les Premiers Habsbourgs. La défenestration de Prague*, 563 p. *La Bohême depuis la Montagne blanche*: I. *Le Triomphe de l'Église. Le centralisme*, 664 p., Leroux, Paris, 1903; II. *La Renaissance tchèque. Vers le fédéralisme*, 675 p. J. V. POLISENSKY, *History of Czechoslovakia in outline*, Praga, 1948. Numeroase articole de Victor L. TAPIÉ, mai ales în *Revue historique*, și lucrarea *Une Église tchèque au XV*e *siècle: l'Unité des frères moraves*. XI-124 p., Leroux, Paris, 1934.

J. ANCEL, *Peuples et nations des Balkans*, ediția a doua, A. Colin, Paris, 1930. A. BLANC, *la Croatie occidentale. Étude de géographie humaine*, I.E.S., Paris, 1957. E. HAUMANT, *la Formation de la YOUGOSLAVIE*, I.E.S., Paris, 1930; Robert MANTRAN, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIII*e *siècle. Essai d'histoire institutionnelle économique et sociale*, 735 p. + hărți și grafice, Maisonneuve, Paris, 1962. J. MOUSSET, *la Serbie et son Église*, I.E.S., Paris, 1938. N. SAMIC, *les Voyageurs français en Bosnie à la fin du XVIII*e *siècle*, Didier, Paris, 1960. STOYANOVIC, *l'Agriculture au XVIII*e *siècle dans les Balkans*, Paris, 1954.

II. Relații internaționale. Probleme de frontieră. Armate

Émile BOURGEOIS, *Manuel historique de politique étrangère*: t. I, *les Origines (1610—1789)*, 604 p., ediția întîi, E. Belin, Paris, 1896; ediția a doua, 1939, numeroase retipăriri. *Histoire des relations internationales*, sub îndrumarea lui Pierre RENOUVIN: tomurile II-1, II-2, de Gaston ZELLER, 1492—1660, II-327 p., Hachette, Paris, 1953; 1660—1789, 377 p., Paris, 1955. Un model de istorie politică structurală îl constituie lucrarea *les Monarchies européennes du XVI*e *siècle* de Henri LAPEYRE, 388 p., „Nouvelle Clio“, P.U.F., Paris, 1967. O lucrare echivalentă pentru secolul al

XVII-lea nu a fost încă scrisă. HIRSCHAUER, *les États d'Artois de leurs origines à l'occupation française (1340–1640)*, 1923. Christian PFISTER, *Histoire de Nancy*, 3 vol., 1902–1903. R. REUSS, *l'Alsace au XVIIe siècle*, 2 vol., 1897; *Histoire de Strasbourg*, 1922. Gaston ZELLER, *le Rattachement de Metz à la France*, 2 vol., op. cit., 1926. G. LIVET, *l'Intendance d'Alsace sous Louis XIV – 1648–1715* (lucrare de importanță fundamentală), 1045 p., Belles Lettres, Paris, 1956. Guy CABOURDIN – J.A. LESOURD, *la Lorraine*, S.L.E.L., Nancy, 1962. R. DION, *les Frontières de la France*, Paris, 1947. O. LATTIMORE, „The frontier in history", *Congrès international de sciences historiques*, vol. I., Relazioni, Roma, 1955. José SANABRE, *La acción de Francia en Cataluña (1640–1659)*, gr. in-8°, XVI-747 p., Sola Badal, Barcelona, 1956. J. M. ELLIOT, *The Revolt of the Catalans*, 1598–1640, XVI-623 p., University Press, Cambridge, 1963. L. ANDRÉ, *Michel Le Tellier et l'organisation de l'armée monarchique*, Montpellier, 1906; *Michel Le Tellier et Louvois*, Paris, 1942. Eric MURAISE, *Introduction à l'histoire militaire* (lucrare de importanță fundamentală), gr. in-8°, 368 p., Charles-Lavauzelle et Cie, Paris, 1964. Maréchal de BERWICK, *Mémoires*, Hachette, CLAUSEWITZ, *De la guerre*, Éditions de minuit, 1955. ELZE, *le Grand Frédéric*, N.R.F., GUIBERT, *Essai général de la tactique*, Librairies associées. Maréchal de SAXE, *Mes rêveries*, Charles-Lavauzelle. André CORVISIER (lucrare de importanță fundamentală, în sfîrșit, o istorie socială a armatei), *l'Armée française de la fin du XVIIe siècle au ministère de Choiseul*, 2 vol., gr. in-8°, 1088 p., P.U.F., Paris, 1964, pe o cale deschisă de E.G. LÉONARD, „la Question sociale dans l'Armée française au XVIIIe siècle", Annales E.S.C., 1948, pp. 135–149, și *l'Armée et ses problèmes au XVIIIe siècle*, in-8°, Plon, Paris, 1958. Étienne THUAU, *Raison d'État et pensée politique à l'époque de Richelieu*, 477 p., A. Colin, Paris, 1966.

Despre diferitele consecințe ale războiului: J.U. NEF, *War and Human progress: An essay on the rise of industrial civilization*, in-8°, Cambridge (Mass.), 1950. Sir George CLARK, *War and Society in the XVII-th century*. in-8°, Un. Press, Cambridge, 1958. Ed. SILBENER, *la Guerre dans la pensée économique du XVIe au XVIIIe siècle*, Paris, 1939. Marcel GIRAUD, „les Tendances humanitaires à la fin du règne de Louis XIV", *Revue historique*, aprilie—iunie 1953, pp. 217—233. B.T. OURLANIS, *les Guerres et la population de l'Europe. Les pertes en vies humaines* (Pierderile în vieți omenești) (în rusește), Moscova 1960 (C.R. in *Population*, aprilie—iunie 1962). Hubert VAN HOUTTE, *Les occupations étrangères en Belgique sous l'Ancien Régime*, 3 volume, in-8°, Louvain, 1930. *Cf.* tomul 7 (istorie militară) din *Catalogue de l'histoire de France* de la Bibliothèque nationale; trei reviste, cel puțin: *Revue historique de l'Armée*, le *Carnet de la Sabretache*, revistă de istorie militară, și, din 1952, *Revue internationale d'histoire militaire* du Comité international des sciences historiques (commission d'histoire militaire comparée).

III. Ocuparea pămînturilor. Populație. Demografie istorică

Problema capitală a ocupării pămînturilor, pentru a putea fi clarificată, a fost abordată prin intermediul „satelor părăsite", adică prin fluxul și refluxul frontului de colonizare. Asupra acestei probleme esențiale, bilanțul fundamental întocmit de secția a VI-a a Școlii practice de înalte studii, *Villages désertés et histoire économique*, SEVPEN, Paris, 1965. *Les Hommes et la terre*, XI, gr. in-8°, 619 p., ilustrații și hărți în afara textului. Pentru Franța remarcabilul studiu de J. M. PESEZ și E. LE ROY LADURIE (pp. 127—252); partea care ne interesează direct i se datorează lui Le Roy Ladurie. Un pas important pentru cu-

noașterea istorică a fost făcut odată cu publicarea lucrării lui Fernand BRAUDEL, *Civilisation matérielle et capitalisme*, 460 p., A. Colin, Paris, 1967 (lucrare de importanță fundamentală), și de Emmanuel Le ROY LADURIE, *Histoire du climat depuis l'an mil*, 380 p., Flammarion, Paris, 1967 (lucrare de importanță fundamentală). O indicație de cercetare este furnizată de *l'Atlas historique de Normandie*, tomul I, *Cartes des communautés d'habitants. Généralités de Rouen, Caen et Alençon, 1636—1789*, de Pierre GOUHIER, Anne VALLEZ și Jean-Marie VALLEZ. Prefață de Pierre CHAUNU. În fol., Centre de recherches d'histoire quantitative, Caen, 1967.

În acest domeniu, mai puțin decît oriunde, obișnuitele bariere nu pot fi păstrate. Medieviștii și specialiștii în geografie umană își aduc din plin contribuția. Marc BLOCH, bineînțeles, și lucrarea sa *Caractères originaux de l'histoire rurale française*, de consultat în noua ediție din 1952; *cf*. de asemenea *les Mélanges historiques*, 2 vol. SEVPEN, Paris, 1963. Cartea principală a geo-istoriei, Fernand BRAUDEL, la *Méditerranée à l'époque de Philippe II* (lucrare de importanță fundamentală), 1160 p., Armand Colin, Paris, 1949. Pierre BRUNET, *Structures agraires et économie rurale des plateaux tertiaires entre la Seine et l'Oise*, Caen, 1963. Michel DEVÈZE, *la Vie de la forêt française au XVIe siècle*, 2 vol. 325 p. și 473 p., SEVPEN, 1961. Georges DUBY, *l'Économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, 2 vol., Aubier, Paris, 1962. Guy FOURQUIN, *les Campagnes de la région parisienne à la fin du Moyen Age*, P.U.F., Paris, 1964. Isabelle GUÉRIN, *la Vie rurale en Sologne aux XIVe et XVe siècles*, SEVPEN, Paris, 1960; L. MERLE, *la Métairie et l'évolution agraire de la Gâtine poitevine de la fin du Moyen Age à la Révolution*, SEVPEN, Paris, 1958. Paul RAVEAU, *l'Agriculture, les classes paysannes, la transformation de la propriété dans le Poitou au XVIe siècle*, Paris, 1926. Gaston ROUPNEL, *Histoire de la Campagne française*, Paris, 1932. Thérèse SCLAFERT, *Cultu-*

res en haute Provence, SEVPEN, Paris, 1959. M. VENARD, *Bourgeois et paysans au XVIIe siècle*, SEVPEN, Paris, 1958. În afară de Franța: Henri LAPEYRE, *la Géographie de l'Espagne morisque*, 301 p., SEVPEN, Paris, 1959. Pierre CHAUNU, „Minorité et conjoncture", *R. H.*, 1961, nr. 1, pp. 81—98. Noël SALOMON, *la Campagne de Nouvelle-Castille à la fin du XVIe, d'après les „Relaciones topograficas"*, 379 p., SEVPEN, Paris, 1964. Pierre CHAUNU, „Un modèle d'histoire sociale", *Bulletin hispanique*, ianuarie — iunie 1965, pp. 78—90. W. ABEL, *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*, ed. a 2-a, 1955. Maurice W. BERESFORD, *The lost Villages of England*, ediția întîi, 1954; ediția a patra, 1963.

*

Nu există demografie istorică fără un studiu demografic riguros în prealabil. În primul rînd, deci, Landy și Sauvy. Pe primul loc, Adolphe, LANDRY, *Traité de Démographie* (cu colaborarea lui H. BUNLE, P. DEPOID, M. HUBER, A. SAUVY), 658-XXXII p., Payot, Paris, 1945; 2e éd., 1949. Alfred SAUVY, *Théorie générale de la population* (lucrare de importanță fundamentală), 2 vol., 370 p., 397 p., P.U.F., 1952—1954. O lucrare practică pentru analiza rezultatelor: Roland PRESSAT, *l'Analyse démographique, méthodes, résultats, applications*, XII-402 p., I.N.E.D. și P.U.F., Paris, 1961. Încă actuală, lucrarea *Cours de démographie et de statistique sanitaire* de Michel HUBER, 6 vol., Hermann și Cie editori, Paris, 1938—1941.

În domeniul demografiei istorice, lucrarea de pionierat a lui Marcel REINHARD, *l'Histoire de la population mondiale — 1700—1948*, Domat-Montchrestien, Paris, 1949, reluată de curînd și refăcută, Marcel R. REINHARD și André ARMENGAUD, *Histoire générale de la population mondiale* (fundamentală), V—597 p., *ibid.*, 1961, și lucrarea monumentală a lui Roger MOLS, S.J., *Introduction à la démographie historique des villes*

d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle (lucrare de bază), 3 vol., 1800 p., Louvain, 1954–1956. Lucrarea sistematică a I.N.E.D. pe lîngă revista *Population*, colecţiile I.N.E.D. şi un minunat mic tratat, Michel FLEURY şi Louis HENRY, *Des registres paroissiaux à l'histoire de la population. Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*, 84 p., I.N.E.D., Paris. Refăcută şi retipărită, lucrarea *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien* (de importanţă fundamentală), 182 p. + hors texte, I.N.E.D., Paris, 1965. Louis HENRY, *Manuel de démographie historique*, gr. in-8°, 150 p., Droz, Paris, Genève, 1967 (lucrare de importanţă capitală). De curînd, în Franţa, publicaţia anuală (primul volum 1964, un al doilea volum în 1965), *Études et chroniques de démohraphie historique* scos de Société de démographie historique. La fel de importantă ca şi cele scrise de Fleury, Henry, Reinhard şi Sauvy, lucrarea de pionierat a lui Pierre GOUBERT, *Beauvais et le Beauvaisis de 1660 à 1730* (fundamentală), 2 vol., LXXII-653 p. +120 p., SEVPEN, Paris, 1960. Caietele „Travaux et documents", I.N.E.D. şi, în primul rînd, J. HENRIPIN, *la Population canadienne au début du XVIIIe siècle*, XXXII-118 p., 1954. Ch. H. POUTHAS, *la Population française pendant la première moitié du XIXe siècle*, 224 p., 1956. Louis HENRY, *Anciennes familles genevoises. Étude démographique, XVIe–XXe siècles*, 234 p., 1956. *Économie et population. Les doctrines françaises avant 1800*, 680 p., 1956. Ayanori OKASAKI, *Histoire du Japon. Économie et population*, 168 p., 1958. Étienne GAUTIER et Louis HENRY, *La Population de Crulai, paroisse normande*. Étude historique, 272 p., 1958. Philippe ARIÈS, Hélène BERGUES, Etienne HÉLIN, Louis HENRY, R. P. RIQUET, Alfred SAUVY, Jean SUTTER, *la Prévention des naissances dans la famille. Ses origines dans les temps modernes*, 400 p., 1959. J. P. NOONAN, *Contraception et mariage, Évolution ou contradiction dans la pensée chrétienne?* Trad. fr. Éd. du Cerf, Paris, 1969. Jean GANIAGE,

Trois villages d'Ile-de-France au XVIIIe siècle. Étude démographique, 148 p., 1963. Pierre VALMARY, *Familles paysannes au XVIIIe en bas Quercy*, 192 p., 1965. Edouard LIPINSKI, *De Copernic à Stanislas Leszczynski: la pensée économique et démographique polonaise*, P.U.F., Paris, 1961.

În afară de I.N.E.D., o întreagă serie de monografii și studii mai mult sau mai puțin sistematice. Philippe Ariès, face legătura între demografie și psihologie. Philippe ARIÈS, *les Traditions sociales dans les pays de France*, 1943, *Histoire des populations françaises et de leurs attitudes devant la vie depuis le XVIIIe siècle*, 545 p., SELF, Paris, 1948. *Le Temps de l'Histoire*, 1954. *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, IV-504 p., Plon, Paris, 1960. Monografii publicate de către secția a VI-a a E.P.H.E. În afara incomparabilului Pierre Goubert deja menționat, Raymond ROUSSEAU, *la Population de la Savoie jusqu'en 1861*, 264 p., 1960. Henri LAPEYRE, deja menționat, 302 p., 1960. Georges NADAL și Émile GIRALT, *la Population catalane de 1553 à 1717*, 354 p., 1960. Edouard BARATIER, *la Démographie provinciale du XIIIe au XVIe siècle*, cu cifre de comparație pentru secolul al XVIII-lea, 255 p., 1961. Réne BAEHREL, *Une croissance: la basse Province rurale (fin du XVIe siècle —1789)*, 842 p., + 1 atlas, 1961. În legătură cu această remarcabilă carte, contestată, analiza metodologică de Pierre CHAUNU, „le XVIIe siècle. Problème de conjoncture. Conjoncture globale et conjonctures rurales françaises", *Mélanges Antony Babel*, II, pp. 337—345, Geneva, 1963. Élisabeth CARPENTIER, *Une ville devant la peste: Orvieto et la peste noire de 1348*, 286 p., 1962.

Nenumărate articole în revista *Population*, *Annales E.S.C.*, *Annales du Midi*, *Annales de Normandie*, și, sub îndrumarea lui M. REINHARD și J. GODECHOT, în publicațiile Comisiei de istorie economică și socială a Revoluției franceze; între altele, *les Contributions à l'histoire économique et sociale de la Révolution française* de BOULOISEAU, IBANES, LE MOIGNE, PERROT,

REINHARD, VOVELLE, Paris, 1962. Despre lepră, remarcabilul articol al doctorului Charles PETOURAUD, „les Léproseries lyonnaises au Moyen Age et à la Renaissance", *Cahiers d'histoire*, Lyon, 1962, nr. 4 și 1963, nr. 1. Studiile pe care, din 1960, le-am orientat în principal, în sudul Normandiei: Pierre GOUHIER, „Port-en-Bessin 1597–1792. Étude d'histoire démographique", *Cahiers des annales de Normandie*, nr. 1, 119 p., Caen (lucrare cu caracter original, datorat utilizării în premieră a efectivelor de marinari profesioniști, înregistrați în „Inscription maritime", ca sursă de informație demografică). M. CAILLARD, M. DUVAL, Ph. GUILLOT, M. C. GRICOURT, P. CHAUNU, „A travers la Normandie des XVIIe et XVIIIe siècles", *Cahiers des annales de Normandie*, nr. 3, 565 p., Caen. M. BOUVET și M. C. BOURDIN, P. CHAUNU, „A travers la Normandie..." (II), *Cahiers des annales de Normandie*, nr. 5 (în curs de apariție). Articolele de P. CHAUNU, Ph. PONSOT... *in Annales de Normandie*. În plus, douăzeci de monografii încă nepublicate sau aflate în lucru. *Actes du Colloque international de démographie historique de Liège, 18–20 avril 1963. Problèmes de mortalité: méthodes, sources et bibliographie en démographie historique*, 535 p., Paul Harsin și Étienne Mélin, editori. Bibl. Institut de sciences économiques (I.S.E.) din Liège, Paris, Génin, 1965. Ch. CARRIÈRE, M. COURDURIÉ, F. REBUFFAT, *Marseille ville morte. La peste de 1720*, M. Garçon, Marseille, 1968. *Population in History. Essays in historical Demography*, IX-692 p., publicată de D. V. GLASS și D. E. C. EVERSLEY, Edward Arnold, Londra, 1966. *An introduction to English Historical Demography from the XVIth to the XIXth century* XII-283 p. D.E.C. EVERSLEY, Peter LASLETT, E.A. WRIGLEY, publicat de E. A. WRIGLEY, Cambridge Group for the History of Population and Social Structures, N. 1, Weidenfeld, Londra, 1966. Revista engleză *Population*. Antonio MEIJIDE PARDO, *La emigración gallega intrapeninsular en el siglo XVIII*,

gr. in-8°, XIV-146 p., C.S.I.C., Madrid, 1960. B. BENNASSAR, *Valladolid au Siècle d'Or*, Mouton, Paris, 1967; *Recherches sur les grandes épidémies dans le nord de l'Espagne à la fin du XVIe siècle*, 3 vol., SEVPEN, Paris, 1967. Pentru Danemarca, studiul recent al lui Aksel LASSEN, *Fald og Fremgang Traek af befolkningsudviklingen i Danmark — 1645*, in-8°, 565 p., Universitets forlaget i Aarhus, 1965.

Karl Julius BELOCH, *Bevölkerungs Geschichte Italiens*, 3 vol.: VIII, 284 p., VIII, 312 p., XVI, 401 p., Walter de Gruyter, Berlin, 1937—1965.

Cu titlu de comparație, pentru studiul populației americane, lucrările Școlii din Berkeley. Pentru o bibliografie de două sute de titluri, facem trimitere la studiul lui Pierre CHAUNU, „Une histoire hispano-américaine pilote. En marge de l'oeuvre de l'École de Berkeley", *R.H.*, 1960, nr. 4, pp. 339—368, și „la Population de l'amérique indienne (nouvelles recherches)", *R.H.*, 1964, nr. 3, pp. 111—118. *Cf.*, în plus, excelentul bilanț, în roneotipie, al lui Henry F. DOBYNS, *Estimating Aboriginal American Population*, 109 p., Cornell University, Ithaca, octombrie 1964. Pentru China, *cf.* PING-TIHO, *Studiens on the Population of China, 1368—1953*, XVIII-341+XXXII p., Harvard University Press. Cambridge (Mass), 1959.

IV. Istorie socială

O bibliografie enormă — sute de titluri, numai pentru Franța. Pentru un studiu la cel mai înalt nivel, lucrările lui Roland MOUSNIER și a elevilor săi. Roland MOUSNIER, *La Vénalité des offices sous Henri IV et Louis XIII*, XXIX-618 p., Rouen, 1945. *Le Conseil du Roi de la mort de Henri IV au gouvernement personnel de Louis XIV*, Hatier, Paris, 1947. *Lettres et Mémoires adressés au Chancelier Séguier*, 2 vol., 1277 p., P.U.F., Paris, 1964. R. MOUSNIER, J. P. LABATUT, Y. DURAND, *Problèmes de stratification sociale. Deux cahiers de la noblesse (1649—1651)*, 184 p., P.U.F., Paris,

1965. R. MOUSNIER, *Fureurs paysannes. Les paysans dans les révoltes du XVIIe siècle (France, Russie, Chine)*, 354 p., Calmann-Lévy, Paris, 1967. O serie de articole sub condeiul autorilor P. GOUBERT, G. LIVET, J. MEUVRET, R. MOUSNIER... V. L. TAPIÉ, în indispensabilul buletin al Societății pentru studierea secolului al XVII-lea, *le XVIIe siècle*. Încă valabile, cărțile și articolele lui Ed. ESMONIN, Henri HAUSER, Georges PAGÈS. Pentru opera foarte dispersată a lui ESMONIN *(cf. la Taille en Normandie*, 560 p., Paris, 1913, și *Mémoire Voysin de La Noiraye*, 183 p., Paris, 1913), o culegere practică *Études sur la France des XVIIe et XVIIIe siècles*, 538 p., P.U.F., Paris, 1964. În privința lui PAGÈS, de preferat articolul „Autour du *Grand Orage*: Richelieu et Marillac, deux politiques", *R.H.*, 1937, pe care studiul lui Georges MONGRÉDIEN nu-l face inutil, *la Journée des Dupes*, XXIV-276 p., Gallimard, Paris, 1961.

De văzut și Michel ANTOINE... François BLUCHE, „les Magistrats du Parlement de Paris au XVIIIe siècle (1715—1771)", *Annales littéraires de l'université de Besançon*, vol. 35, 460 p., Les Belles Lettres, Paris, 1960; *l'Origine des magistrats du Parlement de Paris au XVIIIe*, 413 p., Klincksieck, Paris, 1956; *les Honneurs de la Cour*, 2 vol., 1957. DAUMARD și FURET..., *Structures et relations sociales à Paris au milieu du XVIIIe siècle*, 100 p., A. Colin, Paris, 1961. Hubert LÜTHY, *la Banque protestante en France de la révocation de l'édit de Nantes à la Révolution*, 2 vol., 450 și 861 p., SEVPEN, Paris, 1959—1961. Victor Lucien TAPIÉ, *la France de Louis XIII et de Richelieu*, 500 p., Flammarion, Paris, 1952.

Dar din ce în ce mai mult istoria socială se scrie la stadiul atins de monografia regională. Model rămîne marea lucrare a lui Pierre GOUBERT, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France au XVIIe siècle* (fundamentală), LXXII-653 p. + atlas de 119 p., Paris, 1960. Am spus de ce (Pierre CHAUNU, „En marge du Beauvaisis exemplaire.

Problème de fait et de méthode", *Annales de Normandie*, 1960, nr. 4, pp. 337—365). Pierre GOUBERT, din nou, *Familles marchandes sous l'Ancien Régime. Les Danse et les Motte de Beauvais*, 192 p., SEVPEN, Paris, 1959. *Louis XIV et vingt millions de Français*, 252 p., Fayard, Paris, 1966. *Cf.*, între altele, monografiile franceze ale lui René BAEHREL, *Une croissance: la basse Provence (fin XVIe—1789)* (discutabilă dar sugestivă), *op. cit.*, Paris, 1961. Henri FRÉVILLE, *l'Intendance de Bretagne*, 3 vol., Paris, E. LE ROY LADURIE, *les Paysans de Languedoc* (lucrare de importanță fundamentală), 2 vol., 1035 p., SEVPEN, Paris, 1966. Georges LEFEBVRE, *les Paysans du Nord pendant la Révolution française*, XXV-1020 p., Lille, 1924; reeditată IX-923 p., Bari, 1959, și mai ales, *les Etudes orléanaises. Contribution à l'étude des structures sociales à la fin de l'Ancien Régime*, 2 vol., 276 p. et 476 p., I. N., Paris, 1962—1963. Georges LIVET, *l'Intendance d'Alsace* (lucrare de bază), 1088 p., Paris, 1956. Jean MEYER, *la Noblesse bretonne au XVIIIe siècle*, 2 vol., SEVPEN, Paris, 1966 (fundamentală). André PLAISSE, *la Baronnie du Neubourg — Essai d'histoire agraire, économique et sociale*, LIX-759 p., P.U.F., Paris, 1961. Pierre CHAUNU, „Le Neubourg, quatre siècles d'histoire normande", *Annales* E.S.C., 1962, nr. 6, pp. 1152—1168. A. POITRINEAU, *la Vie rurale en Basse-Auvergne au XVIIIe siècle*, 2 vol., P.U.F., Paris, 1965. Gaston ROUPNEL, *la Ville et la campagne au XVIIe siècle. Étude sur les populations des pays dijonnais*, in-8°, XXXI-357 p., A. Colin, Paris, 1955. Boris PORCHNEV, *les Soulèvements populaires en France de 1623 à 1648*, prima ediție în limba rusă 1948, ediția în limba germană 1954; 679 p., SEVPEN, Paris, 1963. Pierre de SAINT-JACOB, *les Paysans de la Bourgogne du Nord au dernier siècle de l'Ancien Régime* (lucrare de bază), XXXVIII-643 p., Les Belles Lettres, Paris, 1960. M. COUTURIER, *Recherches sur les structures sociales de Châteaudun (1525—1789)*, SEVPEN, Paris, 1968.

Pierre VILAR, *la Catalogne dans l'Espagne moderne. Recherches sur les fondements économiques des structures nationales* (lucrare de importanță fundamentală), 3 vol., 717 p., 586 p. +95 hărți și grafice, SEVPEN, Paris, 1962; și, cu aceeași temă, Pierre CHAUNU, „les Espagnes périphériques dans le monde moderne, notes pour une recherche", *Revue d'histoire économique et sociale*, 1963, nr. 2, pp. 145–182. Pierre Vilar ne introduce în domeniul privilegiat al istoriei sociale spaniole, grație eforturilor combinate ale școlii franceze și școlii spaniole (*cf.* opera principală a marelui Jaime VICENS VIVES, peste o sută de titluri *Historia social y ecónomica*, 5 vol. menționate), a lui Fernand BRAUDEL și a orientării hispanice pe care a dat-o cercetării istorice franceze.

Miguel ARTOLA (în colaborare), La España del Antiguo Régimen (primul fascicol apărut, *Salamanca*, de Dolores MATEOS), Salamanca, 1966. Annie BERTRAND, „Ségovie au XVIIIe siècle", prefață de Pierre CHAUNU, *Caravelle*, pp. 49–81, Toulouse, 1965. DESDEVISES DU DÉSERT, *l'Espagne de l'Ancien Régime*, ediția întîi, 3 vol., 1896–1899–1904; ediția a doua adăugată, *la Société espagnole du XVIIIe siècle*, 3 vol., 1500 p., New York, 1925–1927–1928. Marcelin DÉFOURNEAUX, *Pablo de Olavide (1725–1803)*, XI-500 p., P.U.F., Paris; *l'Inquisition espagnole et les livres français au XVIIIe siècle*, 214 p., P.U.F., 1963; *la Vie quotidienne dans l'Espagne du Siècle d'Or*, 283 p., Hachette, 1965. José DELEITO Y PIÑUELA, *El Rey se divierte..., El Pueblo tambien se divierte ..., La mujer, La mala vida..., Solo Madrid es Corte* etc., o serie de zece eseuri, de 250 pînă la 300 de pagini despre viața socială din Spania Secolului de aur, Espasa Calpe, Madrid, 1935–1950. G. DEMERSON, *Melendez Valdes et son temps*, Klincksieck, Paris, 1962. Antonio DOMÍNGUEZ ORTIZ (lucrare fundamentală), *Orto y Ocaso de Sevilla*, Sevilla, 1946; *la Sociedad española en el siglo XVII*, XII-375 p., C.S.I.C., Madrid, 1963; *la Sociedad española en el siglo XVIII*, 366 p., C.S.I.C., Ma-

drid, 1955; *Política y hacienda de Felipe IV*, XII-394 p., Madrid, 1960. J. H. ELLIOT, *La España imperial (1469—1716)*, 454 p., Barcelona, 1965. Richard HERR, *España y la revolución del siglo XVIII*, XII-417 p., Aguilar, Madrid, 1964. Hermann KELLENBENZ, *Sephardim an der unteren Elbe... vom Ende des 16. bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts...*, XII-600 p. + hărţi, Wiesbaden, 1958. Henri LAPEYRE, *Une famille de marchands — Les Ruiz*, 671 p., SEVPEN, Paris, 1955. John LYNCH, *Spain under the Habsbourg*, X-374 p., Oxford, 1964. Mercedes MAULEÓN ISLA, *La Población de Bilbao en el Siglo XVIII*, XLVIII-318 p., Valladolid, 1961. Albert SILBERT, *les Structures agraires du Portugal du Sud*, 2 vol., 1200 p., SEVPEN, 1966. Sub îndrumarea lui Carmelo VIÑAS Y MAY, remarcabila serie *Estudios de Historia Social de España*, 4 tomuri, 5 volume, 722 p., 741 p., 821 p., 288 p., 289—817 p., C.S.I.C., Madrid, 1949—1960. Jean DELUMEAU, *Vie économique et sociale de Rome dans la deuxième moitié du XVIe siècle*, 2 vol., 1038 p., de Boccard, Paris, 1957—1959.

V. Istorie economică

Planul social şi planul economic se află într-o strînsă legătură. Între istoria socială şi istoria economică cu privire la aceeaşi temă, diferenţa rezidă în metodă şi spirit. Pe primul plan, bineînţeles, cei doi mari clasici: C.E. LABROUSSE, *Esquisse de mouvements des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*, 2 vol., XXIX-306 p., pp. 307—697, Dalloz, Paris, 1933; *la Crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime*, t. I, LXXV-664 p., P.U.F., Paris, 1944. Sinteză capitală, Amintore FANFANI, *Storia economica*, tomul I, XI-683 p., ediţia a doua în curs de apariţie, Unione Tipografico — Editrice Torinese, 1965.

În frunte, mereu, istoria preţurilor, care a avut ca primi înaintaşi pe: Natalis DE WAILLY, vicontele D'AVENEL, în Franţa, 7 vol., 1894—

1926; G. WIEBE, în Germania, Leipzig, 1895; Th. ROGERS, mai ales, în Anglia. Apoi, MAYOLDI E FABRI, BARTOLINI, Amintore FANFANI, PARENTI pentru Italia, Johann FALKE, BAHLMANN, G. VON BELOW, DITTMANN, FRIDERESBERG, HELFERICH, HILDEBRAND, KELLER, KINS, UNGER, ELSAS, PRYBRAM pentru Germania și Austria, Paul RAVEAU pentru Franța, VAN HOUTTE pentru Belgia. Mai recent, François SIMIAND, *Recherches anciennes et nouvelles sur le mouvement général des prix du XVIe au XIXe siècle*, 677 p. roneotipie, Domat-Montchrétien, Paris, 1932. Henri HAUSER, *Recherches de documents sur l'histoire des prix en France de 1500 à 1800*, Paris, 1936. Ernest LABROUSSE, bineînțeles, *op. cit.* Articolele pătrunzătoare ale lui Jean MEUVRET în *Mélanges d'histoire sociale* (1944), *Journal de la Société de statistique de Paris* (mai 1944), *Population* (1946)... *Revista da Economica* (1951)... *Paris, Ile-de-France* (1950), etc. Micheline BAULANT și Jean MEUVRET, *Prix des céréales extraits de la mercuriale de Paris (1520—1698)*, 2 vol., 252 p. și 165 p., SEVPEN, Paris, 1960—1962 (*cf.* Pierre CHAUNU, „Sur le front de l'histoire des prix au XVIe siècle", *Annales E.S.C.*, 1961, nr. 4, pp. 791—803; „Au XVIIe siècle, rythmes et coupures", *Annales E.S.C.*, 1964, nr. 6, pp. 1171—1181). Frank C. SPOONER, *l'Économie mondiale et les frappes monétaires en France (1493—1680)*, 545 p., 29 de planșe și pliante, SEVPEN, Paris, 1956 (și Pierre CHAUNU, *Revista de História de América*, 1957, nr. 1, pp. 128—140). Earl J. HAMILTON, *American Treasure and the Price revolution in Spain (1501—1650)*, XXXV-428 p., Cambridge (Mass.), 1934; *War and Prices in Spain*, XXVI-295 p., *ibid.*, 1947. Vitorino MAGALHAẼS GODINHO, *Prix et monnaies au Portugal (1750—1850)*, XVI-374 p., 1955. St. HOSZOWSKI, *les Pris à Lwow (XVIe—XVIIe siècle)*, 232 p., 1954. A.G. MANKOV, *le Mouvement des prix dans l'État russe du XVIe siècle*, 302 p., Paris, 1957. J. ELSAS, *Umriss einer Geschichte der Preise und Löhne in*

Deutschland, 3 vol., 1936—1945. Wiliam H. BEVERIDGE, *Prices and Wages in England from the XIIth to the XIXth century*, CXVIII-32-660 p. + planșe, 1946. N. W. POSTHUMUS, *Inquiry into the history of prices in Holland, 1609—1914*, CXVIII-32-660 p. + planșe, 1946; t. II, 1964, CXLII-830 p., Brill, Leyda. Ch. VERLINDEN, Jan CRAEYBECKK și colaboratorii, *Dokumenten voor de geschiedenis van Prijzen en Loonen in Vlanderen en Brabant (XVe—XVIIIe eeuw)*, XXXVIII-377 p., Gand, 1959, E. SCHOLLIERS. *Loonarbeid en Honger. De Levens-standaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen*, XXXII-284 p., Anvers, 1960. Astrid FRIIS și Kristof GLAMANN, *A History of Prices and Wages in Denmark, 1660—1800*, in-4°, XV-350 p., Copenhaga, Longmans, Londra, 1964. Istoria prețurilor a făcut o cotitură fundamentală grație revoluționarei sinteze de istorie globală a lui Fernand BRAUDEL și Frank C. SPOONER, *Prices in Europe from 1450 to 1750*, pp. 374—486 in *The Cambridge Economic History of Europe*, tomul 4, 1967.

*

Putem de asemenea concepe o istorie pe sectoare. Sectorul agricol, dominînd, a fost analizat în toate monografiile de istorie socială menționate de numeroase teze de geografie umană. Michel AUGER-LARIBÉ, *la Révolution agricole* (XIC-435 p., A. Michel, Paris, 1955), lucrare indispensabilă dar mediocră. De A. J. BOURDE, *Agronomie et agronomes en France au XVIIIe siècle*, 3 vol., SEVPEN, Paris, 1967. Importanța viilor și a vinului, subliniată de E. LABROUSSE, face obiectul studiului lui Jan CRAEYBECKX, *les Vins de France aux anciens Pays-Bas (XIII—XVIe)*, XXXII-315 p., SEVPEN, Paris, 1958. Roger DION, *Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIXe siècle* (lucrare fundamentală), XII-759 p., Paris, 1959. Pentru alte sectoare, G. și H. BOURGIN, *l'Industrie métallurgique en France au début de la Révolution*, XV-557 p., I. N., Paris, 1920. B. GILLE, *les Origines*

de la grande industrie métallurgique en France, XXXI-212 p., Domat-Montchrestien, Paris, 1948. Pierre LÉON, *la Naissance de la grande industrie en Dauphiné au XVIIIe*, 2 vol., XVII-965 p., P.U.F., Paris; *les Techniques métallurgiques dauphinoises au XVIIIe*, 217 p., Hermann, 1961. François DORNIC, *l'Industrie textile dans le Maine (1650—1815)*, XXVI-318 p., Pierre Belon, Le Mans, 1955. Fără a omite vechile lucrări, care rămîn utile, ale lui Germain MARTIN, *la Grande Industrie en France sous le règne de Louis XIV*, Paris, 1898; P. BOISSONNADE, *Colbert. Le triomphe de l'étatisme*, Paris, 1932; H. SEE, *la Vie économique et les classes sociales en France au XVIIIe siècle*, Paris, 1924, şi Ch. BULLOT, *l'Introduction du machinisme dans l'industrie française*, Paris, 1924.

Cîteva sectoare geografice: Jorge de MACEDO, *A situaçao económica no tempo de Pombal. Alguns aspectos*, in-8°, 307 p., Livraria Portuguesa, Porto, 1951. Jaime CARRERA PUJAL, *Historia de la Economia Española*, 5 vol., 3000 p., Barcelona, 1943 *sq.*; *Historia politica y económica de Cataluña*, 4 vol., 2460 p., Barcelona, 1946. Manuel COLMEIRO, *Historia de la economía política en España*, reeditare prezentată de Gonzalo ANES ALVAREZ, 2 vol., 1186 p., Taurus, Madrid, 1965. *Decadenza economica veneziana nel secolo XVII. Atti del convegno 27 giugno — 2 luglio 1957*, XXIII-317 p., Istituto por la collaborazione culturale, Veneţia, Roma, 1961. *Cf.* les Actes des Conférences internationales d'histoire économique: Stockholm, 1960; Paris, 1960, Mouton, 593 p.; Aix-en-Provence, 1962; Paris, 1965, 2 vol., 863 p., şi 163 p.; München, 1965. Mai multe volume (Villages désertés, Mouvements du profit en France) apărute şi în curs de apariţie. Marcel ROUFF, *les Mines de charbon en France au XVIIIe siècle (1744—1791)*, 627 p., Rieder, Paris, 1922. P. DOCKÈS, *l'Espace dans la pensée économique du XVIe au XVIIIe siècle*, Flammarion, Paris, 1967.

Indici de activitate și probleme de dezvoltare economică: de la lucrarea de început *Tabeller over Skibs far log vare transport gennem Oresund, 1497–1783* de Nina ELLINGER BANG și Knud KORST, 7 vol. in-4°, Copenhaga–Leipzig, 1906–1953 (de folosit în paralel cu A.C. CHRISTENSEN, *Dutch trade to the Baltic about 1600*, in-4°, Copenhaga – Haga, 1942); toată colecția Ports-Routes-Trafics a celei de a VI-a secțiuni a Școlii practice de înalte studii din Paris, la SEVPEN, 19 titluri, între anii 1951–1965. F. BRAUDEL și R. ROMANO, *Livourne*, 127 p., 1951. V. CHOMEL și J.-B. EBERSOLT, *Jougne*, 216 p., 1951. R. ROMANO, *Naples*, 96 p. M. MOLLAT, *Dieppe*, 1951. E. TROCMÉ, M. DELAFOSSE, *le Commerce rochelais*, X-232 p., 1953. H. și P. CHAUNU, *Séville et l'Atlantique (1504–1650)*, partea I, 7 tomuri, 8 volume, 3900 p., Paris, 1955–1957. P. CHAUNU, *id.*, partea a doua, 4 volume, 3460p., 1959–1960. P. CHAUNU, *les Philippines et le Pacifique des Ibériques*, 302 p., 1960 și Atlas anexat in–8°; 75 p., SEVPEN, Paris, 1966. *Cf.* articolelor de P. CHAUNU din *l'Information historique*, nr. 5, 1960; *Industrie*, Bruxelles, iunie 1960, și din *Cahiers Vilfredo Pareto*, nr. 3, Geneva, 1964. Jean TANGUY, *Nantes*, 1957. A. TENENTI, *Venise*, 1959. Jan CRAEYBECKX, *op. cit.* Frédéric MAURO, *le Portugal et l'Atlantique*, LXII-550 p., Paris, 1960 (*cf.* articolului lui P. CHAUNU, *Annales E.S.C.*, 1961, nr. 6, pp. 1170–1207). R. LAURENT, J. DELUMEAU, *l'Alun de Rome*, 352 p., Paris, 1963 (*cf.* articolului de P. CHAUNU, *Annales E.S.C.*, 1964, nr. 4, pp. 761–767). J. DELUMEAU împreună cu colaboratorii, *le Mouvement du port de Saint-Malo*, XXIV-297 p., Klincksieck, Paris, 1966. R. DOEHAERD, Pierre DARDEL, Paris, 787 p., Rouen, Le Havre, 1963. Louis DERMIGNY, *les Mémoires de Ch. de Constant*, 442 p., 1964 și *la Chine et l'Occident au XVIIIe siècle*, 1780 p., Paris, 1964. John DAY și Alberto CARACCIOLO, *Ancône*, Paris, 1965. Cele șase volume apărute din Colloque d'histoire maritime, sub îndrumarea lui Michel MOLLAT (140

p., 220 p. + hărţi şi lit., 178 p., 481 p., 523 p., 330 p.), SEVPEN, Paris, 1957—1965. Philippe DOLLINGER, *la Hanse (XIIe-XVIIe siecles)*, 559 p., Auber, Paris, 1964. *Cf.* în plus, V. MAGALHAĒS GODINHO, *L'Economie de l'empire portugais* în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, Paris, 1969; numeroasele lucrări ale lui Charles Ralph BOXĒR şi în mod special *The Great Ship from Amacon*, XI-361 p., Lisabona, 1959 (*cf.* articolului lui P. CHAUNU, *Annales E.S.C.*, 1962, nr. 3, pp. 558—580); Kristof GLAMANN, *Dutch Asiatic Trade (1620—1740)*, XI-334 p., Martinus Nijhoff, *Haga*, 1958; M.A.P. MEILINK ROELOFSZ, *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1640*, IX-471 p., Martinus Nijhoff, Haga, 1963, şi P. CHAUNU, *Annales E.S.C.*, 1964, nr. 2, pp. 317—322.

Pentru un studiu asupra dezvoltării, a se porni de la volumele publicate sub îndrumarea lui Jean MARCZEWSKI, *Histoire quantitative de l'économie française, 1700—1958*, Paris, ISEA : t. I, 1961, LIV-224 p.; t. II, 1961, 287 p.; t. III, 1963; t. X, 254 p.; şi t. IV, 1965. Producţia fizică a economiei franceze între anii 1789—1913 (în comparaţie cu cea a Marii Britanii), şi industria franceză din anul 1789 pînă în anul 1964, CLIV-240 p. (lucrare în curs). De W.W. ROSTOW, *les Étapes de la croissance économique*, 208 p., Éd. du Seuil, Paris, 1963. Deosebit de interesant articolul lui François CROUZET, „Angleterre et France au XVIIIe. Essai d'analyse comparée“ (lucrare fundamentală), *Annales E.S.C.*, 1966, nr. 2, pp. 254—291. P. DEANE şi W. A. COLE, *British Economic Growth, 1688—1959. Trends and Structure*, Cambridge, 1962. B. GILLE, *les Sources statistiques de l'histoire de France* (lucrare de importanţă capitală), 288 p., Droz, Geneva Paris, 1964 (P. CHAUNU, P. GOUHIER, G. DÉSERT, *Annales de Normandie*, 1965, nr. 1, pp. 3—52). Pentru producţia agricolă, lucrările lui B.M. SLICHER VAN BATH şi admirabila colecţie de care se îngrijeşte la *A.A.G. Bijdragen*, 13 volume apărute la sfîrşitul anului

1965, Afdeling, Agrarische Geschiedenis Landbouwgeschool, Wageningen (Țările de Jos).

Pentru un studiu al premiselor revoluției industriale, *cf.*: T.S. ASHTON, *la Révolution industrielle*, introducere scrisă de Cl. TOBLER, Plon, Paris, 1957; *The Cambridge Economic History of Europe*, t. VI, *The Industrial Revolution and After*, 2 vol., XII-601 p. și XII-603-1040 p., Cambridge University Press, 1965. François CROUZET, *l'Économie britannique et le blocus continental (1800—1813)*, 2 vol., 953 p., P.U.F., Paris, 1958. B. GILLE, *la Banque et le crédit en France*, 380 p., P.U.F., Paris, 1959; *Histoire de la Maison de Rotschild*, t. I, 493 p., Droz, Geneva-Paris, 1965. Maurice LÉVY-LEBOYER, *les Banques européennes et l'industrialisation internationale dans la première moitié du XIXe siècle* (lucrare de importanță fundamentală), 813 p., P.U.F., Paris, 1964.

VI. Istoria mentalităților

Pe o cale deschisă de Lucien FEBVRE, prin lucrările *Rabelais* și *Problème de l'incroyance*, Paris, 1942, adîncită în mod strălucit de Alphonse DUPRONT, *le Mythe de croisade* (lucrare de importanță fundamentală), 4000 de pagini dactilografiate, Paris, 1956. „Problèmes et méthodes d'une histoire de la psychologie collective", *Annales E.S.C.*, 1961, nr. 1, pp. 3—11. H.-J. MARTIN, *Livre, pouvoirs et société à Paris au XVIIe siècle (1598—1701)*, 2 vol., Droz, Geneva, 1969. DUPRONT, BOLLÊME, EHRARD, FURET, ROCHE și ROYER, *Livres et société dans la France du XVIIIe siècle*, 238 p., Mouton, Paris, Haga, 1965. L. FEBVRE și H.-J. MARTIN, *l'Apparition du livre*, XXIX-557 p., A. Michel, Paris, 1958. Michel FOUCAULT, *Histoire de la folie à l'âge classique*, XI-673 p., Plon, Paris, 1961. *Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical*, XV-213 p., P.U.F., Paris, 1963. Robert MANDROU, numeroase articole și *Introduction à la France moderne. Essai de psychologie collective. 1500—1640.*

XXV-400 p., Albin Michel, Paris, 1961. *De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles. La Bibliothèque bleue de Troyes*, 222 p., Stock, Paris, 1965. Louis TRÉNARD, *Lyon, de l'Encyclopédie au Préromantisme*, 2 vol., LXII-821 p., P.U.F., Paris, 1958. J. QUENIART, *l'Imprimerie et la librairie à Rouen au XVIIIe siècle*, Klincksieck, Paris, 1969. M. AGULHON, *Pénitents et francsmaçons de l'ancienne Provence*, Fayard, Paris, 1968. H. și P. CHAUNU, „le Climat des rapports franco-espagnols à Cadiz dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Histoire sérielle de psychologie collective et problème de méthode", *Mélanges Marcel Bataillon*, pp. 19—29. Féret, Bordeaux, 1962. O cale fecundă a fost deschisă recent de Maurice AGULHON, *la Sociabilité méridionale (confréries et associations dans la vie collective en Provence orientale à la fin du XVIIIe siècle)*, 878 p., 2 vol., Publications des Annales de la Faculté des Lettres, Aix-en-Provence, 1966.

În același spirit, studiile serializate de criminalitate întreprinse cam peste tot, și în special la Caen sub îndrumarea lui P. CHAUNU: tribunalul din Pont de l'Arche, tribunalul din Falaise (enormă serie care continuă), secretele jandarmeriei. Bernadette BOUTELET, cu introducere de Pierre CHAUNU, „Étude par sondage de la criminalité dans le bailliage du Pont de l'Arche (XVIIe—XVIIIe siècles). De la violence au vol: en marche vers l'escroquerie", *Annales de Normandie*, 1962, nr. 4, pp. 235—262. În curs de apariție: Articolele de GÉGOT și CRÉPILLON în *Annales de Normandie*, 1966, nr. 2, 62 p., și *Cahiers des Annales de Normandie. Quelques procès criminels des XVIIe et XVIIIe siècles*, prezentate de un grup de studenți sub îndrumarea lui Jean IMBERT, VIII-206 p., P.U.F., Paris, 1964.

În strînsă legătură cu mentalitățile, civilizația materială și obiceiurile alimentare, pe tema „Vie matérielle et comportements biologiques", treisprezece buletine au apărut în *Annales E.S.C.*, în anii 1961, 1962, 1963 și 1964. De studiat.

VII. Istoria gîndirii, a științei și a tehnicii

Mai întîi, cîteva documente și capodopera lui Alexandre KOYRÉ. Émile BRÉHIER, *Histoire de la Philosophie*, 4 vol., Alcan, Paris, 1926–1938. Tomul II din *l'Histoire générale des sciences*, sub îndrumarea lui René TATON (lucrare de importanță fundamentală), 800 p., P.U.F., Paris, 1958. Tomul II din *l'Histoire générale des techniques*, sub îndrumarea lui Maurice DAUMAS, XIX-750 p., P.U.F., Paris, 1965. Tomul II din marea lucrare *History of Technology*, Cambridge University Press, Cambridge, 1955. *Les Instruments scientifiques aux XVII*e *et XVIII*e *siècles*, de Maurice DAUMAS (lucrare fundamentală), 417 p. + 63 planșe, P.U.F., Paris, 1953. Culegerea *Actes des Congrès d'histoire des sciences. Collection des Travaux de l'Académie internationale d'histoire des sciences*, publicată la Paris, în editura Hermann. *Cf.* mai ales: *Actes du Congrès de Lausanne*, 1947, 228 p.; *Amsterdam*, 1950, 2 vol., 424 p., 228 p.; *Jérusalem*, 1953, XII-604 p.; *Florence-Milan*, 1956, 3 vol., 1138 p.; *Barcelone, Madrid*, 1959, 732 p.; *Ithaca*, 1962, 2 vol., 1058 p.; *Varsovie*, 1965, 2 vol., 211 și 388 p. *Actes du Symposium international des sciences physiques et mathématiques dans la première moitié du XVII*e *siècle*, Pisa-Vinci, 1958, 280 p. *Actes du Symposium...*, Florența-Vinci, 1960, 236 p.; *Actes du Symposium...*, Torino, 1961.

Cîteva colocvii izolate: *Léonard de Vinci et l'expérience scientifique au XVI*e (1952), 250 p., P.U.F., Paris, 1953. *Pierre Gassendi, sa vie et son œuvre, Colloque international de synthèse*, Paris, 207 p., A. Michel. *La Science au XVI*e *siècle, Colloque de Royaumont*, 1957, Hermann, Paris, 1958. Culegeri și antologii: *Enseignement et diffusion des sciences au XVIII*e *siècle*, sub îndrumarea lui René TATON, 661 p., Hermann, Paris, 1964. *L'Aventure de la science. Mélanges Alexandre Koyré*, I, 661 p., Hermann, 1964. *L'Aventure de l'esprit.*

Mélanges Alexandre Koyré, II, 618 p., Hermann, 1964.

O operă, opera prodigioasă a lui Alexandre KOYRÉ (fundamentală). La cel mai înalt nivel, o realizare de excepţională valoare: *Du monde clos à l'univers infini* (prima ediţie în limba engleză, *From the closed World to the infinite Universe*, John Hopkins University Press, Baltimore, 1957), 280 p., P.U.F., Paris, 1962. Dintr-o bibliografie de optzeci şi cinci de titluri (volume şi articole de mare întindere) de reţinut: *l'Idée de Dieu et les preuves de son existence chez Descartes*, E. Leroux, Paris, 1923; *la Philosophie de Jacob Boehme*, J. Vrin, Paris, 1929; *Copernic. De Revolutionibus Orbium Cœlestium*, prima ediţie Alcan, Paris, 1933; *Spinoza, De Intellectus Emendatione*, editura J. Vrin, Paris, 1936; *Études galiléennes* (lucrare de importanţă fundamentală): t. I, *À l'aube de la science classique*; t. II. *la Loi de la chute des corps, Descartes et Galilée*; t. III, *Galilée et la loi d'inertie*, 335 p., Hermann, Paris, 1939; *Entretiens sur Descartes*, Brentano, New York, 1944; *Études sur l'histoire des idées philosophiques en Russie*, J. Vrin, Paris, 1950; *Mystiques, spirituels, alchimistes, Schwenckfeld, Seb. Franck, Weigel, Paracelse*, XI-117 p., A. Colin, Paris, 1955; *De Motu Gravium Naturaliter Cadentium in Hypothesi Terrae Motae*, American Philosophical Society, Philadelphia, 1955; *la Révolution astronomique, Copernic, Kepler, Borelli*, 525 p., Hermann, Paris, 1961; *Études d'histoire de la pensée philosophique*, 329 p., A. Colin, Paris, 1961.

Yvon BELAVAL, *Leibniz. Initiation à sa philosophie*, 285 p., Vrin, Paris, 1962; *Leibniz critique de Descartes*, 559 p., Gallimard, Paris, 1960. F. BOUILLIER, *Histoire de la philosophie cartésienne*, ediţia a treia, Delagrave, Paris, 1868. E. BOUTROUX, *la Philosophie allemande au XVIIe siècle*, 244 p., Vrin, Paris, 1948. Richard A. BROOKS, *Voltaire, Leibniz and the problem of theodicy: from „Oedipe" to „Candide"*, 217 p., N.Y. Columbia Un. 1959. Pierre BRUNET, *l'Introduction des idées de Newton en France au XVIIIe*; t. I, *avant*

1738, VII-335 p., Blanchard, Paris, 1931; *les Physiciens hollandais et la méthode expérimentale en France au XVIIe*, 150 p., Blanchard, Paris, 1926; *Maupertuis*, 2 vol., Blanchard, Paris, 1929; *Étude historique sur le principe de la moindre action*, 115 p., Hermann, Paris, 1938. L. BRUNSCHVICG, *Descartes*, Paris, 1937; *Descartes et Pascal, lecteurs de Montaigne*, Neuchâtel, 1942; *Blaise Pascal*, VIII-248 p., Vrin, Paris, 1953; *Spinoza et ses contemporains*, ediția a 4-a, P.U.F., Paris, 1951. Pierre BURGELIN, *Commentaire du „Discours de la métaphysique" de Leibniz*, P.U.F., Paris; *la Philosophie de l'existence de J.-J. Rousseau*, 599 p., P.U.F., Paris, 1952. E.A. BURTT, *The metaphysics of Sir Isaac Newton*, IX-349 p., Londra, 1925. Émile CALLOT, *la Renaissance des sciences de la vie au XVIe siècle*, 204 p., P.U.F., Paris, 1951. Ernst CASSIRER, *Die Philosophie der Aufklärung*, 492 p., J.C.B. Mohr, Tübingen, 1932; traducerea franceză: *la Philosophie des Lumières*, 1966. A. CASTIGLIONI, *Histoire de la médecine*, 781 p., Payot, Paris, 1931; Maurice CAULLERY, *Histoire des sciences biologiques*, 621 p., Plon, Paris, 1925. Pierre CLAIR, *Louis Thomassin*, 159 p., P.U.F. Paris, 1964. Pierre COSTABEL, *Leibniz et la dynamique. Les textes de 1692*, Hermann, Paris, 1958. Paul DELAUNAY, *la Vie médicale aux XVIe, XVIIe, XVIIIe*, 557 p., Paris, 1936; *la Zoologie au XVIe siècle*, Hermann, Paris, 1962. G. DREYFUS, *la Volonté selon Malebranche*, 408 p., Vrin, 1956. René DUGAS, *la Mécanique au XVIIe*, 620 p., Neuchâtel, 1954. G. FRIEDMANN, *Leibniz et Spinoza*, ediția a 2-a, 350 p., Gallimard, Paris, 1962. François GIRBAL, *Bernard Lamy (1640—1715)*, 194 p., P.U.F., Paris, 1964. H. GOUHIER, *la Vocation de Malebranche*, 174 p., Vrin, Paris, 1926; *la Philosophie de Malebranche et son expérience religieuse*, ediția a 2-a, 440 p., Vrin, Paris, 1948. Émile GUYENOT, *les Sciences de la vie aux XVIIe et XVIIIe siècles*, prima ediție, XXI-462 p., A. Michel, Paris, 1957. Élisabeth C. LABROUSSE, *Inventaire critique de la correspondance de Pierre Bayle*, 2 vol., X-280 p., XVI-639 p., Martinus

Nijhoff, Haga, 1964. Pierre LACHIEZE-REY, *les Origines cartésiennes du Dieu de Spinoza*, ediția a 2-a, XII-288 p., Vrin, 1950. J. LAPORTE, *Études d'histoire de la philosophie française au XVIIe siècle*, 272 p., Vrin, 1950; *la Doctrine de Port-Royal*, 2 vol., 222 p. și 464 p., Vrin, Paris, 1951—1952. L. LECHEVALIER, *la Morale de Leibniz*, 226 p., Vrin, 1933. R. LENOBLE, *Mersenne ou la naissance du mécanisme* (lucrare de importanță fundamentală), 634 p., Vrin, Paris, 1943. G. LEWIS, *l'Individualité selon Descartes*, 252 p., Vrin, 1950. J.A. MARAVALL, *la Philosophie politique espagnole au XVIIe dans ses rapports avec la Contre-réforme*, 336 p., editată de L. Cazas și P. Mesnard, Vrin, 1955. Doctor Louis MERLE, *la Vie et les œuvres du docteur Jean Gabriel Gallot (1744—1794)*, XV-331 p., Poitiers, 1962. Hélène METZGER, *les Doctrines chimiques en France du début du XVIIe à la fin du XVIIIe*, 496 p., P.U.F., Paris, 1923. *Newton, Stahl, Boerhaave et la doctrine chimique*, 332 p., Alcan, Paris, 1930; *Attraction universelle et religion naturelle chez quelques commentateurs anglais de Newton*, 3 vol., Hermann, Paris, 1938. Paul Henri MICHEL, *la Cosmologie de Giordano Bruno*, Hermann, Paris, 1963. Roland MOUSNIER, *Progrès scientifique et technique au XVIIIe siècle*, 451 p., 24 planșe, Plon, Paris, 1958. P. MOUY, *les Lois du choc des corps d'après Malebranche*, Vrin, Paris, 1927; *le Développement de la physique cartésienne*, 350 p., Vrin. E. NAERT, *Leibniz et la querelle du pur amour*, Vrin, 1959; *Morale et conscience de soi selon Leibniz*, 170 p., Vrin, 1961. Georges PETIT și Jean THEODORIDES, *Histoire de la Zoologie des origines à Linné*; Hermann, Paris, 1962. Jacques ROGER, *les Sciences de la vie dans la pensée française du XVIIIe siècle*, 842 p., A. Colin, Paris, 1963. E. ROLLAND, *le Déterminisme monadique et le problème de Dieu dans la philosophie de Leibniz*, 168 p., Vrin, 1935. Paul VERNIÈRE, *Spinoza et la pensée française avant la Révolution*, 2 vol., P.U.F., Paris, 1954. François VIAL, *Une philosophie et une morale du sentiment; Vauvenargues*, 304 p., Droz, Paris, 1958. J.O. WADE; *The*

clandestine organization and diffusion of philosophical ideas from 1700 to 1750, XI-329 p., Princeton Un. Press, 1938. G. WEULERSSE, *le Mouvement physiocratique en France*, 2 vol., F. Alcan, Paris, 1910. Basil WILLEY, *Background studies on the idea of Nature in the thought of the Eighteenth Century*, 302 p., Londra, 1940. S. MOSCOVICI, *Essai sur l'histoire humaine de la nature*, Flammarion, Paris, 1968. F. de DAINVILLE, *le Langage des géographes*, Picard, Paris, 1964.

VIII. Istoria literară și paraliterară

Aflate într-o legătură din ce în ce mai strînsă cu istoria mentalităților, cîteva importante volume recente, din care două remarcabile: Jean EHRARD, *l'Idée de nature en France dans la première moitié du XVIIIe siècle* (lucrare de importanță fundamentală), 861 p., SEVPEN, Paris, 1963. Robert MAUZI, *l'Idée du bonheur dans la littérature et la pensée française du XVIIIe siècle* (lucrare fundamentală), 725 p., A. Colin, ediția I, 1960, ediția a II-a, 1965. Un loc aparte, și de această dată mereu clasicului Paul HAZARD, *la Crise de conscience européenne* (lucrare de bază), Boivin, Paris, 1935; *la Pensée européenne de Montesquieu à Lessing*, 3 vol., Boivin, Paris, 1946, și operei atît de bogate a lui René PINTARD, *le Libertinage érudit dans la première moitié du XVIIe siècle* (lucrare de importanță fundamentală), 2 vol., XI-767 p., Boivin, 1943. Vom reține ca punct de plecare pentru Franța Antoine ADAM, *Histoire de la littérature française au XVIIe siècle*, 5 vol., Domat-Montchrestien, Paris, 1949—1950. Louis ALTHUSSER, *Montesquieu, la politique et l'histoire*, 120 p., P.U.F., Paris, 1959. Geoffroy ATKINSON, *les Relations de voyage au XVIIe siècle et l'évolution des idées*, 220 p., Champion, Paris, 1924. *The extraordinary voyage in French literature from 1700 to 1720*, 147 p., Champion, Paris, 1922. W. H. BARBER,

Leibniz in France from Arnauld to Voltaire. A study in French reactions to leibnizianism (1670—1770), 276 p., at Clarendon Press, Oxford, 1950. Pierre BARRIÈRE, *Un grand provincial... Montesquieu*, XVI-551 p., Delmas, Bordeaux, 1946; *l' Académie de Bordeaux, centre de culture internationale (1712—1792)*, XII-374 p., Bière, Bordeaux, 1951. A. BERNARD, *le Sermon au XVIIIe siècle*, 608 p., Paris, 1901. Constantin BILA, *la Croyance et la magie au XVIIIe en France*, in-8°, 159 p., Gamber, Paris. R. BOISSIER, *la Mettrie, médecin... et philosophe*, 184 p., Les Belles Lettres, Paris, 1931. G. BONNO, *la Culture et la civilisation britanniques devant l'opinion française (1713—1734)*, 184 p., T. of A. Ph. S., Philadelphie, 1948. G. BORD, *la Franc-Maçonnerie en France*, t. I *(1688—1771)*, Paris, 1909. M. BOUCHARD, *De l'humanisme à l'Encyclopédie: l'esprit public en Bourgogne*, XIII-978 p., Hachette, Paris, 1929. *L'Académie de Dijon et le premier discours de Rousseau*, 109 p., Les Belles Lettres, Paris, 1950. R. BRAY, *la Formation de la doctrine classique en France*, 389 p., Nizet, Paris, 1951. F. BRUNNETIÈRE, *la Formation de l'idée de progrès*, 277 p., Hachette, Paris, 1893. F. BRUNOT, *Histoire de la langue française*, t. V și VI, A. Colin, Paris, 1930. Abatele J. CANDEL, *les Prédicateurs français dans la première moitié du XVIIIe*, XLV-694 p., A. Picard, Paris, 1904. Georges CANGUILHEM, *la Formation du concept de réflexe aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 208 p., P.U.F., Paris, 1955. Ely CARCASSONNE, *Montesquieu et le problème de la constitution française au XVIIIe*, 736 p., P.U.F., Paris, 1927; Henri CARRÉ, *la Noblesse de France et l'opinion publique au XVIIIe siècle*, 650 p., E. Champion, Paris, 1920. J. R. CARRÉ, *la Philosophie de Fontenelle ou le sourire de la raison*, 796 p., Alcan, Paris, 1932. Pierre CHEVALLIER, *les Ducs sous l'Acacia ou les premiers pas de la Franc-maçonnerie française*, 231 p., Vrin, Paris, 1964. A. CHÉREL, *Fénelon au XVIIIe*, XIX-614 p., Hachette, Champion, Paris, 1917. G. CHINARD, *l'Amérique et le rêve exotique aux XVIIe et XVIIIe*, VIII-455 p., Droz, Paris, 1934. Albert Joseph DE-

DIEU, *Montesquieu et la tradition politique anglaise*, 396 p., Gabalda, Paris, 1909; *Montesquieu*, VIII-358 p., Alcan, 1913; *Montesquieu, l'homme et l'œuvre*, 204 p., Paris, 1943. J. DELVAILLE, *Essai sur l'histoire de l'idée de progrès*, 761 p., Alcan, Paris, 1910. J. DELVOLVÉ, *Essai sur P. Bayle*, 445 p., Alcan, Paris, 1906. J. DENIKER, *Bibliographie des travaux scientifiques (mathématiques, physique et sciences naturelles) publiés par les sociétés savantes de France de 1700 à 1888*, 2 vol., Paris, 1916. R. DERATHÉ, *le Rationalisme de J.-J. Rousseau*, 203 p., P.U.F., 1948. *J.-J. Rousseau et la science politique*, 464 p., P.U.F., Paris, 1950. M. DREANO, *la Renommée de Montesquieu au XVIII*[e], 589 p., Angers, 1952. R. ETIEMBLE, *l'Orient philosophique au XVIII*[e], 2 vol., C.D.U., Paris, 1956, 1958. M. FOUCAULT, *les Procès de sorcellerie dans l'ancienne France*, 362 p., Paris, 1907. H. GILLOT, *la Querelle des Aciens et des Modernes*, XXXVIII-610 p., Champion, Paris, 1914. R. GONNARD, *la Légende du bon sauvage*, 127 p., Médicis, 1946. J. L. GORÉ, *l'Itinéraire de Fénelon*, 756 p., P.U.F., 1957. B. GROETHUYSEN, *les Origines de l'esprit bourgeois*, 299 p. și 306 p., P.U.F., Paris, 1927—1956. G. GRUA, *Jurisprudence universelle et théodicée selon Leibniz*, 548 p., P.U.F., Paris, 1953; *La Justice humaine selon Leibniz*, XII-416 p., P.U.F., Paris, 1956. Pierre HERMAND, *les Idées morales de Diderot*, 303 p., P.U.F., Paris, 1923. René HUBERT, *les Sciences sociales dans l'Encyclopédie*, 368 p., Lille, 1923. R.P. JAMESON, *Montesquieu et l'esclavage*, 271 p., Hachette, Paris, 1911. Elsie JOHNSTON, *le Marquis d'Argens*, 223 p., Champion, Paris, 1928. G. LEROY, *la Psychologie de Condillac*, 240 p., Boivin, Paris, 1937. Jean-Pierre MARTIN, *Une académie savante au XVIII*[e] *siècle, l'Académie royale des belles-lettres de Caen (1705—1790)*, 145 p. dactilografiate, D.E.S. sub îngrijirea lui Pierre CHAUNU, Caen, 1965. Pierre MARTINO, *l'Orient dans la littérature française au XVII*[e] *et au XVIII*[e] *siècle*, 378 p., Hachette, Paris, 1906. Ph. MASSON, *la Religion de J.-J. Rousseau*, 3 vol., Hachette,

Paris, 1907. Jean MAYER, *Diderot homme de science*, XIV-490 p., Rennes, 1960. Albert MONOD, *De Pascal à Chateaubriand. Les défenseurs français du christianisme*, 1008 p., Paris, Alcan, 1916. André MORIZE, *l'Apologie du luxe au XVIIIe*, 190 p., Didier, Paris, 1909. Daniel MORNET, *les Origines intellectuelles de la Révolution française*, 552 p., ediția I 1933, ediția a 5-a 1954. A. Colin, Paris. *Histoire de la littérature française classique*, A. Colin, Paris, Pierre NAVILLE, *Paul Thiry d'Holbach*, 473 p., Gallimard, Paris, 1943. Raymond POLIN, *la Politique morale de John Locke*, 320 p., P.U.F., Paris, 1960. René POMEAU, *la Religion de Voltaire*, Paris, Nizet, 1956, 516 p. Jacques PROUST, *Diderot et l'Encyclopédie*, 621 p., A. Colin, Paris, 1962. Daniel ROCHE, „la Diffusion des Lumières. Un exemple: l'Académie de Châlons-sur-Marne", *Annales E.S.C.*, 1964, nr. 5, pp. 887—922. Henri RODDIER, *l'Abbé Prévost*, 200 p., Hatier, Paris, 1955. L. C. ROSENFIELD, *From Beast Machine to Man Machine, from Descartes to La Mettrie*, 353 p., N.Y. Oxf. University Press, 1941. Robert SMACKLETON, *Montesquieu. A critical biography*, XV-432 p., Oxford, 1901. Renée SIMON, *Henry de Boulainvilliers*, 702 p., Boivin, Paris, 1939. Pierre TRAHARD, *les Maîtres de la sensibilité française au XVIIIe*, 4 vol., Boivin, Paris, 1931—33. Paul VAN TIEGHEM, *le Préromantisme*, 2 vol., Rieder, Paris, 1924—1930. Franco VENTURI, *la Jeunesse de Diderot (de 1713 à 1753)*, 417 p., Skira, Paris, 1939.

Cu privire la Spania, erudiția literară este deosebit de valoroasă într-o perspectivă de istorie globală: Luis ASTRANA MARÍN, *Vida ejemplar y heroica de Miguel de Cervantes Saavedra*, 5 vol., 3000 p., Ed. Reus, Madrid, 1948—1953. Jean BARUZI, *Saint Jean de la Croix et le problème de l'expérience mystique*, ediția a doua, XXIX-740 p., Paris, 1931. Me P. W. BOMLI, *la Femme dans l'Espagne du Siècle d'or*, VIII-390 p., Martinus Nijhoff, Haga, 1950, (și P. CHAUNU, *Annales E.S.C.*, 1952, nr. 4, pp. 553—555). G. DELPY, *Feijoo et l'esprit européen*, Hachette, Paris, 1936.

Opera imensă a lui MENENDEZ Y PELAYO, minuţioasa şi strălucita erudiţie a lui Francesco RODRÍGUES MARÍN, *Estudios Cervantinos*, 656 p., Atlas, Madrid, 1947. Noël SALOMON, *Recherches sur le thème paysan dans la „Comedia" au temps de Lope de Vega* (lucrare de importanţă fundamentală), XXIV-946 p., Université, Bordeaux, 1965. Jean SARRAILH, *l'Espagne éclairée* VI-779 p., Klincksieck, Paris, 1954.

IX. Istoria artei

Pe primul plan o singură carte: pătrunzătorul eseu al lui Victor Lucien TAPIÉ, *Baroque et classicisme* (lucrare de importanţă fundamentală), 385 p. + 45 ilustraţii „hors texte", Plon, Paris, 1957. Printre documentele preţioase, tomul 3 din *l'Histoire de l'art* de l'Encyclopédie de la Pléiade, *Renaissance, Baroque, Romantisme*, sub îndrumarea lui Jean BABELON, de Jacques VANUXEM, André VINCENT şi Michel FLORISOONE, XII-1686 p., Gallimard, Paris, 1965. Tomul I din *l'Histoire de la musique*, Encyclopédie de la Pléiade, *Des origines à Jean-Sébastien Bach*, sub îndrumarea lui Roland MANUEL, XVI-2238 p., Gallimard, Paris, 1960. Jacques CHAILLEY, *les Passions de Jean-Sébastien Bach*, 456 p., P.U.F., Paris, 1963. *L'Histoire des spectacles*, Encyclopédie de la Pléiade, sub îndrumarea lui Guy DUMUR, XXI-2010 p., Gallimard, Paris, 1965. *Le Baroque*, de Victor L. TAPIÉ, 128 p., P.U.F., Paris, 1961. Tomurile 4, 6 şi 8 din *l'Histoire de l'Art* de André MICHEL; tomul 3 din *l'Histoire universelle des Arts* de Louis RÉAU, volumul *l'Art moderne* din colecţia Élie FAURE; tomul 2 din *l'Histoire de l'urbanisme* de LAVEDAN, şi volumele *Moyen Age* şi *Temps modernes*, din colecţia Clio. *L'Art italien* de André CHASTEL (2 volume, 1956); tomul 3 din *l'Art et l'Homme*, sub îndrumarea lui René HUYGHE.

În sfîrşit, două bibliografii reuşite, de Jacques THUILLIER, *le XVIIe siècle*, nr. 45, decembrie 1959, şi *l'Information d'histoire de l'art*, 1961, nr. 2.

Bernard BERENSON, *le Caravage, sa gloire et son incongruité*, Paris, 1959. Vicenzio GOLZIO, *Seicento e Settecento*, Torino, 1950. Roberto PANE, *Bernini Architetto*, Veneția, 1953. Rudolf WITTKOWER, *Art and Architecture in Italy, 1600 — 1750*, „Penguin Books", Londra, 1958.

Jean BABELON, *Jacopo da Trezzo et la construction de l'Escorial*, Paris, 1922. Germain BAZIN, *l'Architecture baroque du Brésil*, 2 vol., Paris, 1956—1958. Yves BOTTINEAU, *l'Art de Cour dans l'Espagne de Philippe V*, X-687 p., 134 planșe, Féret, Bordeaux. Pierre CHAUNU, *Revue d'histoire économique et sociale*, 1963, nr. 4, pp. 448—470. A. CALDEIRA PIRES, *História do Palacio Nacional de Queluz*, 2 vol., Coimbra, 1925—1926. Ayres de CARVALHO, *A scultura de Mafra*, Lisabona, 1950; *De João V e a arte do seu tempo*, 2 vol., Lisabona, 1960—62. José Augusto FRANÇA, *Une ville des Lumières, la Lisabonne de Pombal*, 259 p., SEVPEN, Paris. Paul GUINARD, *Zurbarán et les peintres espagnols de la vie monastique* (lucrare de importanță fundamentală), XI-291 p. + 98 planșe, les Éditions du Temps. Enrique LAFUENTE FERRARI, *Breve história de la pintura española*, ediția a 4-a, 657 p., 270 planșe, Madrid, 1953. Marquis de LOZOYA, *Historia del Arte Hispánico*, tomul 4, Barcelona, 1931. Enrique MARCO DORTA, Diego ANGULO IÑIGUEZ, *História del Arte hispano-americano*, 3 vol., Barcelona, 1950. François Georges PARISET, *Georges de La Tour*, Paris, 1948. Francisco PACHECO, *El Arte de la Pintura*, Sevilla, 1649, Ed. F. SÁNCHEZ CANTÓN, 2 vol., XLVII-499 p. și 482 p., C.S.I.C., Madrid, 1956. Antonio PONZ, *Viaje de España*, Madrid, 1772—1794. R.C. SMITH, *A Talha em Portugal*, Lisabona, 1964.

M.L. AIRS, *les Peintres flamands de fleurs au XVIIe siècle*, Paris, Bruxelles, 1955. Hubert COLLEYRE, *les Églises baroques d'Anvers*, Bruxelles, 1935. Hans Gerhard EVERS, *Rubens und sein Werk*, Bruxelles, 1943. Bruno GRIMSCHITZ, *Wiener Barock Paläste*, Viena, 1951; *Hildebrandt*, Viena, 1958. Hans SEDLMAYR, *Johann Bernhard*

Fischer von Erlach, 348 p. + 336 planșe, Herold, Viena, München. Numeroase articole de Jacques VANUXEM.

A. CHATELET și J. THUILLIER, *la Peinture française de Fouquet à Fragonard*, 2 vol., Paris, 1964. *Colloque Nicolas Poussin*, 2 vol., C.N.R.S., Paris, 1961. Georges ISARLO, *la Peinture en France au XVIIe*, Paris, 1960. Pierre MOISY, *les Églises des jésuites de l'ancienne assistance de France*, 2 vol., Institutum Historicum, S. J., 1958. Pierre VERLET, *Versailles*, Paris, 1961. Cataloage de expoziții și de muzee.

X. Istoria vieții religioase

Pentru o bibliografie cît mai amplă și elementele unei problematici facem trimitere la studiile Pierre CHAUNU, „Réformes et Nations", *la Table Ronde*, martie 1960, nr. 147, pp. 52—65; „Jansénisme et frontière de catholicité (XVIIe et XVIIIe siècles), A propos du jansénisme lorrain", *Revue historique*, ianuarie—martie 1962, fasciculul 461, pp. 361—376; „Réforme et Église au XVIe siècle", *Revue historique*, aprilie—iunie 1962, pp. 115—138; „les Crises au XVIIe de l'Europe réformée", ianuarie—martie 1965, fasciculul 473, pp. 23—60; „Une histoire religieuse sérielle. A propos du diocèse de La Rochelle (1648—1724) et sur quelques exemples normands", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1965, ianuarie—martie, pp. 5—34; „la Correspondance de Bèze", *Revue suisse d'histoire*, tomul 15, pp. 107—116; „le XVIIe siècle religieux, réflexions préalables", *Annales* E.S.C., 1967, nr. 2, pp. 279—302; „Réflexions sur le tournant des années 1630—1640", Cahiers d'histoire, Lyon, 1967, nr. 3, pp. 249—268.

Pentru început marile evenimente ale Bisericii, Tomurile XVII, XVIII (*Après le Concile de Trente. La Restauration catholique*, de Léopold WILLAERT, S. J., lucrare excelentă, din păcat numai prima parte a apărut, 494 p., 1960), XIXe *les Luttes doctrinales et politiques aux XVIIe et*]

XVIIIe siècles (1648—1789), de E. JARRY, 2 volume] *de l'Histoire de l'Église* fondată de Augustin FLICHE și Victor MARTIN, sub îndrumarea lui J.-B. DUROSELLE și Eugène JARRY, la editura Bloud și Gay; tomul II din reușita lucrare *Histoire du catholicisme en France*, de LATREILLE, DELARUELLE și DELANQUE, Spes, Paris, 1963. Pentru o înțelegere mai deplină a instituțiilor creștinătății, poate prezenta interes tomul XII, *les Institutions de la Chrétienté médiévale*, de Gabriel LE BRAS, 2 vol., 1959—1964.

Tomurile II și III din *l'Histoire générale du protestantisme*, de Émile G. LÉONARD, *l'Établissement (1564—1700)*, gr. in-8°, 450 p., 32 pl. h. t. și hărți, P.U.F., Paris, 1961. *Déclin et Renouveau (XVIIIe—XXe siècles)*, gr. in-8°, 786 p., 32 pl. h. t. și hărți cu postfață de Jean BOISSET, P.U.F., Paris, 1965. Și revistele de specialitate. De reținut *Revue de l'histoire de l'Église de France*, *Revue d'histoire et de philosophie religieuse de la faculté de théologie protestante de l'université de Strasbourg*, *Bulletin de la Société d'histoire du protestantisme français* și *Revue des études juives* (seria a 4-a, reluată de secția a VI-a a E.P.H.E. și difuzată de editura Mouton et Cie).

Înaintea oricărei liste, în mod necesar nivelatoare, am vrea să evidențiem un impuls, cel dat de Gabriel LE BRAS, creatorul sociologiei religioase. Lui îi revine meritul unei istorii religioase în mai multe volume. Sociologia practicii religioase a împlinit treizeci și cinci de ani. Primele articole ale lui Gabriel Le Bras sînt eșalonate între anii 1931 și 1935, *(Revue de l'histoire de l'Église de France*, *Revue de folklore français)*, discursul asupra metodei sociologiei practicii religioase datează din 1942 (*Introduction à l'histoire de la Pratique religieuse en France*, 128 p., E.P.H.E., 1942). Din anul 1956, în sfîrșit adunate, studiile de sociologie religioasă constituie punctul de plecare ale unei cercetări mai ambițioase: Gabriel LE BRAS, *Études de sociologie religieuse*, 2 vol., X-819 p., P.U.F., 1955—1956. *Cf.* în plus, „l'Historiographie contemporaine du catholicisme en France“, *Mélanges*

Pierre Renouvin, pp. 23—32, P.U.F., 1966. Un impuls în plus, cel al lui Jean Orcibal. O sută de titluri... Vom reține: Jean ORCIBAL, *les Origines du jansénisme* (lucrare de importanță fundamentală), J. Vrin, Louvain et Paris: tomul I, *Correspondance de Jansénius*, 548 p. + pl. h. t., 1947; tomul II, *Jean Duvergier de Hauranne, abbé de Saint-Cyran, et son temps (1581—1638)*, 686 p. + 4 planșe și h. t., 1947; tomul III, *Appendices*, 288 p., 1948; (tomul IV, *Des Origines du jansénisme, lettres inédites de J. Duvergier de Hauranne*... este datorat lui Annie BARNES, 447 p., 1961); tomul V, *la Spiritualité de Saint-Cyran avec ses écrits de piété inédits*, 541 p., 1962; *État présent des recherches sur la répartition géographique des „Nouveaux Catholiques" à la fin du XVIIe siècle*, Vrin, Paris, 1948; *Louis XIV contre Innocent XI. Les appels au futur concile de 1688 et l'opinion française*, 108 p., Vrin, Paris, 1949; *Autour de Racine: la genèse d'Esther et d'Athalie*, 152 p., Vrin, Paris, 1950; *Louis XIV et les protestants*, 192 p., Vrin, Paris, 1951; *Port-Royal entre le miracle et l'obéissance, Flavie Passart et Angélique de Saint-Jean Arnauld d'Andilly*, 198 p., Desclée de Brouwer, Paris, 1957; *la Rencontre du Carmel thérésien avec les mystiques du Nord*, 250 p., P.U.F., secția a V-a a E.P.H.E., Paris, 1959; *Saint-Cyran et le jansénisme*, 192 p., Seuil, Paris, 1961; *le Cardinal de Bérulle, Évolution d'une spiritualité*, 163 p., editor du Cerf, Paris, 1965; *Saint Jean de la Croix et la mystique rhéno-flamande*, 250 p., Desclée de Brouwer, Paris, 1966.

Reforma catolică, augustinismul, jansenismul... marile linii de forță ale Europei catolice în secolul al XVII-lea.

Pentru o înțelegere mai amplă, un studiu remarcabil de R.P. Henri de LUBAC, *Augustinisme et théologie moderne*, 338 p., „Théologie 63", Auber, Paris, 1965. Paul ADAM, *la Vie paroissiale en France au XIVe siècle*, 327 p., Sirey, Paris, 1964 (metodă); E. APPOLIS, *le Jansénisme dans le diocèse de Lodève au XVIIIe siècle*, XXVIII-324 p., Albi, 1952; *Entre jansénistes et Zélanti. Le „Tiers*

*Parti" catholique au XVIIIe*, XI-601 p., A. și J. Picard, Paris, 1960.

JULIEN-EYMARD d'ANGERS, *le Père Yves de Paris et son temps, 1580—1678*, 2 vol., Paris, 1946; *l'Apologétique en France de 1580 à 1670*, Paris, 1954. Charles BERTHELOT DU CHESNAY, *les Missions de saint Jean Eudes*, LXXIV-403 p., Paris, 1967. Henri BRÉMOND, *Histoire littéraire du sentiment religieux*, 12 volume, gr. in-8°, Bloud și Gay, Paris, 1916—1936. Pierre BLET, *le Clergé de France et la monarchie. Étude sur les Assemblées générales du Clergé de 1615 à 1665*, 2 vol., 533 p., 468 p., Roma, 1959. Émile BROGLIE, *Mabillon et la Société de Saint-Germain-des-Prés, (1664—1707)*, 2 vol., Paris, 1888; Lucien CEYSSENS, *Jansenistica. Études relatives à l'histoire du jansénisme*, 3 vol., Malines, 1950—1957; *Jansenistica menora*, 5 vol., Malines, 1950—1959; Fernand CHARPIN, *Pratique religieuse et formation d'une grande ville* (metodă), 332 p., Centurion, Paris, 1964. Ernesto CODIGNOLA, *Illuministi, Giansenisti e Giacobini nell'Italia del Settecento*, IX-380 p., Florența, 1947. P. COCHOIS, *Bérulle et l'école française*, Seuil, Paris, 1963. L. COGNET, *le Crépuscule des mystiques. Le conflit Fénelon-Bossuet*, Tournai, 1958. P. COSTE, *le Grand Saint du grand siècle*, 3 vol., Paris, 1932. J. DAGENS, *Bérulle et les origines de la restauration catholique (1575—1611)*, Paris, Bruges, 1952. F. de DAINVILLE, *les Jésuites et l'éducation dans la société française*, Paris, 1940. Jeanne FERTÉ, *la Vie religieuse dans les campagnes parisiennes (1622—1695)* 453 p., Vrin, Paris, 1962. Colocviul de istorie religioasă de la Lyon, octombrie 1963, *Cahiers d'Histoire*, număr special, 156 p., Lyon, 1963. Augustin GAZIER, *Histoire générale du mouvement janséniste depuis ses origines*, 2 vol., in-16, E. Champion, Paris, 1922. Lucien GOLDMANN, *le Dieu caché. Étude sur la vision tragique dans les Pensées de Pascal et dans le théâtre de Racine*, 454 p., Gallimard, Paris, 1955; ediția a 2-a, 1962; *Correspondance de Martin de Barcos, abbé de Saint-Cyran*, P.U.F., Paris, 1956. Mario GONGORA, „Estudios sobre

el galicismo y la „ilustración“ católica en America latina“, *Revista chileña de História y geografia*, nr. 125, 1957, 60 p. P. JANSEN, *De Blaise Pascal à Henry Hammond, Les Provinciales en Angleterre*. 140 p., Vrin, Paris, 1954. Arturo Carlo JEMOLO, *Il giansenismo in Italia prima della Rivoluzione*, XL-437 p., Bari, 1928. Bruno NEVEU, *Un historien à l'École de Port-Royal. Sébastien Le Nain de Tillemont (1637—1698)*, XIV-336 p., Martinus Nijhof, Haga, 1966. Christiane MARCILHACY, *le Diocèse d'Orléans sous l'épiscopat de Mgr Dupanloup*, XXX-593 p., Paris, 1962, și *le Diocèse d'Orléans au milieu du XIXe* (pentru metodă), XV-501 p., Sirey, Paris, 1964. P. Manuel F. MIGUELEZ, *Jansenismo y regalismo en España*, Gaviria, Valladolid, 1895. G. NAMER, *l'Abbé Le Roy et ses amis. Essai sur le jansénisme extrémiste intramondain*, 208 p., SEVPEN, Paris, 1964. *Nuove ricerche storiche sul Giansenismo, Analecta gregoriana*, t. LXXXI, Roma, 1954. VON PASTOR, *Geschichte der Päpiste seit dem Ausgang des Mittelalter*, 16 vol., Freiburg-im-Breisgau, 1886—1933. Louis PEROUAS, *le Diocèse de la Rochelle de 1648 à 1724. Sociologie et pastorale* (lucrare de importanță fundamentală), 532 p., SEVPEN, Paris, 1964. L. PEROUAS, editor al lui Pierre Fr. HACQUET, Mémoire des Missions des Monfortains, XXII-175 p., Poitiers, 1964. Edmond PRECLIN, *les Jansénistes du XVIIIe et la constitution civile du clergé*, 760 p., Paris, 1929. L.P. RAYBAUD, *Papauté et pouvoir temporel sous les pontificats de Clément XII et Benoit XIV (1730—1758)*, 135 p., Vrin, Paris, 1963. Alfred REBELLIAU: numeroase articole despre Bossuet și în legătură cu Bossuet. SAINTE-BEUVE, *Port-Royal*, 7 vol., ediția a 8-a, Paris, 1912—1913. Thérèse-Jean SCHMITT, *l'Organisation ecclésiastique et la pratique religieuse dans l'archidiaconie d'Autun de 1650 à 1750*, X-371-32-CXLIII p. + hartă, Autun, 1957. J.A.G. TANS, *Bossuet et la Hollande*, 1949; *Pasquier Quesnel et les Pays-Bas*, VI-XXXVIII-640 p., Vrin, Paris, 1960. René TAVENEAUX, *le Jansénisme en Lorraine, 1640—1789* (lucrare de importanță funda-

mentală), 759 p., Vrin, Paris, 1960. René TAVENEAUX, *Jansénisme et politique*, A. Colin, Paris, 1966. Jacques TOUSSAERT, *le Sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen Age* (pentru metodă), 886 p., Plon, Paris, 1963. Jean-François THOMAS, *la Querelle de l'Unigenitus*, 262 p., P.U.F., Paris, 1951. Jacques TRUCHET, *la Prédication de Bossuet*, 2 vol., edit. du Cerf, Paris, 1960; *Bossuet panégyriste*, 1962 și *Politique de Bossuet*, A. Colin, Paris, 1966. L. WELTER, „la Réforme ecclésiastique du diocèse de Clermont au XVIIe siècle", *Mémoires de l'Académie des sciences... de Clermont-Ferrand*, t. XLV, 283 p., Letouzey et Ané, Paris, 1956. Léopold WILLAERT, S.J., *les Origines du jansénisme dans les Pays-Bas catholiques*, 439 p., Gembloux, 1948; *Bibliotheca jansenica belgica*, 3 vol., Paris, Bruxelles, 1949—1951.

Pentru istoria profund sincronă a Europei protestante, E. G. LÉONARD și inepuizabilul tezaur reprezentat de *Bulletin de la Société de l'histoire du protestantisme français*.

André BIELER, *la Pensée économique de Calvin*, 400 p., Geneva, 1959. *Corpus reformatorum* din anul 1834 și în continuare, peste o sută de volume.

Jean DELUMEAU, *Naissance et affirmation de la Réforme*, 417 p., P.U.F., Paris, 1965. L. FEBVRE, *Un destin: Martin Luther*, Paris, 1929, ediția a 4-a, 1951; *Au coeur religieux du XVIe siècle*, 400 p., SEVPEN, 1957. Paul F. GEISENDORF, *Théodore de Bèze*, X-456 p., Labor et Fides, Geneva, 1949. Henri HAUSER, *la Naissance du protestantisme*, Paris, ediția I 1940, ediția a 2-a, VII-123 p., P.U.F., 1963. S. KOT, *le Mouvement antitrinitaire. Humanisme et Renaissance*, 1937. A. de LA GORCE, *Wesley, maître d'un peuple (1703—1791)*, Paris, 1940. K.S. LATOURETTE, *History of the Expansion on Christianity*, 10 volume, New York. Jacques PANNIER, *l'Église réformée de Paris sous Henri IV* (lucrare de importanță fundamentală), 667 p., Champion, Paris, 1913; *l'Église réformée de Paris sous Louis XIII (1610—1621)*, 754 p., Paris, Strasbourg, 1922; *l'Église réformée de*

Paris sous Louis XIII (1622–1629), VIII-635 p. și 181 p., Paris, 1931–1932.. E. RODOCANACHI, *la Réforme en Italie*, 2 vol., Paris 1921. Ernst SCHAEFER, *Beiträge zur Geschichte des spanischen Protestantimus*... 3 vol., Gütersloh, 1902. René VOELTZEL, *Vraie et fausse église selon les théologiens français du XVIIe siècle*, 181 p., P.U.F., Paris, 1955. Max WEBER, *l'Éthique protestante et l'esprit du capitalisme*, ediția I, 1904–1905, și Plon, Paris, 1964, 324 p.

Pentru ortodoxism, lucrarea fundamentală a lui Pierre PASCAL, *les Origines du Raskol (op. cit.)*.

Pentru iudaism, ramura sefardită, o parte a operei lui I.S. REVAH (de importanță fundamentală). Vom pleca de la articolul său „les Marranes", *Revue des études juives*, 1959–1960, seria a 3-a, tomul I (CXVIII), pp. 29–77. *Cf.* în plus și printre alte studii, „la Religion d'Uriel da Costa, Marrane de Porto", *Revue de l'histoire des religions*, ianuarie-martie 1962; „Autobiographie d'un Marrane.. João (Mosen) Pinto Delgado", *Revue des études juives*, ianuarie-iunie 1961; „Spinoza et les hérétiques de la communauté judéo-portugaise d'Amsterdam", *Revue de l'histoire des religions*; „Un pamphlet contre l'Inquisition d'Antonio Enriquez Gémez: la seconde partie de la *Politica Angelica*, Roma 1647", *Revue des études juives*, ianuarie-iunie 1962; „le Premier Établissement des Marranes portugais à Rouen (1603–1607)", *Mélanges Isidore Lévy*, Bruxelles, 1955. „Pour l'histoire des Marranes d'Anvers. Recensements de la «nation portugaise» de 1571 à 1600", *Revue des études juives*, ianuarie-iunie 1963; *Spinoza et le docteur Juan de Prado*, 163 p., Mouton, Paris, 1959; „Un plaidoyer en faveur des «Nouveaux Chrétiens» portugais du licencié Martin Gonzales de Collorigo", *Revue des études juives*, iulie-decembrie 1963... Numeroase studii în *Revue des études juives*, *Iberida*, Rio de Janeiro, Brésil, *Revista da Universidade de Coimbra*, *Boletim Internacional de Bibliografia Luso-Brasileira* din Lisabona și *Annuaire de la IVe section de l'École pratique des hautes études*.

José AMADOR DE LOS RIOS, *História social, politica y religiosa de los Judíos de España y Portugal*, ediția I 1848, reeditată la Aguilar, Madrid, 1960, XX-1109 p.; Julio CARO BAROJA, *Los Judios en la España moderna y contemporánea*, 540 p., 462 p., 576 p., Arion, Madrid, 1962. Albert A. SICROFF, *les Controverses des Statuts de „Pureté de Sang" en Espagne du XVe au XVIIe siècle* (lucrare de importanță fundamentală), 318 p., Didier, Paris, 1960.

Pentru gîndirea teologică, și în special pentru judaismul askenazim: B. BLUMENKRANZ, *Juifs et chrétiens dans le monde occidental (430—1096)*, 440 p., Mouton, Paris, 1960. André CHOURAQUI, *la Pensée juive*, 128 p., P.U.F., 1965. Arnold MANDEL, *la Vie du hassidisme*, 279 p., Calmann Lévy, Paris, 1963, G. G. SCHOLEM, *les Grands Courants de la mystique juive* (lucrare fundamentală), 462 p., traducere în limba franceză, Payot, Paris, 1960. Georges VAJDA, *Recherches sur la philosophie de la Kabbale dans la pensée juive du Moyen Age*, 420 p., Mouton, Paris, 1962; *la Pensée juive au Moyen Age*.

Pentru vrăjitorie și zonele de umbră a infrareligiei, Francis BAVOUX, *la Sorcellerie au pays de Quingey*, 202 p., Paris, 1947. Étienne DELCAMBRE, *le Concept de sorcellerie dans le duché de Lorraine aux XVIe et XVIIe siècles* (lucrare de importanță capitală), 2 vol., 253—288 p., Société d'archéologie lorraine, 1948—1949. Lucien FEBVRE, numeroase articole. Robert MANDROU, numeroase articole și *Magistrats et sorciers en France au XVIIe siècle*, Plon, Paris, 1968. Ch. PFISTER, „Nicolas Rémy et la sorcellerie en Lorraine à la fin du XVIe", *Revue historique*, 1902.

XI. Bibliografie și surse de inspirație

Această orientare sumară nu trebuie să ne facă să pierdem din vedere esențialul. Pentru o biblio-

grafie completă este indicat să recurgem, pentru fiecare țară, la bibliografiile recapitulative HÁUSER și L. ANDRÉ pentru Franța, Benito SÁNCHEZ ALONSO pentru Spania, PIRENNE pentru Belgia etc., precum și la bibliografiile anuale naționale și internaționale ale științelor istorice din ce în ce mai pătrunse de celelalte științe umaniste, o istorie care în mod simultan servește și este servită. Tot mai imperios istoria este menită să devină știință economică, sociologie, psihologie colectivă, regresivă. Secolul al XVII-lea se află în centrul acestor demersuri și trebuie abordat în egală măsură cu instrumentele metodice ale istoriei literare, istoriei filosofice, istoriei științelor și religiilor. În consecință, tot atîtea reviste, bibliografii, colecții de documente și de inestimabile mărturii.

Dar, mai ales, nu se poate vorbi de istorie fără texte. Istoriografia de ieri a pus la dispoziție, pentru perioada 1620—1760, cîteva mii de volume, de documente și de publicații din arhive.

Istoriografia de azi înaintează într-un ritm mai lent. În locul studiilor despre Descartes, este preferată opera lui Descartes; înaintea gloselor despre Leibniz, opera lui Leibniz... Erudiția literară și filosofică a pus la dispoziție, în mii de volume, ediții critice ale clasicilor din întreaga Europă. Numai în Spania *Biblioteca de Autores Españoles* sporește, ea singură, cu douăzeci de volume anual din care zece sînt consacrate clasicilor, adesea uitați ai „Secolului de aur", deci epocii de care ne-am ocupat.

Dar pînă la urmă în spatele tipăriturii se află manuscrisul, or manuscrise putem număra sute de mii de teancuri. Arhive clasice și „mase adormite" atît de prețuite de Pierre Goubert redeșteptate treptat la viață tocmai datorită strădaniilor sale. În definitiv, cele cîteva cărți inserate în această bibliografie nu au altă rațiune decît de a invita cititorul să se cufunde cu desfătare în lectura lor.

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE-VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1596	1593—1596. Prima răscoală țărănească în Franța («les croquants »)	Adunarea de la Brest-Litowsk. Biserica unită.
1597	Ucaz împotriva iobagilor ruși fugiți.	1597—1657 Menassch ben Israel
1598. 13 aprilie. Edictul de la Nantes. 2 mai. Pacea de la Vervins. 13 septembrie. Moare Filip al II-lea	Prima răscoală a bulgarilor împotriva turcilor. 1598—1603. Prima mare epidemie de ciumă în Castilia și în Andaluzia. Cinci sute de mii de morți.	Clement al VIII-lea desființează împărtășania cu pîine și vin în Austria.
1599 1599—1605. Boris Godunov, țar.		
1600	Olivier de Serres (1539—1619): Théâtre d'Agriculture. Simon Stevin (1548—1620) începe predarea matematicii în limba flamandă, la școala de ingineri din Leyda.	
1601. 17 ianuarie. Tratatul de la Lyon (Franța, Savoia). 27 septembrie Se naște Ludovic al XIII-lea (moare în 1643):	Sînt votate primele *Poor Laws.* Schimbarea parității în argint a prețurilor în Spania.	Ordinul carmelitelor în Franța (M-me Acarie).

VIAȚA INTELECTUALĂ — ȘTIINȚĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
1596—1650. Descartes. 1596—1687. Constantin Huygens.		1596—1597. Van Houtman în Indonezia și Filipine.
		Prigoană împotriva creștinilor în Japonia.
	1598—1680. Bernini. 1598—1666. François Mansart. 1598—1662. Zurbarán.	Icyasu, stăpîn al Japoniei.
	Guzmán de Alfarache, de Mateo Alemán, celebrul „converso" (convertit). 1599—1641. Van Dyck. 1599—1660. Velázquez.	Olandezii în Japonia.
17 septembrie. Giordano Bruno este executat. William Gilbert: *De Magnete*. Kepler, refugiat la Praga, îl întîlnește pe Tycho Brahe.	1600—1682. Claude Gelée, zis «le Lorrain ». 1600—1681. Calderón. *Magnificatul*, de la Victoria (Madrid)	Compania engleză a Indiilor Orientale.
22 octombrie. Moare Tycho Brahe. 1601. Se naște Pierre Fermat (moare 1665).	Caravaggio: *Fecioara cu șarpe*.	Olandezii în Annam.

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE — VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1602. 29 ianuarie. Reînnoirea alianței dintre Franța și Cantoanele elvețiene.		
1603. 24 ianuarie. Moare Elisabeta I. Devine rege Iacob I.		1 septembrie. Iezuiții la Paris. Arminius la universitatea din Leyda.
1604. 28 august. Pacea dintre Spania și Anglia	Introducerea impozitului zis „la Paulette", pe dreptul de a transmite urmașului o funcție.	1604—1611. Richard Bancroft, arhiepiscop de Canterbury.
1605. 5 noiembrie. Complotul «des Poudres» (prafului de pușcă).		Camillo Borghese devine papă sub numele de Paul V. 13 octombrie. Moare Theodore de Bèze (1519—1605) discipol al lui Calvin.
1606. Răscoala lui Bolotnikov (Rusia)		

VIAȚA INTELECTUALĂ – ȘTIINȚĂ	ARTE – LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
	Campanella: *Cetatea Soarelui.* 1602–1674. Philippe de Champaigne. 1602–1676. Abraham Bosse.	Compania olandeză a Indiilor orientale.
Moare William Gilbert (1540–1603). Moare François Viète (1540–1603).	Carrache: *Fuga în Egipt.*	Champlain în Canada.
Galilei: scrisoare către Paolo, prima afirmație a legii căderii corpurilor. Kepler începe studiul despre reflexia luminii; notează diferența de 8' față de observațiile lui Tycho Brahe; publică *Ad Vitellionem Paralipomena*, punctul de pornire al opticii. Grotius: *De jure proedae.*	1604–1629. Începutul seriei de *Comedias* de Lope de Vega. 1604–1616. Amenajarea pieței regale (place des Vosges) la Paris.	
Kepler: legea mișcării eliptice.	*Don Quijote* (prima parte), *Macbeth, regele Lear.*	1605–1607. Danezii din nou în Groenlanda
	1606–1669. Rembrandt. 1606–1648. Pierre Corneille.	Campania din Virginia. Prigoană împotriva creștinilor în Japonia.

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE — VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1607 13 mai. Uniunea evanghelică în Imperiu. **1608**	Apogeul traficului între Sevilla și America (cu greutate)	Legi excepționale împotriva catolicilor în Anglia. Sfîntul François de Sales: *Introduction à la vie dévote.* 1608—1657. J. J. Olier.
1609. Varșovia capitala Poloniei. „Scrisoarea de Majestate" acordată cehilor (libertate cultului). Sfînta Ligă în Imperiu. Armistițiu de Doisprezece ani între Spania și Provinciile-Unite.	1609—1614. Expulzarea din Spania a moriscilor.	Reforma de la abația Port-Royal (25 septembrie). Moartea lui Arminius.
1610. Polonezii cuceresc Moscova. 14 mai. Este asasinat Henric al IV-lea.	Începutul secolului al XVII-lea. Generalizarea sconturilor în Anglia.	„Remonstrația" preoților arminieni în Olanda și Zeelanda.
1611. 26 ianuarie. Plecarea lui Sully.		Richer: Libellus. Contre-remontrance în Olanda.
1612. Franța în tabăra spaniolă		23 mai. Al douăzecilea sinod al bisericilor reformate, Franța.

VIAŢA INTELECTUALĂ — ŞTIINŢĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ŞI RESTUL LUMII
1608—1679. Borelli. 1608—1647. Toricelli.	*Monteverdi*: *Orfeu*. „Manierism şi Tenebrosi", punctul de plecare al celor două mari curente ale picturii italiene. 1608—1613. Bursa din Amsterdam. 1608—1674. Milton. 1608—1697. Vieira.	Campania lui Isus în Paraguai. 1607—1609. A doua flotă olandeză în Japonia. Înfiinţarea Quebecului.
Kepler: *Astronomia Nova*. Luneta lui Lippershey. Academia dei Lincei. Academia de ştiinţe din Florenţa.	Rubens la Anvers. *Prima Adoraţie a Magilor* (din MuzeulPr ado).	Banca din Amsterdam. Întemeierea oraşului Santa-Fe în Noul Mexic.
1610—1612. Fabricius, Galilei, Scheiner: cercetarea petelor solare. 1610—1619. Galilei studiază planetele mediceene.	Monteverdi: *Sanctissimae Virginae Missa*.	Prima ediţie a *Comentariilor regale* de Garcilaso de la Vega. 1610—1620. Apogeul exploatării de către olandezi a salinelor din Araya în America.
Peiresc, la Aix, începe să împărtăşească ideile lui Galilei.	Rubens: *Coborîrea de pe cruce*.	

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE — VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1613. Mihail Romanov, țar. Polonezii sînt alungați din Moscova		Berulle introduce Ordinul Oratorienilor în Franța. A. Rodrigues: *Tratat despre perfecțiunea creștină.*
1614. 27 octombrie 1614 — 24 martie 1615: Stările generale la Paris. Mihail Romanov învinge pe Cazaci la Rostokino.	*Article du Tiers.*	
1615	1615—1625. Europa occidentală descoperă folosirea tutunului.	Conciliul din Trento este primit la Paris de Adunarea clerului.
1616. Prima intrare a lui Richelieu în Consiliu.		Primii recenzori ai cărților în biserica rusă. Saint François de Sales: *Le Traité de l'amour de Dieu.*
1617. 24 aprilie. Moare Concini.		
1618. 23 mai. Defenestrarea de la Praga.	Răscoală în Boemia. Partidul „regenților" înlăturat de la putere în Olanda.	13 noiembrie 1618 — 9 mai 1619. Sinodul din Dordrecht. Reforma de la Saint-Maur.

VIAȚA INTELECTUALĂ — ȘTIINȚĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
	Cervantes: *Nuvele exemplare.*	
	Greco: *Adormirea Maicii Domnului.* *Editio Medicae* la Roma a cîntului gregorian reformat.	Compania olandeză a Nordului.
Primele microscoape.	1615—1616. Rubens: *Judecata de apoi.*	Ambasadă engleză în India.
		Începutul invaziei manciuriene în China.
Moare Napier (John Napier of Merchiston, 1550—1617) inventatorul logaritmilor.	1617—1619. Plaza Mayor din Madrid, de Mora. 1617—1635. Capela Sfîntul Cazimir Jagello din Vilnius, de Constantin Tencalla.	
La Breda Descartes ia legătură cu Isaac Breckman. 15 mai. A treia lege a lui Kepler.	Salomon de Brosse: Palatul parlamentului din Rennes.	

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE — VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1619. Ferdinand al II-lea împărat. Electorul palatin rege la Boemiei.	1619—1622. Mare criză în economia italiană. Înființarea băncii din Hamburg.	
1620. Septembrie. Expediția din Bearn. 8 noiembrie. Începutul războiului de Treizeci de Ani.		Avvakum, fondatorul mișcării raskolnicilor (1620—1682). Un arhiepiscopat în Siberia.
1621. Sfîrșitul armistițiului de doisprezece ani. Moare Filip al III-lea. Filip al IV-lea și Olivares. Căderea ducelui de Lerma.	Banca din Nürnberg. Scăderea cantităților de argint provenind din America. Răsturnarea tendinței majore (valorice) a comerțului în Sevilla. 1620—1630. Scăderea populației germane de la 20 la 7 milioane.	1610—1621. *Loci Communes theologiae* de Jean Gerhard (1582—1637), ortodoxie luterană dură.
1622		
1623. Dieta de la Regensburg. Electoratul Rinului revine Bavariei.	1623—1625. Criză a producției de mercur la Huancavelica. *Pragmatica* din 1623 încearcă să limiteze antisemitismul statutelor privind „Puritatea sîngelui" — Eșec.	

VIAȚA INTELECTUALĂ — ȘTIINȚĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
	1619—1655. Cyrano de Bergerac. Schütz: *Psalmii lui David.* 1619—1690: Le Brun.	Jens Menk în căutarea trecerii dinspre nord-vest în golful Hudson. Banca din Amsterdam acordă sprijin Companiei Indiilor.
rancis Bacon 1561—1626): *Novum Organon.* 620—1682. Jean icard, astronom	Crescenzi: Panteonul din Escorial. Salomon de Brosse: fîntîna Medici.	Părinții pelerini la Cape Cod. Descreșterea comerțului la Manilla.
	1621—1695. Jean de la Fontaine. Palatul Wallenstein la Praga, de Spazzio (1621 →).	Compania Indiilor occidentale, în Olanda. Manciurienii la Mukden.
	1622—1673. J.-B. Poquelin-Molière.	Căderea Ormuzului
alilei proclamă n *Saggiatore*: Natura se scrie în imbaj matematic. 623—1662. Blaise ascal.	Velázquez: portretul lui Olivares.	

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE — VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1624. 29 aprilie. Richelieu în Consiliu. Căsătoria lui Carol I cu Henriette de France.	1624—1640. Ciumă endemică în Franța la nord de Loara. Răscoala „Croquant"-ilor în Périgord.	Mersenne: *l'Impiété des déistes.* Activitatea apologeticii creștine împotriva asaltului libertinismului încă esențialmente avverroist.
1625. Carol I urmează după Iacob I	10 iunie. Căderea orașului Breda.	Sf. Vincent de Paul întemeiază congregația misionarilor. P. Garasse: *Somme théologique.*
1626. Intervenția danezilor e respinsă în Germania.	Măsuri împotriva cetăților întărite și a duelului în Franța.	Saint-Cyran (1581—1643): *la Somme des fautes du Père Garasse.*
1627. Septembrie. Asediul portului La Rochelle.	Emigrare masivă a nobilimii cehe.	Înființarea companiei Saint-Sacrement. Bérulle, cardinal.
1628. Capitularea portului La Rochelle.	Spania pierde controlul comunicațiilor cu America.	Sf. François de Sales: *Entretiens spirituels.*
1629. Carol I, ruptură cu parlamentul.	Codul Michau (Franța)	28 iunie. Edictul de grațiere de la Alais.

VIAȚA INTELECTUALĂ — ȘTIINȚĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
Începutul învățăturii lui Pierre Gassendi (1592—1655).	1624—1648. Salonul marchizei de Rambouillet. Nicolas Poussin la Roma. 1624—1633. Baldachinul de bronz din Sf. Petru	Se fondează Nieuw — Amsterdam. 1624—1625. Eșecul atacului olandez împotriva Bahiei.
1625—1712. Jean Dominique Cassini, născut la Nisa. Grotius: *De jure belli et pacis.*	1621—1630. Domenico Zampieri la Roma.	Englezii și francezii se instalează în Antilele Mici.
	Ribera: *Sf. Jeronim* 1626—1640. Biserică a iezuiților la Innsbruck.	
1627—1691. Robert Boyle Kepler își publică Tabelele.	1627—1704. Bossuet. Sonete de Góngora. Le Lorrain (Claude Gellée) la Roma.	Manciurienii trec peste zidul chinezesc.
William Harvey (1578—1658): *De motu cordis et sanguinis.* Circulația sîngelui. 1628—1694. Marcello Malpighi.	1628—1647. Mormîntul papei Urbino al VIII-lea executat de Bernini.	Piet Heyn învingător la Matanzas.
1629—1695. Christiaan Huygens.	Palatul Barberini realizat de Carlo Maderno (1628—1629) apoi de Borromini (1629—1632). Velázquez: *Bachus și băutorii.*	Cartea comerțului olandez la Arhanghelsk.

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE — VIAŢĂ SPIRITUALĂ
1630. Dieta de la Regensburg. 10 noiembrie. Ziua „Păcăliţilor“	Mare epidemie de ciumă în Italia: un milion de morţi.	Moare Pierre de Bérulle (1575—1630).
1631. Intervenţia victorioasă în Imperiu a lui Gustav Adolf.		
1632. 15—16 noiembrie. Lützen. Moare Gustav-Adolf.	Primele furnale în Rusia în regiunea Tula. Revolta şi executarea lui Montmorency, guvernatorul ţinutului Languedoc.	1632—1635. Saint-Cyran publică marele său tratat sub pseudonimul Petrus Aurelius. Înfiinţarea societăţii preoţilor misionari (lazariştii).
1633		1633—1645. William Laud arhiepiscop de Canterbury. Moare patriarhul Moscovei, Filaret. Saint-Cyran, duhovnic la Port-Royal.

VIAȚA INTELECTUALĂ — ȘTIINȚĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
Moare Kepler (1571—1630) Jean Rey, medic din Périgord, atribuie aerului creșterea în greutate a cositorului calcinat.	Velázquez: *Forja lui Vulcan.* Lope de Vega: *Să iubești fără a ști pe cine.*	Întemeierea orașului Boston. Cucerirea Pernambuco-ului. 1630—1654. Brazilia olandeză.
Théophraste Renaudot fondează *Gazette de France.*	Calderón: *Viața e un vis,* (1631—1636). «Versailles»-ul lui Ludovic al XIII-lea.	
Galilei: *Dialog,* formularea legii căderii corpurilor. Claude Mellan publică primele hărți ale Selenei. 22 iunie. Condamnarea lui Galilei. 1632—1677. Spinoza. 1632—1704. John Locke. 1632—1723. Antony Van Leeuwenhoek.		
Descartes termină tratatul său copernician. *Despre Lume*; publicarea a fost amînată din pricina condamnării lui Galilei (va fi publicat în 1664).	1633—1687. Lully. Bernini termină baldachinul de la Sf. Petru.	

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE — VIAŢĂ SPIRITUALĂ
1634. Carol I: dictatura; percepe impozitul *ship money* fără aprobarea Parlamentului. Moare Wallenstein. Victoria Cardinalului infant.	Ameninţări de răscoală în Ţările de Jos spaniole.	
1635. Richelieu declară război Spaniei.		
1636. Oraşul Corbie cade în mîinile spaniolilor.	1636—1637. Răscoală aproape generală a ţăranilor din sudul Franţei.	
1637	Ciumă la Malaga.	Primii sihaştri la Port-Royal.
1638. 1638—1715. Ludovic al XIV-lea.	Se revoltă Scoţia. Rezistenţa cazacilor zaporogi împotriva imperiului polonez.	Moare Jansénius (1585—1638).
1639. Moare Saxa-Weimar. Ocuparea Alsaciei de către francezi.	Răscoala „desculţilor" în Normandia.	

VIAŢA INTELECTUALĂ — ŞTIINŢĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ŞI RESTUL LUMII
Marin Mersenne (1588—1648) publică în franceză *Mecanicele* lui Galilei.	Pietro da Cortona: *Preamărirea domniei papei Urbino al VIII-lea* (1633—1637). Restaurarea catedralei Sf. Paul din Londra.	Începutul colonizării în Maryland.
635—1703. Hooke.	Philippe de Champaigne: portretul lui Richelieu. Academia franceză.	Francezii în Guadelupa.
636—1638. Fermat pune bazele teoriei numerelor.	*Cidul.*	Prăbuşirea dinastiei Ming. Vremuri tulburi în China
Descartes: *Discours de la méthode, les Dioptriques.* Galilei: legea pendulului (proporţionalitatea pătratului perioadei cu lungimea firului). 1637—1680. Jan Swammerdam.	Van Dyck: *Carol I.* Ribera: *Pietà.* Primul teatru liric permanent la Veneţia. 1637—1640. Oratoriul de la Sfîntul Filip-Neri la Roma de Boromini.	1637—1644. Apogeul Braziliei olandeze.
1638—1715. Malebranche.	Philippe de Champaigne: *Jurămîntul lui Ludovic al XIII-lea.*	Suedezii în Delaware.
	1639—1694. Jean Racine	Englezii la Madras. Sfîrşitul legăturii Macao — Japonia.

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE – VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1640. Începutul revoluției engleze. Parlamentul (scurt și lung).	Se revoltă Catalonia (5 iunie) și Portugalia (1 decembrie). Retopirea generală a monedei în Franța.	*Augustinus* de Jansénius.
1641. Procesul și execuția contelui Strafford (12 mai). Pentru un an Azovul este al Rusiei.	Irlanda se revoltă. Tentativă de revoltă a Andaluziei.	1565–1641. Francesco Gomar.
1642. 4 decembrie. Moartea lui Richelieu.	Londra se revoltă.	Olier întemeiază Saint-Sulpice.
1643. Moartea lui Ludovic al XIII-lea. Ana de Austria regentă. Mazarin ministru.	1643–1645. Revolte în tot sudul Franței.	A. Arnauld: *De la fréquente communion.*
1644	Edictul Toisé. Creșterea fiscalității în Franța.	Moartea lui Jean Uitenbogaert (1557–1644), unul din fondatorii arminianismului.
1645. 14 iunie. Naseby. Armata intră în scenă în revoluția engleză.	Revolta orașelor din Languedoc.	Moare Hoë von Hoënegg, liderul anticalvinismului luteran.
1646. Franco-suedezii devastează Bavaria.		

VIAȚA INTELECTUALĂ — ȘTIINȚĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
	Borromini restaurează palatul Falconieri.	Japonia se izolează.
Descartes: *Meditații metafizice.* Corneille: *Polyeucte.*	Le Nain: *Venus în forja lui Vulcan.*	
8 ianuarie: Moartea lui Galilei (1564—1642). Hobbes: *De cive.*	Rembrandt: *Rondul de noapte.* 1642—1647. Charles Le Brun la Roma.	Montreal. Pronis în Madagascar. Olandezii în Tasmania.
1643—1727. Isaac Newton.	Moare Monteverdi.	
Moartea lui J.-B. Van Helmont (1577—1644). Descartes: *Principia Philosophiae* Toricelli: barometrul.	Rembrandt: *Femeia adulteră.*	Moartea ultimului împărat Ming.
	Schütz: *cele Șapte Cuvinte rostite de Christos pe cruce.*	
1646—1716. Gottfried Wilhelm Leibniz. P. Petit repetă la Rouen, în fața celor doi Pascal, experiența lui Toricelli. 1646—1720. John Flamsteed.		

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE – VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1647. În Anglia, război între armată și Parlament.	1647–1652. A doua mare epidemie de ciumă în Spania (Levante, Andaluzia); 500.000 de morți. Regatul Neapole se revoltă.	Comunitatea evreiască din Amsterdam împotriva raționalismului. Mai. Flagelarea și sinuciderea lui Uriel da Costa.
1648. „Fronda" parlamentară. Tratatele din Westfalia.	În Polonia, revolta lui Bogdan Hmielnițki. 1648–1652. Fronda. Catastrofă și mizerie. Scădere a populației franceze. Prăbușirea demografică și recesiunea economică nu cruță aproape nici o zonă a Europei sau a lumii: prima mare criză mondială.	Inocențiu al X-lea condamnă tratatele din Westfalia.
1649. 9 februarie. Execuția lui Carol I. „Fronda" Principilor.	Codul lui Alexei statornicește iobăgia în Rusia.	Quakerii. Nicolas Cornet întocmește cele cinci propuneri.
1650		
1651	9 octombrie. Actul de navigație (Anglia).	Crearea Societății misiunilor străine. Moartea lui André Rivet (1573–1651).
1652. *Liberum veto* în dieta poloneză. Sfîrșitul Flandrei. Ludovic al XIV-lea la Paris. 1652–1654. Primul război anglo-olandez.	Retopire generală a monedei în Franța.	Nicon, patriarh al Moscovei.

VIAȚA INTELECTUALĂ — ȘTIINȚĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
Hevelius: hărțile Selenei la Dantzig 1647—1706. Pierre Bayle. 1647—1714. Denis Papin.	Velázquez: *Lăncile*. Vaugelas: *Observații* asupra limbii franceze.	Moare Usselincx, inspiratorul imperialismului olandez în America.
15 noiembrie 1647—14 septembrie 1648. Marea experiență de la Clermont. Pascal — Périer.	Schütz: importante piese corale de muzică bisericească. Champaigne: *Maica Angelica*. Rembrandt: *Pelerinii din Emaus*.	Oceanul Arctic. Siberia. Dejnev înconjoară continentul asiatic.
	1649—1651. Velázquez la Roma: *Venus cu oglindă*.	Rușii ajung la Amur.
Moare Descartes.	1650—1713. Carlo Maratti.	Manciurienii invadează China de Sud. 1650—1680. Cucerirea Javei.
Hobbes: *Leviathan*. Guericke: mașina pneumatică.	1651—1657. Scarron: *Romanul comic*. 1651—1715. Fénelon.	Manciurienii la Canton.
	Moare Georges de La Tour (1544—1652)	Olandezii la Capul Bunei Speranțe.

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE – VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1653. Protectoratul lui Cromwell.	Reinstalarea intendenților.	Procesul Semnului Crucii. Punctul de pornire al mișcării de rezistență a Vechii Credințe în Rusia. Prima condamnare a jansenismului. Bula papei Inocențiu al X-lea.
1654. Alipirea Ucrainei la Statul rus.	1654–1657. Cazacii între Rusia și Polonia.	
1655. Johan de Witt, mare pensionar al Olandei.		
1656	Banca Suediei.	27 iulie. Spinoza exclus din Sinagogă. Prima redactare a „Formularului".
1657		Pascal: *les Provinciales.* Bula papei Alexandru al VII-lea împotriva jansenismului.
1658. 14 iunie. Bătălia de la dune „Les Dunes". Moartea lui Cromwell.		Moartea marelui teolog reformat Pierre du Moulin. Abdicarea patriarhului Nicon la Moscova
1659. Abdicarea lui Richard Cromwell. Pacea din Pirinei.		1659–1660. Ultimul sinod al bisericii reformate în Franța la Loudun.

VIAȚA INTELECTUALĂ – ȘTIINȚĂ	ARTE – LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
	Lully în fruntea celor douăzeci și patru violoniști ai regelui.	
Calculul probabilităților născut dintr-un schimb de corespondență între Blaise Pascal și Fermat.	1654–1660. Le Vau termină lucrările la Curtea pătrată a Luvrului	Sfîrșitul Braziliei olandeze. Fuga evreilor portughezi din Brazilia către Noul – Amsterdam.
		Englezii în Jamaica.
1656–1742. Edmund Halley. J.-B. du Terre începe publicarea lucrării *Histoire générale des Antilles.*		Olandezii în Colombo.
Huygens: teoria pendulului.	1657–1757. Fontenelle. Le Vau începe lucrările castelului Vaux-le-Vicomte. 1657–1663. Piața și colonadele de la Sfîntul Petru de Bernini.	Alexandru al VII-lea admite riturile chineze.
	Parafrază a psalmilor lui David: Gobert / Godeau.	Aurang Zeb, mare mogul.

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE – VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1660. Restaurație în Anglia: Carol al II-lea. Pacea din nord.	Reînnoirea Actului de navigație.	Adunarea clerului în Franța impune „Formularul". *Les Provinciales* condamnate la ardere.
1661. Moartea lui Mazarin. Începutul domniei absolute a regelui Ludovic al XIV-lea (9 martie). Dizgrația lui Fouquet. Colbert în Consiliu.	1661–1662. Criză ciclică accentuată și foamete în jumătatea de nord a Franței.	
1662	Răscoale la Moscova. Cele „cinci mari ferme".	Hărțuieli împotriva puritanilor în Anglia.
1663. Avînt al imperialismului turc odată cu vizirii Koprülü. Ungaria creștină este atacată.	Colbert optează în favoarea fiscalității indirecte.	
1664. 1 august. Bătălia de la Saint-Gothard. Turcii sînt respinși.	Amplă anchetă inițiată de Colbert. Tarif vamal protecționist împotriva Olandei.	Împrăștierea călugărițelor de la Port-Royal din Paris.

VIAȚA INTELECTUA-ALĂ — ȘTIINȚĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
28 noiembrie. Royal Society. 1660—1734. Georg Ernst Stahl.	1660—1731. Daniel Defoe. 1660—1669. *Jurnalul* lui Pepys. Fațada de la Val-de-Grâce de Mansart.	
	Rembrandt: *Reprezentanții sindicatului postăvarilor*. Le Vau începe lucrările la palatul Versailles. 1661—1663. Le Nôtre amenajează parcul Saint-Germain-en-Laye.	
		Englezii la Bombay.
	Biserica din Ostankino, în apropierea Moscovei cu turnuri-clopotniță în formă de bulb.	Întemeierea Carolinelor.
1664—1665. P. Kircher (1601—1680): *Mundus subterraneus*. *Traité de l'homme* de Descartes (postumă) formulează teoria dublei însămînțări și a omului mașină.	Molière: *Tartuffe*. *Miserere* de Luly. Începutul primului Versailles al regelui Ludovic al XIV-lea.	Noul Amsterdam devine New York.

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE – VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1665. 1665–1667. Al doilea război anglo-olandez.	1665–1666. Marea ciumă de la Londra. Septembrie. Sesiunea extraordinară a înaltelor instanțe judecătorești din Auvergne.	Moare Amyraut, teolog reformat.
1666	2–6 septembrie. Incendiu la Londra.	
1667. Războiul de succesiune la tronul Spaniei (Devolution). Destrămarea Țărilor de Jos spaniole.	1667–1671. Răscoala lui Stenka Razin (sudul Rusiei). Decizia din aprilie, registre parohiale în dublu exemplar (Franța). Al doilea tarif protecționist intensificat de Franța împotriva Olandei.	Sfîrșitul schismei Vechilor Credincioși (Rusia).
1668. Tripla alianță: primul front al națiunilor protestante împotriva Franței. 2 mai. Tratatul de la Aix-la-Chapelle. Louvois la departamentul războiului.		„Pacea bisericii" Îmbunătățirea relațiilor între ierarhie și augustinieni.

VIAȚA INTELECTUALĂ — ȘTIINȚĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
Primul număr din *Philosophical Transactions.* Primul număr din *Journal des Savants.* Grimaldi descoperă difracția luminii. Hooke: *Micrografia.*	Bernini la Paris. Respingerea proiectului unui Luvru baroc. Moartea lui Poussin la Roma.	Primele infiltrații franceze în San-Domingo.
Academia de științe din Paris. Huygens, punct de plecare al unei noi fizici a șocului.	1666—1670. Claude Perrault: colonada Luvrului.	
Observatorul din Paris. Stenon formulează teoria ovismului. 1667—1748. Jean Bernoulli.	Racine: *Andromaca.* Milton: *Paradisul pierdut.* 1667—1745. Swift.	
F. Redi (1626—1697): Micrografia insectelor. Microscop ocular cu două lentile plan-convexe. 1668—1738. Boerhave.	1668—1733. François Couperin. 1668—1744. J.-B. Vico 1667—1671. J.-B. Tuby: *Carul lui Apollo ieșind din ape.*	Francezii la Surat.

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE — VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1669. 27 septembrie. Turcii ocupă Candia (Creta). Venețienii izgoniți din Creta.	Decizie de înființare a departamentului Apelor și pădurilor (Franța). Reglementarea dreptului de „triage" (Franța).	Aplicare din ce în ce mai limitativă a Edictului din Nantes.
1670. Hugues de Lionne pornește o mare ofensivă diplomatică împotriva Olandei.	26 august. Decizie privind criminalitatea (Franța).	1670—1676. Clement al X-lea.
1671. Arnauld de Pomponne îl urmează pe Lionne în fruntea diplomației franceze.	Represiunea răscoalei din Ungaria	În Italia, biserica acordă femeilor dreptul de a juca în trupele teatrale. Pasquier Quesnel: *Reflexions morales.* Nicole: *Essais de morale.*
1672. Războiul Olandei cu Franța și Anglia. Căderea fraților de Witt; Casa de Orania la putere.		Măsuri de toleranță în Anglia.

VIAȚA INTELECTUALĂ — ȘTIINȚĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
Malpighi: studiu despre bombix.	Grimmelshausen: *Simplicissimus*. Perrin înființează la Paris Academia de operă.	Colbert creează Compania nordului.
Spinoza: *Tractatus theologico- politicus.*	Publicarea lucrării *Pensées* de Pascal.	Colbert creează Compania Levantului. 1670—1690. Scăderea populației indiene din Mexic.
Prima măsurătoare precisă a meridianului. Jacques Rohault: *Traité de physique*; punct de plecare asupra unei perioade de șaizeci de ani de scolastică carteziană. Cl. Perrault (1613—1688): *Anatomie animale.*	Milton: *Paradisul regăsit.* 1671—1674. Murillo decorează spitalul Caridad. 1671—1675. Sinagogă portugheză la Amsterdam.	Dizolvarea Companiei olandeze a Indiilor Occidentale.
1672—1673. Misionari în Cayenne. Pufendorf: *De jure naturae et gentium.* 1672—1750. Muratori.		Veitia Linaje publică *Norte de la contretación.*

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE — VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1673. Răsturnarea alianțelor împotriva Franței.		Martie. Sfîrșitul toleranței: *Bill of Test*. Martie: Extinderea în Franța a dreptului denumit „la regale".
1674. Campania din Alsacia.	Messina se revoltă împotriva autorității spaniole.	
1675, 25 iunie. Prusia învinge Suedia la Fehrbellin. Moartea lui Turenne.	Tablou de avansare a funcționarilor publici din Franța.	
1676	1676—1685. A treia mare epidemie de ciumă în Spania: 250.000 de morți.	Moare Shabbataï Zevi (1625—1676), fondator al sabatianismului, erezia mistică evreiască. „Casa de conversiune" (schimb) în Franța. 1676—1689. Inocențiu al XI-lea.
1677. Începutul negocierilor de la Nimegen.		

VIAȚA INTELECTUALĂ — ȘTIINȚĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
	Quinault și Lully: *Cadmus et Hermione*. Molière (1622—1673): *Bolnavul închipuit*. Claude Perrault: *les Dix Livres d'architecture de Vitruve*.	Joliet și Marquette străbat cursul fluviului Mississippi.
Malebranche: *Recherches de la vérité*.	Boileau: *Art poétique*.	Francezii la Pondichéry.
Descoperirea aproape simultană de către Newton și Leibniz a calculului infinitezimal (Newton mai clar, Leibniz mai de viitor). 22 noiembrie. Römer: măsurarea vitezei luminii. Newton formulează teoria luminii și culorilor.	1675—1755. Saint Simon. 1675—1679. Mathey le Bourguignon: palatul arhiepiscopilor din Praga. 1675—1710. Reconstrucția catedralei Sfîntul Paul din Londra de către Christopher Wren.	1675—1677. Puternic atac frontal al indienilor împotriva Noii-Anglii.
	Coysevox: *Fecioara și pruncul*.	
Leeuwenhoek cercetează spermatozoizii. Moare Spinoza (1632—1677). Publicarea postumă a tratatului de *Etică*.	Racine: *Fedra*.	

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE – VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1678. Alianță anglo-olandeză. Frontul protestant reconstituit împotriva Franței		Începutul conflictului între Ludovic al XIV-lea și Inocențiu al XI-lea privind dreptul „la regale". Titus Oates: noul *Bill of Test*. Anticatolicismul se înăsprește în Anglia. Controversă Claude-Bossuet.
1679. Pacea de la Nijmegen (5 februarie), de la Saint-Germain (2 iunie, 25 septembrie), de la Lund (26 septembrie). Pace generală. Apogeul hegemoniei franceze asupra Europei	„Revolta hîrtiei timvrate" în Anglia.	Suprimarea camerelor Edictului, sfîrșitul protecțiilor judiciare acordate protestanților în Franța.
1680. Politica „reuniunilor". Înăsprirea politicii antijanseniste: Pomponne în dizgrație	Revolta țăranilor cehi 1680–1683. Frederic Wilhelm impune *accisa* nobililor din Brandeburg.	Malebranche: *Traité de la nature et de la grâce*. Începutul „dragonadelor" (persecuții organizate de Louvois cu ajutorul dragonilor, împotriva protestanților).
1681, 28–30 septembrie. Franța ocupă orașul Strasbourg.	Hotărîre privind marina comercială (Franța).	Adunarea clerului în Franța. Ridicarea copiilor protestanților în Franța.

VIAȚA INTELECTUALĂ — ȘTIINȚĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
Richard Simon: *Istoria critică a Vechiului Testament.*	La Fontaine: *Fabule* (VII—IX). Mme de La Fayette: *Prințesa de Clèves.*	
Abatele Edme Mariotte(1620?—1684): *De la végétation des plantes.*		
Huygens: *Tratatul magnetului.*	Purcell: *Dido și Eneas.*	Este promulgată *Recopilación de leyes de Indias.*
J. Mabillon: *De re diplomatica.*	În Franța apar pe scenă primele dansatoare.	Frontenac în Canada. Manciurienii ocupă Yunnan-ul. 1681—1687. Aurang Zeb încearcă să supună Dekkan-ul India.

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE — VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1682	Școala de cadeți (Franța).	Execuția lui Avvakum, părintele rascolnicilor. 19 martie. Declarația celor Patru Articole, condamnată de papă la 11 aprilie.
1683, 6 septembrie. Moare Colbert. 12 septembrie. Bătălia de la Kahlenberg. Începutul scăderii generale a puterii otomane.		
1684. Perioada de vîrf a politicii de agresiune generală a lui Ludovic al XIV-lea în Europa.		
1685. Moartea lui Carol al II-lea. Urcarea pe tron a regelui catolic Iacob al II-lea în Anglia.		16 octombrie. Edictul de la Fontainebleau revocă edictul din Nantes.
1686. Cucerirea orașului Bude de către trupele imperiale. Formarea ligii de la Augsburg împotriva Franței.	Revoltă a bulgarilor împotriva turcilor.	1686—1689. Jurieu: *Lettres pastorales*. Devastarea văilor din cantonul Vaud. Înființarea școlii de fete de la Saint-Cyr.

VIAŢA INTELECTUALĂ — ŞTIINŢĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ŞI RESTUL LUMII
Newton descoperă legea gravitaţiei universale. *Acta Eruditorum* la Leipzig.	Puget: *Milon din Crotone.*	Cavalerul de La Salle în Luisiana.
1683—1757. Réaumur.	1683—1764. J.-Ph. Rameau.	Penn: Descrierea generală a Pensilvaniei.
Leibniz: *Nova Methodus... Meditaţii asupra cunoaşterii.* 1684—1753. Berkeley.	M. A. Charpentier, maestru de muzică la colegiul Louis le Grand. 1684—1721. Watteau. 1684—1686. Colonada de la Versailles.	
Newton creează calculul fluxiunilor.	1685—1750. J.-S. Bach. 1685—1759. G.-F. Haendel.	La Versailles este promulgat *Code noir.*
28 noiembrie. Leibniz, într-o scrisoare către Arnauld, declanşează diferendul forţelor vii, (1686—1716). Fontenelle: *Entretiens sur la pluralité des mondes.*		Înfiinţarea oraşului Chandernagor (India).

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE – VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1687. Turcii în debandadă: Veneţienii cuceresc Corintul. 12 august. Trupele imperiale biruitoare în bătălia de la Mohacs. Dieta de la Pressburg instaurează ereditatea Habsburgilor în Ungaria.	1687–1692. Marele pod de piatră peste rîul Moscova.	Moare pastorul Jean Claude (1619–1687). Declaraţia de Indulgenţă a lui Iacob al II-lea. Problema dreptului de azil la Roma. Deportarea hughenoţilor refractari.
1688. *Glorious Revolution*. 6 septembrie. Cucerirea Belgradului.	1688–1689. Tulburări în Bulgaria și în Macedonia. 29 noiembrie. Crearea trupelor de miliţie în Franţa.	Tensiunea dintre Ludovic al XIV-lea și Inocenţiu al XI-lea atinge punctul culminant. 1688–1772. Swedenborg.
1689, 22 februarie. Declaraţia Drepturilor. 20 iunie. Wilhelm al III-lea și Maria a II-a. Războiul Ligii de la Augsburg. Palatinatul este devastat. Petru cel Mare preia puterea în Rusia.	Organizarea definitivă a administraţiei însărcinată cu recensămîntul marinarilor (inscription maritime) în Franţa. Irlanda se revoltă.	Jurieu: *Les Soupirs de la France esclave*. *Tolerance Act* sudează frontul anglicanism / *Dissent*.
1690. Iacob al II-lea pierde Irlanda.	Emigraţie masivă a sîrbilor către Ungaria.	
1691	Avînt al activităţii la Manilla. Avînt aproape general al conjuncturii marelui comerţ colonial.	

VIAȚA INTELECTUALĂ – ȘTIINȚĂ	ARTE – LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
Newton: *Philosophiae naturalis principia mathematica.* (Trinity College, 8 mai 1686, apărută la Londra în 1687).	Moare Lully.	1687–1690. Aureng Zeb în război împotriva Companiei Indiilor engleze.
Locke: *Scrisori despre toleranță.* Ch. Perrault: *Parallèle des anciens et des modernes.*	1688–1744. Pope. 1688–1763. Marivaux. La Bruyère: *les Caractères.*	
Observatorul de la Greenwich. Domat: *les Lois civiles.*	1689–1755. Montesquieu.	Cel de al doilea guvern Frontenac în Canada.
Huygens: *Tratatul despre lumină.* Locke: *Eseu asupra rațiunii umane.*	Missa de Couperin. Pierre Mignard, primul pictor al regelui.	Înființarea orașului Calcutta.

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE — VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1692, 29 mai — 13 iunie. Bătălia din portul La Hougue. Franța pierde controlul mărilor.		1685—1715. Importantă criză de conștiință europeană. Punerea în cauză, la nivelul unei elite, reduse la număr, a valorilor fundamentale ale civilizației și ale gîndirii creștine. În același timp „creștinarea" în profunzime, la țară, continuă, în special în Franța.
1693	1693—1694. Criză catastrofală a economiei franceze.	Ludovic al XIV-lea retractează declarația *Celor Patru Articole.*
1694	Ia ființă Banca Angliei.	
1695	18 ianuarie. Impozitul pe cap de om (capitation) în Franța.	Moartea lui Louis Thomassin (1619—1695) membru al congregației *Oratoire.* Conferința asupra „quietismului" la Issy.
1696	Mai. Panică financiară în Anglia.	Toland: *Christianity not mysterious.*
1697, 21 septembrie — 30 octombrie. Pacea de la Ryswick.	Importantă anchetă economică în Franța.	Malebranche: *Traité de l'amour de Dieu.*

VIAȚA INTELECTUALĂ — ȘTIINȚĂ	ARTE — LITEARTURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
	Stucaturi realizate de Pietro Zucalli la mănăstirea ordinului Teatinilor din München.	Kang-hi admite creștinismul în China.
1694—1777. Bernard de Jussieu.	1694—1778. Voltaire.	Punct de plecare al ciclului aurului în Brazilia.
1695—1697. P. Bayle: Dictionnaire...	Fischer von Erlach începe construcția palatului Schönbrunn. 1695—1699. Palatul Esterhazy la Viena.	
	1696—1770. Tiepolo.	Moare Sor Juana Iñes de la Cruz (1650—1696).
Stahl (1660—1734) formulează teoria flogistică.	Fenelon: *Exposition des maximes des saints.* 1697—1764. Hogarth. 1697—1768. Canaletto.	

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE — VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1698. Activitate diplomatică intensă în jurul succesiunii la tronul Spaniei.		
1699	13 septembrie. Înființarea Consiliului Comerțului în Franța. Petru cel Mare prescrie costumul occidental.	31 martie. „Quietismul" este condamnat. O ușoară atenuare în favoarea protestanților în Franța.
1700, 2 octombrie. Testamentul regelui Spaniei, Carol al II-lea. 1 noiembrie. Moare Carol al II-lea. 16 noiembrie. Ludovic al XIV-lea acceptă prevederile testamentului. Filip de Anjou rege în Spania.	Prima stradă pavată la Moscova.	Suprimarea patriarhatului la Moscova. Reforma calendarului.
1701. Ludovic al XIV-lea adoptă o poziție dură și intransigentă. Se profilează Războiul pentru Succesiune la tronul Spaniei.	Mașinile cu foc ale lui Savary.	Se înființează *Society for promoting Christian Knowledge*.
1702	Primul cotidian în Anglia: *The Daily Courant*.	1702—1704. Revolta protestanților din regiunea Cevennes (Camisards).

VIAȚA INTELECTUALĂ — ȘTIINȚĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
	1698—1710. Robert de Cotte: capela castelului Versailles. 1698—1782. A.-J. Gabriel și Metastasio (Pietro Trapassi).	Creștinii persecutați în Cochinchina (Vietnam). Serviciu regulat de caravane China și Rusia.
Malebranche: o nouă formulare a teoriei culorilor. *Homunculus*.	1699—1779. Chardin Fénelon: *Télémaque*	1699—1705. În India, marații în plină ascensiune.
Academia de științe din Berlin. 1700—1782. Daniel Bernoulli.	Publicarea în Anglia a lucrărilor lui Corelli. Opera italiană în Spania. Arhitectul Domenico Tressini invitat în Rusia.	1700—1800. În decursul unui secol populația Chinei aproape se triplează. 1700—1715. Al doilea apogeu al comerțului din Manilla.
		Înființarea universității din Yale. *Asiento* monopol asupra comerțului cu sclavi pentru compania franceză din Guineea.
	1702—1706. Primele cantate de Rameau.	Flota spaniolă distrusă la Vigo. Comunicațiile între Spania și America practic întrerupte între 1702 și 1713.

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE – VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1703. Revolta ienicerilor. Diversiunea lui Rakoczi în Slovacia.	Întemeierea orașului Sankt Petersburg. Tratatul de la Methuen consfințește dominația Angliei asupra Portugaliei. Crearea în Franța a monedei de cinci centime (denier).	1703–1791. John Wesley.
1704		Clement al XI-lea condamnă „riturile chineze“ adoptate de catolicii din China.
1705. Arhiducele la Barcelona.		Moartea lui Philippe J. Spener (1635–1705) luteran mistic. Bula *Vineam Domini* împotriva janseniștilor.
1706. Schimbare în războiul succesiunii: încep eșecurile franceze, Ramillies (23 mai) Pierderea Belgiei. Ocuparea Madridului.		
1707. Unirea Scoției cu Anglia.	Vauban: *la Disme royale*. 12 aprilie. Curs forțat al hîrtiei-monedă.	
1708	Răscoala lui Bulavin (Rusia).	13 iulie. Condamnarea lui Pasquier Quesnel.

VIAȚA INTELECTUALĂ — ȘTIINȚĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
Leibniz: *Noi eseuri asupra intelectului uman.*	1703—1770. Boucher.	
Newton: *Opticks.* Lumina albă este o lumină compusă.	1704—1708. Galland traduce în franceză *O Mie și Una de Nopți.* 1704—1788. Quentin de La Tour.	
Moare Jacques Bernoulli (1654—1705). Mandeville: *la Fable des abeilles.*	Haendel în Italia. 1705—1724. John Vanbrugh: *Blenheim Palace* pentru *Marlborough.*	
		Începutul secolului al XVIII-lea. Fațada sculptată a catedralei din Oaxaca (Mexic).
1707—1783. Euler, născut la Basel. 1707—1778. Linné.	1707—1788. Buffon. Înființarea la Londra a *Society of Antiquaries.*	Moare Aurang Zeb.
Berkeley: *Théorie de la vision.*	Regnard: *le Légataire universel.*	

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE — VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1709	Criză catastrofală a economiei franceze.	
1710, Martie. Conferința de la Geertruidenberg, Franța în fundul prăpastiei. 10 decembrie. Villaviciosa. Filip al V-lea stăpîn al Spaniei.	14 octombrie. Impozitul denumit „dixième" în Franța.	Distrugerea mănăstirii Port-Royal-des-Champs.
1711. Schimbare de direcție în Anglia. Marlborough în dizgrație. 8 Mai. Tratative preliminare la Londra.		*Occasional Conformity Act* împotriva Dizidenților.
1712. Congresul de la Utrecht. 27 iulie. Francezii învingători la Denain.		
1713, 11 aprilie. Tratatele de pace de la Utrecht. „Pragmatica sancțiune" a lui Carol al VI-lea.		8 septembrie. Bula *Unigenitus*. Moartea pastorului Pierre Jurieu (1637—1713). 1713—1715. Antoine Court propovăduiește în Midi.
1714, 6 martie. Tratatul de pace de la Rastadt. Moartea reginei Ana. George I, succesiunea protestantă în Anglia.	Parlamentul englez respinge tratatul de comerț franco-englez.	Moare Gottfried Arnold (1666—1714), făuritorul Redeșteptării în țările luterane.

VIAȚA INTELECTUALĂ — ȘTIINȚĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
	Construirea primelor piane de către Cristofori la Florența. Lesage: *Turcaret*.	
		Campania engleză a mărilor sudului.
1711—1778. David Hume.	1711—1714. Steele și Addison: *The Spectator*. Watteau: *l'Embarquement pour Cythère*.	
	1712—1778. J.-J. Rousseau.	
1713—1765. Clairnault. 1713—1781. Needham.	1713—1784. Diderot.	Misionari expulzați din Tonkin.
Leibniz: *Monadologie*	1714—1781. Soufflot. 1714—1785. Pigalle. 1714—1787. Gluck.	

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE — VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1715, 1 septembrie. Moartea regelui Ludovic al XIV-lea.	Polysynodie: reacție aristocratică în Franța.	Moartea lui Bernard Lamy, membru al Congregației „Oratoire" (1640—1715).
1716	Începutul experienței lui Law.	Reacție jansenistă în Franța. Rezistență generală față de bula *Unigenitus*. Apelurile.
1717. Răsturnarea alianțelor. Tripla Alianță (11 ianuarie) grupează într-o ligă a *statu-quo*-ului Franța și puterile maritime.	Casa de la Contratación se mută de la Sevilla la Cadiz.	
1718, Septembrie. Sfîrșitul polysynodiei. Regentul restabilește legătura cu tradiția domniei lui Ludovic al XIV-lea.	Gravă instabilitate monetară în Franța. Banca lui Law, bancă de stat.	
1719 Război franco-spaniol. Înfrîngerea Spaniei.	Primul recensămînt în Rusia. Febra afacerilor. Creștere speculativă și dezordonată în Europa occidentală. Recoltă proastă: criza agricolă (1719—1720). Abolirea iobăgiei în Prusia.	

VIAŢA INTELECTUALĂ — ŞTIINŢĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ŞI RESTUL LUMII
Brook Taylor (1685—1731): funcţia f (x). 1715—1771. Helvetius.	Lesage: *Gil Blas.* Mănăstirea Alexandru Nevski, de Tessini, la Sankt Petersburg.	
	1714—1716. Belvedere, partea inferioară, Rezidenţa la Viena. 1716—1727. Effner termină palatul Nymfenburg (Bavaria).	
Prima inoculare în Anglia: luptă împotriva variolei pînă la succesul lui Jenner la 14 mai 1796. 1717—1783. D'Alembert.		Compania franceză a Occidentului.
	1718—1721. Palazzo Madama la Torino, de Juvara. Palatul ducelui d'Évreux (actualul Élysée) de Mollet.	Înfiinţarea oraşului New-Orleans.
	Daniel Defoe: *Robinson Crusoe.*	Parlamentul englez interzice fabricarea indianului.

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE — VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1720. Filip al V-lea se supune: Quadrupla alianță (26 ianuarie).	Gravă epidemie de ciumă la Marsilia. Apogeul transporturilor de aur spre Lisabona. Criza sistemului Law. Criză financiară simultană în Franța și Anglia.	
1721. Apropiere franco-spaniolă.	„Listă de ranguri", organizarea nobilimii cu slujbe în Rusia.	Crearea Sfîntului Sinod (Moscova). Prima lojă francmasonică în Franța.
1722	Înființarea Companiei Ostende (Flandra occidentală). Pînză din bumbac în Normandia. Înființarea de birouri comerciale la Paris. Mașina cu foc a lui Newcomen se generalizează în minele engleze.	
1723. Moartea lui Dubois și a Regentului.		
1724, 10 ianuarie — 31 august. Abdicare și revenirea la putere a lui Filip al V-lea.	Ancheta controlorului general al Finanțelor Dodun. Înființarea Bursei din Paris. 18 iulie. Hotărîre privind cerșetoria.	Biblia Ostervald (prima ediție) (1663—1747). 1724—1803. F.G. Klopstock. 14 mai. Declarație împotriva protestanților (Franța)

VIAȚA INTELECTUALĂ — ȘTIINȚĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
	Palatul episcopal din Würtzburg.	Chinezii în Lhasa. Englezii pătrund în Honduras.
	Montesquieu: *les Lettres persanes.*	
Microscop binocular (după indicațiile părintelui Chérubin).	Rameau: *Traité de l'harmonie.* J.-S. Bach: *Clavecinul bine temperat* (primul volum).	Parlamentul englez interzice comerțul între coloniile din America și Canada: începe să se contureze viitorul Pact colonial.
1723—1789. D' Holbach.	J.-S. Bach: *Patimile după Ioan.*	
Academia din Sankt Petersburg. 1724—1804. Immanuel Kant.	Permoser: *Apothéose du prince Eugène.*	

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE — VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1725. Tensiune franco-spaniolă. Căsătoria regelui Ludovic al XV-lea cu Maria Leszczynska.	5 iunie. Impozitul „du cinquantième".	
1726. Fleury prim ministru.	Stabilizare monetară efectuată de ducele de Bourbon în Franța.	
1727		Moartea lui Franke (1663—1737), adept al pietismului german. Începutul manifestărilor convulsioniștilor din Médard: o formă mistică de jansenism.
1728. Moare George I. George al II-lea rege al Angliei.	Incendiul din Copenhaga.	
1729. Reconciliere franco-spaniolă. Tratatul de la Sevilla (9 noiembrie)		

VIAȚA INTELECTUALĂ — ȘTIINȚĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
	Alberto Churriguera conducător de lucrări la catedrala din Salamanca. François Cuvilliés (1695—1768) se stabilește la München.	Tulburări în Paraguay.
1726—1729. Voltaire în Anglia.	Swift: *Călătoriile lui Gulliver*. Vivaldi: *Anotimpurile*. 1726—1729. Effner decorează Rezidența din München. 1726—1738. Frauenkirche la Dresda de Baehr.	
1727—1781. Turgot.		
1728—1734: Feijoo: *Teatru critic*.	1728—1778. Opera din Bayreuth de Giuseppe și Carlo Bibiena.	Prima călătorie a lui Behring.
	J.-S. Bach: *Patimile după Matei*. 1729—1781. Lessing.	Zăcăminte de diamante în Brazilia.

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE — VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1730. Walpole la putere.	Vastă anchetă economică în Franța. 1730—1735. Avînt general al activităților și al prețurilor în Franța. 1730—1745. Orry controlor general al Finanțelor. 1730—1740 și pînnă la începutul secolului al XIX-lea. Ritmul îngrădirii terenurilor (enclosures) se accentuează în Anglia. Transformarea profundă a satelor engleze: una din condițiile prealabile ale dezvoltării generale și continue.	1730—1740. Clement al X-lea.
1731		
1732		Închiderea cimitirului Saint-Médard.

VIAȚA INTELECTUALĂ — ȘTIINȚĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
	Marivaux: *Jocul dragostei și al întîmplării.*	
A. Clairaut: *Cercetări asupra curbelor cu dublă curbură.* Progres hotărîtor în domeniul geometriei analitice. 1731—1816. Henry Cavendish.		Secolul al XVIII-lea în Brazilia. Sculptură populară: sculptură din lemn poleit, din ceară, la Bahia la Rio, la Rio Grande do Sul. În Mexic, emanciparea.
Boerhave (1668—1738): *De Menstruis.*	1732—1799. Beaumarchais. 1732—1806. Fragonard. 1732—1809. Haydn. Antonio Corradini (1668—1752) la Viena.	

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE — VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1733. 1733—1738. Războiul de succesiune la tronul Poloniei.	17 noiembrie. Impozitul „du dixième" în Franța. Serviciu militar obligatoriu în Prusia.	
1734		
1735	Abraham Darby: debuturi timide ale fontei cu cocs.	
1736. Războiul austro-turc.	9 aprilie. Două exemplare semnate ale registrelor parohiale (Franța)	
1737		
1738	Revolte muncitorești în Anglia de Sud. „Suveica zburătoare" inventată de John Kay. În Franța, hotărîre care reglementează corvoada regală.	24 mai. Convertirea lui Wesley.

VIAȚA INTELECTUALĂ — ȘTIINȚĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
Du Fay (1698—1739) descoperă cele două feluri de electricitate. 1733—1815. Fr. Mesmer.	Moare Couperin. 1732—1733. Fresce de Tiepolo la Colleone din Bergamo. 1733—1745. Castelul Christianborg la Copenhaga.	
	J.-S. Bach: *Oratoriu de Crăciun.* 1734—1739. Amalienburg (Bavaria).	
	Rameau: *Indiile galante.* Juvara la Madrid, pentru reconstrucția Palatului imperial.	
1736—1813. Lagrange. 1736—1744. Expediție în Peru. Bouguer, La Condamine.	Pergolese: *Stabat Mater.* Moartea lui Juvara la Madrid. Hogarth: *Cele Patru Ore ale zilei.*	Ia ființă colonia Georgia în America de Nord.
	Gluck la Milano.	
1738—1822. Hershell.	Haendel: *Saul.* Planșe gravate de J. -F. Cuvilliés. 1738—1764. Palacio Real reconstruit la Madrid.	

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE — VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1739. Războiul anglo-spaniol. Asediul Belgradului de către turci. Tratatele de la Belgrad.	Tulburări în Yorkshire.	Punct de plecare al renașterii metodiste.
1740. Succesiunea Austriei este deschisă. Ruptură franco-engleză. Frederic al II-lea invadează Silezia.		1740—1760. „Școlile pioase" în Polonia. Moare Jean Cavalier (1681—1740), șeful „Camisarzilor". 1740—1758. Benedict al XIV-lea.
1741. Franța se implică în războiul german. Războiul ruso-suedez.	1741—1742. Ultima mare criză ciclică a economiei franceze, cu mortalitate generală crescută.	
1742. Căderea orașului Praga.		Moartea lui Jean-Théophile Desaguliers (1683—1742), legătura protestantism liberal — franc-masonerie. Prima conferință generală metodistă.
1743. Moare Fleury. Alsacia este amenințată. Al doilea pact de familie. 1743—1757. Contele d'Argenson la Ministerul de Război.		

VIAȚA INTELECTUALĂ — ȘTIINȚĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
	1739—1740. Charles de Brosses: *Lettres sur l'Italie*. La Granja (Spania)	Crearea vice-regatului Noii Granade. Înființarea portului Karikal (India).
1740—1786. Epoca de aur a academiei din Berlin cu Maupertuis, Euler, Lagrange, Lambert.		1740—1744. Succesul amiralului Anson în oceanul Pacific.
	1741—1743. Opera din Berlin de Knobelsdorf. 1741—1828. Houdon.	Mahrații amenință Pondichéry și Madras. Atac englez asupra Cartaginii din India.
	Voltaire: *Mahomed*.	Revoltă în Peru (Santos Atahualpa). Condamnarea definitivă a riturilor chineze. Bula *Ex quo singulari*. Dupleix în India.
D'Alembert: *Tratat de dinamică*, punct de plecare al mecanicii raționale.		

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE — VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1744. 1744—1747. Marchizul d'Argenson la Afacerile Externe.		
1745. Amenințare iacobită asupra Angliei.	Vastă anchetă economică a lui Orry în Franța. Machault d'Arnouville controlor general al Finanțelor.	
1746, 21 februarie. Cucerirea orașului Bruxelles de către francezi. Eșecul iacobiților.		
1747, 28 octombrie. Cucerirea orașului Bergen-op-Zoom de către francezi.	Înființarea Școlii de mine la Paris de către Trudaine.	
1748, 28 octombrie. Tratatul de la Aix-la-Chapelle		
1749	Generalizarea impozitului „des vingtièmes" în Franța.	

VIAȚA INTELECTUALĂ — ȘTIINȚĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
Punct de plecare al hărții lui Cassini	Pigalle: *Mercur*	
Needham: noi descoperiri microscopice. Octombrie 1745 — ianuarie 1746. Descoperirea buteliei de Leyda de către von Kleist și Pieter Van Musschenbroek.	Începerea construcției palatului regal din Anvers.	Englezii ocupă insula Cap-Breton.
Condillac: *Essai sur l'origine des connaissances humaines.*	1746—1750. Canaletto la Londra. 1746—1828. Goya.	Înființarea universității din Princeton.
1747—1818. Monge. Primele cercetări ale lui Benjamin Franklin (1706—1790).	1747—1755. Hoppenhaupt construiește castelul Sans-Souci. Boucher: *Răpirea Europei.*	
Montesquieu: *l'Esprit des Lois.*	Descoperirea ruinelor orașului Pompei.	
Buffon (1707—1788): *la Théorie de la Terre, Histoire naturelle de l'homme.* 1749—1826. Laplace. Diderot: *Lettre sur les aveugles.*	J.-S. Bach: *Arta fugii.* 1749—1832. Goethe.	Revoltă în Venezuela. *Noticias secretas* de Jorge Juan și Antonio de Ulloa. Politica de cucerire a lui Dupleix în India.

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE — VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1750. 1750—1777. Pombal ministru al regelui João I în Portugalia.	Scădere masivă a producției de aur în Brazilia. Preluarea ștafetei de către argintul din Mexic. Lupta lui Machault împotriva privilegiaților. Tulburări în Franța. 1750—1755. Avînt general în Europa, al activităților și prețurilor. 1750—1760. Carlyle Spedding pune la punct sistemul de aerisire în mine. 1750—1760. Primele semne ale cotiturii malthusiene în satele franceze.	1750—1760. Apogeul renașterii protestante în vestul Coloniilor engleze din America.
1751	Edict care suspendă aplicarea impozitului „du vingtième" asupra clerului.	Jean-Albert Bengel (1687—1751), făuritor al pietismului german. Interzicerea autodafeurilor în Portugalia.
1752. Kaunitz cancelar în Austria.		Afacerea „biletelor de confesiune".

VIAŢA INTELECTUALĂ — ŞTIINŢĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ŞI RESTUL LUMII
J.-J. Rousseau: *Discours sur les lettres et les arts.*	Moartea lui J.-S. Bach. Palatul Radziwill la Nieswiez de Pedetti.	Tibetul se revoltă împotriva Chinei.
Vastă cercetare ştiinţifică: La Caille, Lalande, etc. 1751–1772. *l'Encyclopédie.*	D'Alembert: *Discours préliminaire à l'Encyclopédie.*	
Réaumur: *la Digestion des oiseaux.* 1752–1833. Legendre. Prima condamnare a *Enciclopediei.*	Înfiinţarea la Madrid a academiei regale San Fernando. 1752–1777. Piaţa Stanislas la Nancy. 1752–1757. *Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques, romaines et gauloises du comte de Caylus.*	

ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE SOCIETATE	RELIGIE — VIAȚĂ SPIRITUALĂ
1753. Puternic protest al parlamentului („grande Remontrance"). Exil al parlamentului francez.		A. de Ligori: *Théologie morale.*
1754	Privilegiații învingători împotriva tentativei de reformă profundă a lui Machault. Machault părăsește Controlul Finanțelor pentru departamentul Marinei.	
1755	Reconstrucția orașului Lisabona. 1755—1760/1775 —1780. Explozia demografică din secolul al XVIII-lea.	
1756. Răsturnarea alianțelor. Războiul de Șapte Ani.	Un nou impozit „vingtième" în Franța.	Sfîrșitul disputei „biletelor de confesiune".
1757. Atentatul lui Damiens. Dizgrația miniștrilor reformatori d'Argenson și Machault.	1750—1760/1770 —1780. Condițiile prealabile ale „demarajului" economiei engleze sînt realizate progresiv.	
1758		1758—1769. Clement al VIII-lea.

VIAȚA INTELECTUALĂ — ȘTIINȚĂ	ARTE — LITERATURĂ	EUROPA ȘI RESTUL LUMII
	Poarta Potsdam la Berlin și palatul Academiei din Viena de Jean-Nicolas Jadot.	
Maupertuis: *Essai sur la formation des corps organisés*, prima afirmare filosofică a unui transformism integral. Condillac: *Traité sur les sensations.*	Ch. -N. Cochin și Bellicard: *Observations sur les antiquités de la ville d'Herculanum.* În Anglia, Biblioteca gotică din Strawberry Hill de John Chute.	
Euler: *Institutiones calculi differentialis.*	Primul quartet de coarde de Haydn. Piața Ludovic al XV-lea (Concorde) de Ange-Jacques Gabriel.	1755—1783. Biserica (Churrigueresca) Santa Trinidad la Ciudad de Mexico.
Traducerea lucrării *Principia* de Newton de către marchiza du Châtelet. Voltaire: *Essai sur les moeurs.*	1756—1791. W.-A. Mozart.	
	1757—1770. Opera din Versailles de A. -J. Gabriel.	Burke: *Așezările europene din America.*
Diderot: *Lettre à d'Alembert.*		

CUPRINS

Redactor: VIOREL HAROSA
Tehnoredactor: ȘTEFAN TĂNASE

Bun de tipar: martie 1989.
Apărut: 1989; coli de tipar: 15,75.

Întreprinderea poligrafică Sibiu
Șos. Alba Iulia nr. 40
Republica Socialistă România

Biblioteca de artă

495

Arte și civilizații

civilizaţia europei clasice

Europa clasică și prima jumătate a secolului al XVIII-lea ar merita mai multe pagini și desigur mai frumoase. Într-adevăr, nimic nu se încheie în jurul lui 1750, totul abia începe. După trei secole și jumătate sîntem departe de a fi asimilat totul din miracolul anilor 1620. Miracolul anilor 1620 constă în creșterea exponențială a puterii omului asupra lucrurilor. Revoluția industrială este, desigur la început. Independentă firește, de miracolul științific, dar, fără el, de mult timp dezvoltarea materială ar fi dat înapoi.
Mereu mai bogată și mereu, fundamental, la fel de săracă, umanitatea aleargă, din 1620, după împlinirea sa.

PIERRE CHAUNU

Vol. I, II și III, lei 63

ISBN 973-33-0009-8

Pierre Chaunu civilizaţia europei clasice 2

Pierre Chaunu

civilizaţia europei clasice

Editura Meridiane